

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՃԻՇ.

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

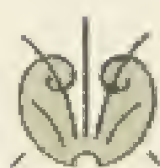
ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ

ՀԱՏՈՐ Դ.

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1938

891.99.09

Ա-38

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԵԼ՝

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CXLV

UNTERSUCHUNGEN ZUR GESCHICHTE DER ARMENISCHEN LITERATUR

ANHANG: ZUSAMMENFASSUNG IN DEUTSCHER
SPRACHE

BAND IV

VON

P. NERSES AKINIAN

MITGLIED DER MECHITHARISTEN-KONGREGATION

WIEN

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1938

291 99.09

12.38

ՍՍՏԵՆԵԳՐԱԿԱՆ

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ

ՀԱՏՈՐ Գ.

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԱԿՈՆԵԱՆ

Մեծի թագավորության

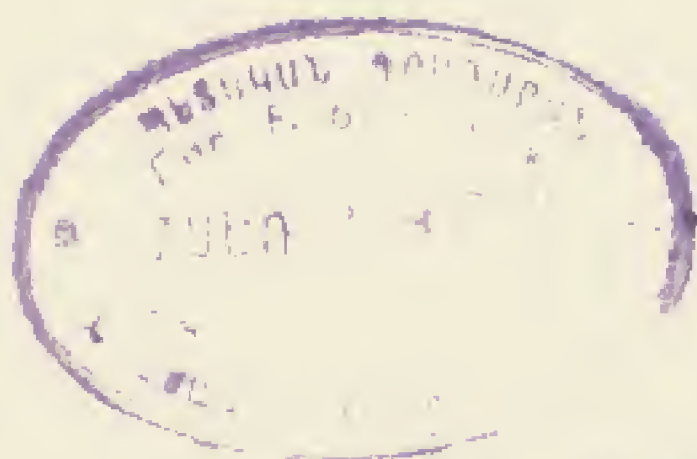

ՎԻԵՆՆԱ

Մեծի թագավորության Տպագրատ

1938

- 5 FEB 2013

10181-71

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հաստիքս կը ծրարէ իր ծոցը բազմազան հետազօտութիւններ, գորոնք կարող ենք այսպէս դասաւորել .

Ա. Պառմմա կաւնի — մառնեկաւորա-
կաւնի . 1. Թոռնիկեանք . 2. Բիւրասպի Աժ-
դահակ :

Բ. Թաւրգմաւնի կաւնի — մառնեկա-
ւորաւորաւնի . 1. Թէռնեայ Յաղագս հարստա-
նական կրթութեանք . 2. Յովհաննու Ոսկերե-
րանի Մեկնութիւնեայք . 3. Խրատք Անու-
շիրտան բազմաւորի :

Գ. Տաղաւաւցնեք . 1. Յակոբ Նեո-
րարենք . 2. Կարասպետ Բաղիշեցի . 3. Յակոբ
Թոխարեցի . 4. Ազարիա Մասնեցի . 5. Կա-
շատուր Խասպէկ . 6. Սիմէոն Խըրմալի որդի .
7. Գալիթ Սպաճորեցի :

Նիւթերու այս դասաւորութիւնը կարելի
չեղաւ պահպանել հաստիքս մէջ, ուր կու
տամք լոկ տրտաւորութիւն մը «Հանդէս Ամ-
սօրեայ»ի 1932—1937 տարիներու մէջ լոյս
տեսած մամը հետազօտութիւններու, եւ
պարտաւոր էինք ժամանակագրական կարգին
հաւատարիմ մնալ :

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ լոյս տեսն
ւանք հետեւեալ տարիներու մէջ .

ԺԱ. Յաղոթ Թոխաքեցւոյ Ողորդագրութիւն թերթի Օղորդագր., 1932, էջ 337—348 :

ԺԲ. Յովհաննիսն Ռսկեքեքանի Եսայեայ Մեկնութիւնը հայ մանկագրութեան մէջ, 1934, էջ 43—55 :

ԺԳ. Թոննիկեանց Ճիւղագրութիւնը, 1934, էջ 97—114 : Թոննիկեանի թ Սասունի, անդ, 228—235 :

ԺԴ. Թէոնեայ Յաղագս Բարտեւաւանական կրթութեանց, 1934, էջ 197—212 :

ԺԵ. Յաղոթ Ներարարեց, 1934, էջ 427—439 :

ԺԶ. Խրատի Անուշըրուան Թագաւորի, 1935, էջ 97—113 :

ԺԷ. Խաչատուր Խաւարեկ, 1935, էջ 336—344. 1936, էջ 205—206 :

ԺԸ. Սիմէոն Խըրմալեյի ռփի, 1936, էջ 200—203 :

ԺԹ. Բիւրատակ Աժդահակ, 1936, էջ 1—21 : Դարձեալ Մագդակեւ Մ. Խոքեանցի, 1936, էջ 349—351 :

Ի. Ազարիւ Սասնեցի, 1936, էջ 297—337 :

ԻԱ. Դաւիթ Սալանքի, 1936, էջ 495—501 :

ԻԲ. Կարապետ վ. Բաղիշեցի, 1937, էջ 320—343 :

Կը յուսամ, թէ հետագօտութիւններս,
 որոնք «Հանդէս Ամսօրեայ»ի միջնորդու-
 թեամբ մատչելի դարձան բանասէր ընթեր-
 ցողներու, այժմ առանձին հատորի մէջ ամ-
 փափուած, պիտի գտնեն ընթերցողներու
 աւելի լայն շրջանակ :

Վիեննա, 10 Նոյեմբեր 1937 :

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԱՆԳԱՅԻՆ ԺԻՒՆ

	Էջ
Յառաջարան	6
ԺԱ. Յակոբ Թախարեցւոյ Ողբ ի վերայ երկրին Օղտաաց	3—21
ԺԲ. Յովհաննէս Ոսկերեանի Եռացեայ Մեկնութիւնը եւս մատենագրութեան մէջ	25—46
ԺԳ. Թոռնիկեանց ճիւղագրութիւնը	49—88
ԺԴ. Թոռնիկեան Բ Սասուն	73—88
ԺԵ. Թէոնեայ Յողազա ճարտարամասկան կրթութեանց : Առթիւ Լորագիւտ Կոյերէն քարգմանութեան	91—146
ԺԶ. Յակոբ Դեառաբեկ Լալիսապոս Արծկէի : Հայ բանաստեղծ մը ԺԵ. դարու երկրորդ կէտէն († 1591)	149—139
ԺԷ. Խրատ Բնուշըրուան (Դուշիբովան) քաղաքին	143—169
ԺԸ. Խաչատուր Խասպէկ երէց Կաթաղի տաղասաց (1610—1686)	173—189
Սիմէոնի Խրբմակչ-օղլի Կոչեցեալ	
Ողբ ի մահն Խասպէկ Բահանայի	185—187
Յովհաննէս Կաթաղեցւոյ Ողբ ի մահն Խասպէկ Բահանայի	187—189
ԺԹ. Սիմէոն Խրբմակչի օրդի Կաթաղի տաղասաց	193—198
ԺԺ. Բիւրասպի Աժդահակ եւ Խաժայնովարն Մազդակ եւս աւանդավէպի մէջ քան Մովսէս Խորենացւոյ	201—238
Գարձեալ Մազդակ եւ Ս. Խորենացի	235—238

Ե. Ազարթա Վ. Սասնեցի, աստղագետ, տօմարագետ եւ աստղաչափ	241—308
Ազարիայի Սասնեցույ Ողբ ի վերայ հարուածոյ արեւելեան գաւառացի աշ- խարհին Հայոց ի ձեռաց Ճելալեանց.	288—306
Իձ. Կաշապետ Վ. Բաղիշեցի	311—350
ԻՔ. Դաւիթ Երէց Սալաճորեցի. տաղասաց	353—362
Յաւելիբ եւ Ուղղելիբ	363—365
Յանկ անուանց	367—386
ՅԱԽԵԼ,ՈՒԱՆՑ. Ամփոփումն գերմաներէն լե- զունով	387—406

ԺԱ.

ՅԵԿՈՐ ԹՈԽԵԹԵՅԻՈՅ

ՈՂԲ Ի ՎԵՐԵՅ ԵՐԿՐԻՆ ՕԼԵԽԵՅ

ԺԱ.

ՅԵԿԱՅԻ ԹՈՒՆԵԹԵՑԻՈՅ

ՈՂԵԻ Ի ՎԵՐԵՅ ԵՐԿՐԻՆ ՕՂԵԽԱՅ

Յակոբ Երէց Թոխաթեցի ծանօթ է արդէն իւր կենսագրութեամբ եւ գրական երկերով¹ : Ապրած է Երկարամեայ կեանք մը (1573—1680) , մեծաւ մասամբ պանդխտութեան մէջ ի Չամսոցա Լեհաց աշխարհին :

Կր պակսէին մեզի տեղեկութիւններ իր բաղձամեայ կեանքին առաջին երեսնամեակի մասին . այս պակասը կը լրացնէ այժմ մասամբ Ողբն ի վերայ Օրախաց Երկրին , որ առաջին տեղամ հրատարակեկտ Հանդէս Ամսօրեայի կ'ընտրուի մէջ : Կր յայտնուի այժմ թէ Յակոբ Թոխաթեցի 1593ին արդէն ելած էր իւր հայրենիքէն եւ կր պանդխտէր Մոյսնախայի Եաշ քաղաքը , ուր տեղւոյն եպիսկոպոսը Յովհաննէս Կաթացի ցոյց տուած է իրեն հայրական գորով եւ շնորհած չորս փոքր առաքիճանները , որով եղած է Յակոբ «ղալիր» : Հաւանօրէն նոյն

¹ Հմմտ. Հ. Ն. Ա. Կիսեւան՝ Յակոբ Երէց Թոխաթեցի. Հանդէս Ամսօրեայ, 1921, էջ 273—285, 374—385, 472—485 = Հինգ պանդխտ առաքաններ. Վիեննա 1921, էջ 141—202 :

Յովհաննէս Եղիսկոպոսէն ընդունած է Յակոբ նաեւ քահանայական ձեռնադրութիւնը 1595 թուականէն ոչ շատ ուշ:

1601/2ին, երբ Յովհաննէս Չամոսկի, Էկէայ սպարապետն եւ «քանցլէրը» հիմնարկեց իւր անուամբ Չամոսցա քաղաքը, նորակառուց քաղաքին պարիսպները ընդունեցան իրենց ներսը նաեւ մեծաթիւ հայեր, որոնք ունեցան իրենց սեպհական եկեղեցին ալ: Կ'երեւայ թէ այս առթիւ հրաւիրուեցաւ նորրինծայ քահանայն Յակոբ Թոխաթեցի բլրալու Չամոսցայի հայ զաղթականութեան հովիւ:

Վերայիշեալ աշխատութեանս մէջ ամփոփած էի այն ամէն յիշատակարանները, որոնք կր խօսէին Յակոբ Թոխաթեցւոյ մասին: Թոյլ կու տամ ինձ կցել անոնց նաեւ հետեւեալները, որոնք վերջերս մատչելի եղան ինձ եւ կր նպաստեն լուսաւորելու Յակոբի կենսադրութիւնը.

1. Փառք... Արդ զրեցաւ քրիստոսահիմն եւ առաքելադարդ հոգիարուխ տառականոնական ի մայրաքաղաքն Իլով ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին ձեռամբ Չախնօ օ(արեւաւ)դին ի թուականիս հայկազանունի ՌԾԱ. ամի... (ի) դատաւորութեանն Պարոն Էսան օղէյին սորին իսկ ստացողի. որ մեծաւ ջանիւ... նախանձայոյդ եղեալ հայրենի յիշատակացն եղիտ զգաղափար սորա առ քահանայ մի Յաչատուր կո-

չեցելոյ եւ ծանեալ որ իւրոց նախնեացն էր եւ կամեցաւ առնուլ ի ձեռանէ նորա եւ տալ յիշատակ ի նորաչէն քաղաքն Չամօսցա ի յեկեղեցին սուրբ Աստուածածնին : Բայց տէր Խաչատուրն յոյժ դրասէր էր եւ առաւել եւս հին օրինակաց . վասն այն շատ աղաչեցեալ զպարոն Էսան պէյ դատաւորն եւ ետ դրել զսա փոխան նորա եւ ետ պարոն Էսան պէյին . վասն զի օրինակն նորա յոյժ ընտիր էր եւ անողալ . զի էր երկաթադիր եւ Խլկցի գրեալ : Եւ առեալ ընկալաւ զսա պարոն Էսան պէյն ի ձեռանէ տէր Խաչատուրին . եւ եղ յիշատակ անջինջ . . . ի նորաչէն քաղաքն Չամօսցա ի յեկեղեցին Փոխման սուրբ Աստուածածնին . . . Արդ . . . յիշեցէք . . . զզոյս սորին զՋախնօ դպիրն եւ զիս զանպիսձան Յակոբ էրէցս որ զյիշատակարանս գրեցի : . . .

Կից կայ երկար ստանաւոր մը, Յակոբ Թոխաթեցւոյ զրչէն Կանոնադրքի կարեւորութեան վրայ :

Ձեռագիր Լեմբերդի Համալսարանի Թ . 66 : Հմմտ . REA, VII, էջ 120—121 :

2. Ես Յակոբ էրէցս Չամօսցային ստացա զսա ի Թվին ՌԾԲ :

Թուղթք ԺԴ . Պաւղոսի (յամէ 1563) . Ձեռագիր Լեմբերդի Համալսարանին, Թ . 55 : Հմմտ . REA, VII, էջ 129 :

3. Փառք . . . Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի Թուին ՌԾԲ (1603) . . . (ձեռամբ Ղաւար եպիսկոպոսի Թոխաթեցւոյ) : Եւ ի ժա-

մանակիս յայսմիկ որ էր հայրապետն եւ առաջնորդն տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսն . եւ ի թագաւորութեան քրիստոն(է)ից Չիկմունդին եւ դանձկերին իւրոյ Յովհաննէս իշխանին , ի քաղաքիս յայս Գանձկերին որ ի Չամօսքի . ընդ հովանեաւ տիրամայր ամէնօրհնեալ սրբոյհոյ Աստուածածնին . . . եւ սրբառէր քահանային սոցա որոյ է աղառաւոր սուրբ ուխտիցս տէր Յակոբ սրբառէր քահանային եւ իւր կենակցին Եղիսէփային որ աշխատեցան ընդ անարժանութիւնս իմ , եթէ կերակրով եւ եթէ ըմպելօք : Աստուած փութարէն յիւր արքայութիւնն տա՛ ամէն . . . :

Աւետարան . Չեռաղիր Լեմբերգի Համալսարանին , Թ . 48 : Հմմտ . REA , VII , էջ 150—151 :

Կը յայտնուի այժմ նաեւ թէ Յակոբ 1635ին ուխտադնացութեամբ այցելած է Երուսաղէմ , անշուշտ ճանապարհին հանդիպելով նաեւ Եղիսիա , իւր ծննդավայրը , իբր 40 տարի յետոյ :

Յակոբ Թոխաթեցւոյ տաղաչափական գրուածներու շարքին պէտք է յիշել նաեւ .

1 . Նորին Յակոբայ ասացեալ խրատ վասն անձին իւրոյ :

Յակոբ Թոխաթցի մեղօք դառածեալ ,

Ծերացեալ 'ւ ի գուռն մահու հասեալ . . .

Ձեռ . էջմիածնի Պետ . Չեռաղրատան , Թ . 1636 , թղ . 133 բ (ԺԸ . դար) : Տուները կը կապեն՝ «ՅԱԿՈԲԻ» :

2. Նորին Յակոբի ասացեալ վասն սիրոյն Աստուծոյ եւ սրբոցն նորա :

*Անեղանելին Աստուած, անսկիզբն եւ անճա-
ռական,*

*Անքնին վերին զօրացն եւ մօտց մեր անճա-
ռական.*

Ձեռ. էջմ., Թ. 1636, Թղ. 134 տ—137 բ :

3. Նորին Յակոբի ասացեալ ի վերայ Երուսաղէմի, յորժամ էր ինքն յԵրուսաղէմ ի Թովին Հայոց ՌԶԴ (1635) ամին :

ՅԱստուծոյ շինեալ քաղաք պատուական...

Ձեռ. էջմ. 1636, Թղ. 137 բ—139 բ.
Թ. 2394, Թղ. 172 բ. եւ այլուր յաճախ² :

4. Ողբ ի վերայ Երկրին Օլախաց :

Լալով տակմ սգրեցական...

Ողբս պահուած է Լեմբերգի Համալսա-
րանի Թ. 63 հայերէն ձեռագրին մէջ, որ հա-
ւաքածոյ մըն է զանազան մանր գրուածնե-
րու, այլ եւ այլ գրիչներէ : F. Macler, որ
յուշակադրած է ձեռագիրս³, նկատած չէ
Ողբս, ըլլալով անխորադիր : Բայց այս հա-
տուածս միակ ուշադրաւ մասը կը կադմէ
այն ձեռագրին : Գրչութիւնը ենթադրել կու
տայ թէ հաստուածս սկզբնաղբին ըլլայ :

Ողբիս նիւթն է Մոլոտախայի 1593—1595

² Հմմտ. Հ ա ն դ. Ա մ ս. 1909, էջ 371—374,
որ հրատարակած էմ յանուն Յակոբ Կեանքացոյ :
Հմմտ. նաեւ Հ ա ն դ. Ա մ ս. 1930, էջ 368—369 :

³ F. Macler, Rapport sur une mission scienti-
fique en Galicie et en Bukovine. Revue des Études
arméniennes, VII (1927), p. 154—155.

տարինեւոյ. քաղաքական իրաւարձութիւնները: Որովհետեւ այս բազմալրդով ժամանակին նաեւ հայ դադթականութիւնը տեսած է վիշա, յատկապէս ետէ շահաստանին մէջ, ուր կը գտնուէր Յակոբ Թոխաթեցի, աւելի իւր ազդին ցաւերը պատմել քան ժամանակակից քաղաքական կեանքին պատկերը նկարագրել նորատակ ունի բանաստեղծը:

Ինչպէս ինձ կը թուի, Ոգրս Յակոբ Թոխաթեցւոյ գրական անդրանիկ աշխատութիւնն է, զրի տոնուած իբր Աճառեայ պատանեակի մը գրչով, Կաֆայի Յովհաննէս Եօրսեղապոսի մտնուար հրամանով: Այս պատճառաւ ալ պէտք է անտեսել ինչ ինչ պակասութիւններ, յատկապէս տաղաչափութեան անկանոնութիւնները: Արուեստէն աւելի պատմական բովանդակութիւնն է հոս հետաքրքրականը, որ պարզութեամբ ներկայացուած է: Բովանդակութեան համառօտ վերլուծութիւնն է.

Մոլոտախայի, այն է Օլախայ երկրին ժամանակակից Վայփոան է Ահարոն: Սա կը բանակցի Ղաղախներու հեթմանի՝ Լադոտայի հետ՝ միացեալ ուժով յարձակում մը գործել Թուրքերու վրայ, որոնց հարկատու էր Մոլոտախ: Ղաղախները կը համաձայնին եւ առաջնորդութեամբ իրենց գլխաւորին կ'երեւան ի Յոյոտու՝ Բրութ գետին եղերքը, Մոլոտախայի սահմանին վրայ: Բայց այժմ Ահարոն հրաժարած իր նախկին ծրագրէն հե-

ծեղազօրքով Ղաղախներու դէմ կ'ելլէ խա-
փանելու անոնց անցքը : Երկակողմանի բա-
նակցութիւնները կը յանգին թշնամու-
թեան : Ղաղախները կը յարձակին վոյվոտի
վրայ , որուն բանակը անկարող զիմա-
ղրելու յարձակման կը դիմէ փախուստի :
Ղաղախները անարդել կը յառաջանան Եաշ :
Շահաստանիս բնակչութիւնը դիտակից վե-
րահաս վտանգին՝ փութացած էր ամբարել
իւր կահն ու կարասին Հայոց եկեղեցին ,
որուն հովուապետն էր Յովհաննէս Կաֆացի ,
եւ տեղի տալ թշնամւոյն տաջեւ : ԱՅՅ Հսկ-
տեմբեր 26ին , սւրբաթ օր , կը մտնեն Ղա-
ղախները Եաշ : Կը խորտակեն եկեղեցւոյն
երկաթեայ դռները եւ կ'աւարեն հոն ամբա-
րում մթերքը : Անոնց հեռանալէն ետքը կը
հասնի Ղաղախ նոր ընչաքաղց զօրախումբ
մը , որ տեսնելով քաղաքը արդէն կազոպ-
տում եւ եկեղեցին կապտում տռէ եւ
աւարէ , իւր վրէժը կը լուծէ Եպիսկոպոսէն ,
եկեղեցականութենէն եւ ժողովուրդէն : Ա .
Միւսոնը , եկեղեցական դրքերը , որոնք ան-
տես եղած էին առաջին խմբին , կ'իյնան եր-
կրորդին ձեռքը : Եպիսկոպոսը , եկեղեցակա-
նութիւնը եւ ժողովուրդը կը մերկացունին
իրենց զգեստներէն , եւ կ'ենթարկուին սպառ-
նալիքի միահաղոյն խողխողուելու : Բայց
ապա միայն հրկիղելով քաղաքը կը հեռա-
նայ թշնամին :

Հակառակ այս ամօթալից սկսբաութեան

կը ստիպուի Ահարոն գլխել միւսանդամ Ղազախներու օգնութեան :

Բարձրագոյն Դուռը նշանակած էր Մարտիրոսի իշխան երխաւորդ մը՝ Բողղան անուն, որ թրքական հարեմին մէջ բնդուեալ էր խլամութիւնը : Այս լուրին վրայ կը պարզէ Ահարոն աղստամբութեան գրօշը : Կը յաջողի խորտակել Մուստաֆա փաշայի բանակը, որ կու գար սասուցեալ Դանուրի վրայէն հաստատելու նորբնաիր Բողղանը իւր իշխանութեան մէջ ⁴ : Յակօր Թախաթեցի չ'ընէր այս մասին որ եւ է տկնարկութիւն, ինչպէս նաեւ չունի յիշատակութիւն Ճուրճոփայի եւ Բուկարեասի անցքերու եւ առհասարակ ի Վալախիա Միքայէլ վոյվոսի թուրքերու գէմ տարած յաղթութիւններու մասին :

Պանտարի առջեւ 2 մահա դուր տեղ կը նստին մոլորաւական եւ Ղազախ միացեալ սլփերը եւ առանց կարեւոր դարձ տեսնելու կը վերադառնան Եաշ :

Այժմ Ըրրզիան սպարապետը կը խորհի յինքն վտարել իշխանութիւնը : Կը կալանաւորէ զԱհարոն եւ շղթայակալ կ'աւզարկէ Մահարիստան եւ կը հօշակէ ինք զինքը վոյվոս (24 Ապրիլ 1595) : Մինչեւ Օգոստոս 15

⁴ Hammer, Պատմ. Օսմանեան Պետութեան, Հատոր Բ., էջ 603—605 :

կը վարէ իշխանութիւնը, սասաիկ հարստա-
հարելով ժողովուրդը: Տառապող ժողովրդ-
դեան աղաղակները կը հասնին Լեհաց թագա-
ւորին Սիկիմոնդ Գ.ին, որ կ'ուզարկէ իւր
«Քանցելարն» (Յովհաննէս Չամոսքի) Մոլտա-
ւիա, խաղաղելու երկրին վիճակը: Ըրզրվան
կը դիմէ փախուստի դէպի Մաճարիստան:
Երկրին իշխանութիւնը կը յանձնուի Երե-
միայի: Լեհական բանակի ներկայութիւնը
Մոլտաւիայի սահմաններու վրայ մտահոգու-
թիւն կը պատճառէ Թաթարխանին՝ Ղազի-
դիրային. որ 1595 Հոկտ. 27ին առաջարկած
էր Բարձրագոյն Դուան կաշանաւորել եւ յանձ-
նել Վալախիայի Միքայել եւ Մոլտաւիայի
Ըրզրվան վոյվոտները՝ եթէ յանձն առնէ
Սուլթանը այս երկիրներու իշխանութիւնը
շնորհել Թաթար բէգերուն: Բայց այս առա-
ջարկութիւնը մնացած էր առանց պատաս-
խանի⁵: Այժմ վերահասու ըլլալով թէ Լե-
հաց թագաւորը չունի նսւածողական ճշդ-
տում, կը համաձայնի եղած կարգադրութեան
նկատմամբ Երեմիայի⁶: Սեչով (Սուչաւա) էր

⁵ Hammer, տեղ, էջ 605:

⁶ Այս անցքերու մասին համառօտիւ կը տեղեկա-
դրէ նաեւ Կամենիցի Ժամանակագիրը. հմմտ. Հ. Ղ.
Ա. Ի. Ն. ա. ն. Կամենից, էջ 60—61: Թաթարխանի մի-
ջամտութեան մասին կ'ըսուի. «Եւ յեա սակաւ աւուրց
եկն Թաթրի կանն բողբոմ զօրօք, զոր ոմանք առէին
եթէ 80.000, հրամանաւ (կոնդ) քարին. եւ կամէր
պատերազմել ընդ նոսա: Իսկ սոքա, այսինքն է
Քանցլէր եւ ոմենայն զօրքն իւր զինեցան եւ քաջացան,

նոր իշխանութեան նիստը : Հապիւ անցած էր
Երկու տմիս , եւ ահա Ըրզրման կ'երեւայ Սե-
չովի դաշտերու վրայ՝ պահանջելու Երե-
միայէն իշխանութիւնը յետս : Կամենիցի պա-
րոնին օգնութեամբ կը վաճէ Երեմիա յար-
ձակող թշնամին , կը խորտակէ եւ կը կտրա-
նաւորէ քանաւորը , որ ապա ցից կը հանուի
(1595 , Դեկտ. 2 , Գլ.) :

Լեւոյ , Թաթարոյ եւ Տաճկոյ քաղա-
քական պետերու համաձայնութեամբ Երե-
միա կ'անուանուի վայրատ եւ իւր դիմն վար-
չութեամբ կը խաղաղէ Մոլտաւիան :

Դէպքերը համաձայն են արտաքին աղ-
բիւրներու : Մեղի համար կարեւոր նորու-
թիւն է , որ 1593—1595 տարիներուն ունէինք
Եաշ—պաղարի մէջ թիւ մը հայ դադթականու-
թեան , առանձին եպիսկոպոսով , որ յա-
նուանէ ալ կը յիշատակուի :

Լսենք այժմ քանաւորեղծին սղերդական
տողերը :

պատարասեցան առաւտմային օգնականութեամբ .
մարտեան ընդ նոսա եւ կտարեցին գնասա ոչ բազում
ինչ , այլ իբրեւ շորս հազար : Իբրեւ ետեւ . . . Թաթրի
կման , որ յաղթեցաւ , յետս չուցաւ . եւ սկսաւ հրեշ-
տակութիւն առաքել զի հաշտեցի ընդ նմա . դոր եւ
քանցէրն հաւանեալ . . . ուխտ եւ դաշինք եղին ընդ
միմեանս , զի մի՛ աչս Բլախի երկիր սուր շքաշէ եւ ոչ
աւիրէ , որպէս յառաջագոյն հանապաղ եկեալ աւար
առնէին եւ գերի վարէին , հրձիգ առնէին : Անտ այսո-
րիկ դարձաւ եւ գնաց . եւ քանցէր եկն յաշխարհն
իւր» :

ՅԱԿՈԲԱՅ ԹՈԽԱԹԵՅԻՈՅ ՈՂԲ Ի ՎԵՐԱՅ ՕԼԱԽԱՅ
ԵՐԿՐԻՆ

Լալով ասեմ ողբերգական
 արտասուելով հառաչական
 այս անողորմ բանքս որ եղան
 ի մեր մեղացին զործեցան :
 Ի թվին Հայոց հազար մմին ,
 քառսուն 'ւ երեք աւելորդին .
 Հար վայվատայ մի յայտնեցաւ ,
 այս Աւլախայ փոքրիկ երկրին :
 Խորհուրդ արաւ ի իւր մտին
 ասայ ջարդեմ զաղգըն տաճկին .
 հրեշտակ առաքեաց Լուստաին
 Ղաղախներուն գլխաւորին :
 Ասայ եկէք ի յիմ երկրին ,
 հետ ձեզ երթամք վերայ Թուրքին .
 որ պաշարեմք ըզքաղաքնին ,
 եւ տէր լինինք նոցա երկրին :
 Ղաղախներուն շուն պարօնին
 որ Լուստայ անտանէին .
 հաճոյ Թուեցաւ յաչլս նորին ,
 շատ հեծելով ելան եկին :
 Երբ յերկիրն Աւլախին մըտին ,
 ի Յոցոտան եկան հասին .
 Բանակեցան մմենեւին ,
 ի Յոցոտայ ջրերդերին :

ԽՈՐԱԳԻՐԸ կը պակսի Ձեռագրին մէջ :

6. Ձեռ. «ԽԳ.», իմա՝ ճշգրտոյնս՝ ԽԲ. — 10. 2.
 Ջարթեմ : — 13. 2. հունի ի :

- 25 Քաղաք մի կայր որ խիտ շէն էր ,
 անուն նորա Եաշ պաղար էր .
 պեղծ վայրտան հօն բնակէր .
 Յացոռային նա ի մօտ էր :
 Չար վայրտան օլախ աղպին ,
 30 առայ Չեմ կռուիր ես հետ թուրքին .
 Ես կռւ կրոտիմ հետ Ղաղախնին ,
 եւ կոտորեմ դամենեւին :
 Ջրաղքին հեծելն ժողովեցին .
 Ղաղախներուն դէմ դնացին .
 35 դէմ յանդիման բանակեցին ,
 վէճն եւ թղկուէն բորբոքեցին :
 Չայն անօրէն շուն Ղաղախնին
 ի պատերազմին շարժեցին .
 դէմ յանդիման մարանչէին
 40 չորեք շարթի մինչ կէս օրին :
 Թօփ ու զթիֆանին երբ քարշեցին ,
 փախուտ առաւ աղպն Աւրախին ,
 սմանք փախան մօրին մտին ,
 եւ այլք գնացին ի բարձր լերին :
 45 Երբ Եաշ պաղարին լրցեցին ,
 դճիանն ի կտորս լրծեցին ,
 ամենեքեան փախան գնացին
 ի յերեսաց չար Ղաղախին :
 Պաղրըկաններ այլ շատ կային ,
 50 որ փախչելու ճար չունէին .

քառապարտած չառ ունէին ,
 տարան յեկեղեցին գրբին :
 Եկեղեցուն ամուր գոգին ,
 ներսի գիհաց ամբարացուն .
 45
 գուրսեւէ մեծ կրողաք գրբին
 թէ բանալու ճար չի լինին :
 Եպիսկոպոս Հայոց ազգին
 Տէր Յովաննէս անուն բարին ,
 նա էր յերկրէն ի Կաֆային ,
 60
 եկեալ քաղաք Եաշ պապարին :
 Ազէկ գրեանք կայր ի հետին ,
 Եւ սուրբ մեռսնն էջմիածնին .
 յեկեղեցուն մէջրն գրբին ,
 աստիճանին առին էր տեղին :
 65
 Չար Ապագիսներն Երբ որ եկին ,
 մտին քաղաք Եաշ պապարին .
 հսկաւմբերի քսանեւղեցին ,
 ի յուրրաթու մէջաւրէին :
 70
 Յեկեղեցիներն գիմեցին ,
 գերկաթէ գոսն կոտորեցին
 բիւրք ի բիւրոց ի ներս մտին .
 քան գշար գաղան անապատին :
 Ըստապարտած խիստ չառ էին .
 մինչ յառաատագն հասեալ էին .
 75
 դամենայն ինչ տսին գնացին
 ոչինչ մրնաց յեկեղեցին :
 Բայց մեռսնրն էջմիածնին ,

51. Ձ. ստապարտած : — 53. Ձ. նայ : — 54. Ձ.
 յառաատաին :

- անարժան ձեռք հասեալ չէին .
 եպիսկոպոսն առեալ ձեռին ,
 80 եղիբ վերայ աստիճանին .
 Ընկերք նոցա յետոյ եկին
 նման թիւնալից չար աւձին .
 յեկեղեցին ոչինչ գըտին .
 85 ըզսուրբ մեռոնն եւ զգրեանքն առին :
 Զեպիսկոպոսն կանգնած տեսին
 խոնարհամիտ մաքուր հոգին ,
 երկու չար մարդ ըմբռնեցին
 մերկիկ առին , չուլ հագուցին :
 Սա միայն սուրբ էր ի յերկրին ,
 90 որպէս զՅովբն այն առաջին .
 սա փորձեցաւ չար իշխանին
 կայր մէջ դայլոց նըման դառին :
 Զժողովուրդն եւ զիրիցնին
 նման սըմին մերկացուցին .
 95 յետոյ այլ չար խորհուրդ արին ,
 պիտի սըրով կոտորէին :
 Խընամքն հասաւ Աստուածածնին
 որ բարեխօս է միածնին .
 եւ խափանեց զխորհուրդ նոցին ,
 100 որ ոչ եղաք սըրոյ բաժնին :
 Անթիւ բազում չար դորձեցին .
 որ բերանով առել չլինին ,
 յետոյ զքաղաքն այրեցին ,
 այնպէս չարեաւք ելան գընացին :
 105 Շարաթ մի այլ վերայ անցին

պարսնն եկաւ նաչ պազարին .
անուամբն էր ինքն Ահարոնին
զարծաթ նրման սաղայէլին :

Ի միտ էած զբանքն առաջին
Ասաց կուսինք ի հետ Թուրքին .

110

Դարձեալ երեք զՂազախնին
զրնաց կըռուի ի հետ տաճկին :
Ի Պանաարին բերդին վերան
երկու տմիս ճակատեցան .

ամենեւին ոչինչ կալան

115

ապա զարձեալ ի նաչն եկան :

Վազիր մ'ուշէր շար վայրստան
անուն նորա էր Բրբղիան ,

սիրելի էր քան զամենայն ,

զլուի էր հեծելին վերան :

120

Խրրատ ետուր նա հեծելին ,

որ բզպարսնին բընեցին .

բզձեռն եւ զոտն երկաթեցին ,

այնպէս Մաճառք ուղարկեցին :

Պեղծ Բրբղիանն խմոր չարին ,

125

նստաւ ի յաթոս պարսնին .

Թաղաւորեաց ի վերայ երկրին

ապրիլ ամսոյ քսան եւ չորսին :

Ջատկէն մինչ ի յԱստուածածին ,

իշխան եղեալ սուրախ աղդին .

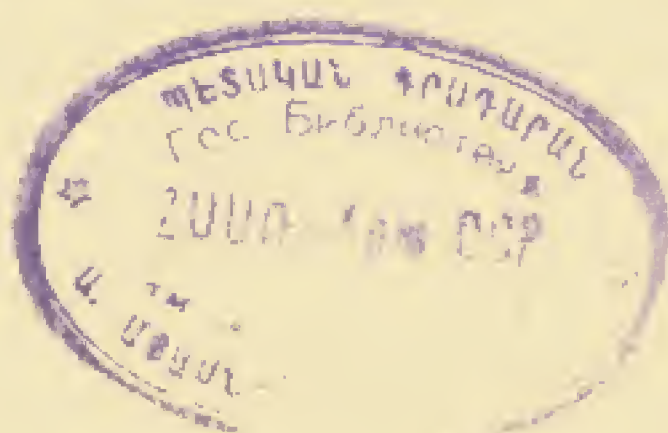
130

չառ աւերում արար երկրին ,

որ ոչ է լեալ եւ ոչ լինին :

Երկիրն ամէնրն սարսէին

113. Զ. բերին :

48-18101

- Ի յահէ անհաւատ թաթրին ,
 135 որպէս զնաւ ի մէջ ծովին
 որ ի յալեացըն տատանին :
 Այսքան բաներս ամենեւին
 լըսեց զուսին Լեհաց երկրին ,
 հըրաման ետ քանցելարին
 140 թէ գընա տես որպէս լինին :
 Քանցելարըն քաջ եւ արին
 մըտօք ճարտար գիտող բանին .
 բիւր հեծելաւ ելան եկին
 Աւլախ երկրին ի մօտ հասին :
 145 Պեղծ Ըրըզվան իշխան չարին
 թուղթ ուղարկեց Քանցելարին ,
 առայ . Ծառայ եմ դռնելին ,
 եւս առաւել քոյոյ անձին :
 Այս քանցելար իշխան բարին ,
 150 պատասխանի ոչ ետ նըմին .
 Լըտելեան կայր յեղըր երկրին ,
 չյայտնէր գիտըհուրդն ազդ մարդկային :
 Ըրըզվանին եկան ասին .
 Քանցելարն է չարկամ քոյին ,
 155 պատասխանի ոչ ետ թղթին ,
 դու ճար արա վասն քո անձին :
 Այս Ըրըզվան չար կենդանին
 զկրնն ուղարկեց յերկիր Մաճուն .
 եւ յետ նորա փախաւ ինքնին ,
 160 ի յերեսաց Քանցելարին :

146. 2. թուղտ : — 151. 2. յերկրին : — 154. 2.
 թէ (քանցելարն) : — 155. 2. թղտին : — 156. 2.
 արայ : — 158. 2. երկիր :

- Քանցէլարն եւ հեծել նորին ,
մտին յերկիրն ի Աւլախին .
ի Յոցոռայ գնացեալ հասին
Բանակեցան ի ջրեղերին :
Քանցէլարըն բարէնչան . 165
որ հալածեաց զչարն Բրըզվան ,
սլարոն եղիր զԵրեմիան ,
որ է արժան սլարոնութեան :
Ամիս մըն ալ վերայ անցին ,
անթիւ հազար թաթար եկին . 170
ի Աւլախաց յերկիր մըտին .
դէմ յանդիման Քանցէլարին :
Քանցէլարն էր բարի իշխան .
Թուղթ ուղարկեց ի թաթրին խան
Չենք , ասաց , մեք ձեզ հետ չարկամ , 175
վաղուց հետէ եմք բարեկամ :
Թաթարն ասաց Քանցէլարին ,
թէ Լինիցի հրաման քոյին ,
դինչ բան որ քեզ հաճոյասցին
ամենեւին կատարեսցին : 180
Չերեմիան հաստատեցին
իշխան եղեալ վերայ երկրին .
նստեալ քաղաքն ի Սէչովին .
Աթոռ է հին ժամանակին :
Այն շատ հեծեալն թաթար խանին 185
ամէն դարձան իւրեանց երկրին ,
ապա եւ Քանցէլարն ինքնին ,
իւր հեծելաւն ելան գնացին :

174. Ձ. Թուղթ : — 175. Ձ. չունի հետ :

- Երկու ամիս վերայ անցին
 190 չար Ըրրդվանն ելաւ կրկին ,
 Թուղթ ուղարկեց Երեմիին ,
 ասաց՝ Կու գամ ի վրայ քոյին :
 Մեծ վոյվոտան օլախ աղղին ,
 Երեւ զղարոն Կոմէնիցին
 195 հեծեալ բաղում ժողովեցին ,
 ի պատէրաղմ պատրաստեցին :
 Պեղծն Ըրրդվան եւ զօրք նորին
 եկեալ ի դաշտ Սէչով քաղքին ,
 Սօքա ելեալ ի դէմ գնացին ,
 200 ի պատերաղմ ըն դիմեցին :
 Դեկտեմբեր ամսոյ երկրորդին
 Երեքշաբթի վաղվենէքին ,
 մինչ երեք ժամ կոխւաւ արին ,
 չորրորդ ժամուն կոտորեցին :
 205 Զօրք եւ հեծեալ Ըրրդվանին
 փախուստ առին ամենեւին .
 սորա գհետ հալածէին ,
 որ եւ հասեալ սպանանէին :
 Եւ զԸրրդվանըն բլունեցին ,
 210 Բերին առջեւ Երեմիին ,
 հրաման տուեալ ցիցրն զարկին ,
 գնաց ի փառս սատանային :
 Հրրամանաւ ըն գոռելին
 Միջնորդ օրթեամբ թաթար խանին
 215 Ըստամբաւ լէն սանչախ բերին
 Երեմիա վոյվոտ արին :

Պաղաղութիւն եղեւ երկրին ,
բարեխօսութեամբ սուրբ կուսին .
անխռով կենայ ամենեւին

մինչեւ կրկին գալ միածնին : 220

Այս ամենայն բանքս որ եղան ,
ի մեր մեղացն զորձեցան .
աղօթեցէք դուք անխափան ,
որ ամէն չար բարի դառնան :

Տէր Յովաննէսըն Կաֆացի , 225

Եպիսկոպոս սուրբ եւ արհի ,
անփորձ կենայ ինքն յաշխարհի ,
հրաման ետ որ զբանքս ասի :

Եպիսկոպոսըն սուրբ հոգի ,
եւ անարժան հոգ եւ փոշի , 230

դիս ձեռնադրեաց ի յայսմ երկրի ,
չորս աստիճան կարգ դրպիրի :

Ես անպիտան մեղօք իլի ,
որ եմ դարիպ ի յայսմ երկրի ,
Յակոբ անուն պարսաւելի , 235

ի քաղաքէն եմ Թոխաթի :

219. Ձ. կենա՛ : — 227. Ձ. աշխարհի : —
233. Ձ. իլի :

ԺԲ.

ՅՈՎՀ. ՈՍԿԵՐԵՐԸՆԻ
ԵՍԸՅԵԸՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԺԲ.

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆԻ ԵՍՍԵԵՍ ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1. Յովհաննէս Ոսկերեւանի «նշանաւորագոյն» գրուածքներէն մէկն է Եսայեայ մեկնութիւնը, կը գրէ Montfaucon, թէ՛ ոճի գեղեցկութեան, թէ՛ խօսողին հանճարի բարձրութեան եւ թէ բարոյայից վարդապետութեան տեսակէտով: Իսկ Tillemont կը տեսնէ հոն արտակարգ պերճաբանութեան մը յայտարար դժերը:

Այս կարեւոր գրուածքը յունարէն սկզբնագրի մէջ թերակատար է. հասած է Եսայեայ Ա.—է. գլուխներու եւ Ը. գլխոյն առաջին 10 համարներու Մեկնութիւնը միայն. հրատարակուած Montfauconէ Ոսկերեւանի համօրէն Գործոց 2. հատորին մէջ, Պարիս 1724, էջ 1—93. ասկէ արտատպուած՝ Migne, Patrologia graeca, հատոր 56, էջ 11—94:

Որովհետեւ յոյն մատենագրութեան մէջ կը պակսի սր եւ է հետք, սր ցոյց տար թէ գոյութիւն ունեցած է Ը. 10 համարին շարունակութիւնը, կ'իշխէ հայրագէտներու մէջ այն համոզումը, թէ Ոսկերեւան Ա.—Ը. 10 գլուխները միայն մեկնած է: Արդեամբք

ալ, երբ երեւան եկաւ Մեկնութեանս հայերէն թարգմանութիւնը, ճիշտ Ը. 10ին վերջը, ուր կ'ընդհատէր յունարէնը, տեսնուեցաւ ուշագրաւ դիտողութիւնս թէ «Մինչեւ ցայս վայր դատ(ք) իւրով ձեռովք գրեալ երանելոյն Յովհաննու յունարէն» (էջ 102) :

Tillemont յայտնած էր կարծիքը, թէ Ռուկերերան սարկաւապութեան օրերուն սկսած ըլլայ գրել Մեկնութիւնս, եւ յետոյ ուրիշ գրադումներու պատճառաւ արգելուած :

Կարծիքս իրաւամբ անտեղի կը դանէ Baur¹, վասն զի ծանօթ են մեզի գրուածքներ, նոյնպէս մեկնողական, դորոնք Ռուկերերան իւր քահանայութեան եւ հայրապետութեան օրերուն գրած է : Աւելի հաւանական է կարծել, թէ Ռուկերերան հիւանդութեան մը պատճառաւ ընդհատած ըլլայ քարոզներու այս շարքը : «Ըստ տիրող կարծեաց, կը գրէ Bardenhewer², այս մեկնութիւնը խմբագրչի մը գործն է, որ Ռուկերերանի ճառերը իրենց ճարտասանական նկարագրէն մերկացնելով վերածած է կանոնաւոր Մեկնութեան մը» : Իսկ Ը. 10ի յաջորդող մասերու համար, որոնք կը գտնուին հայերէն թարգմանութեան մէջ, կը գրէ թէ «կը կարօտին դեռ քննութեան եւ հաւաստիացման»³ :

¹ P. Ch. Baur, Johannes Chrysostomus und seine Zeit. Bd. I. München 1923, էջ 237 :

² Geschichte der altkirchlichen Literatur. Bd. II. Freiburg 1922, էջ 336 :

³ Անդ, էջ 337 :

Բայց կրնանք վստահաբար ըսել թէ Ա.—
Ը. 10 գլուխներու Մեկնութիւնը արդէն
Ե. դարու առաջին կէսին ծանօթ էր հրապա-
րակին իրրեւ ինքնագրութիւն Ոսկերեւանի,
«Իւրով ձեռօք գրեալ... յունարէն»։ Իսկ Ը.
11—ԾԳ. գլուխներու Մեկնութիւնը յօրինած
է հաւանօրէն Ոսկերեւանի աշակերաներէն
մին, ոչ դոյզն համութեամբ, թերեւս «ի բա-
նից» Ոսկերեւանին, բայց ոչ անոր «ձեռօք»
գրուած։

2. Հայերէն թարգմանութեան մասին ար-
դէն 1862ին կը յայտարարէին Վենետիկի
Մխիթարեանք Պաւլոսի թղթոց մեկնութեան
Ա. հատորի Յառաջաբանին մէջ (էջ Է), թէ
«գիտասցէ հայրենասէրն, զի ի թերակատար
մատենից նորին սրբոյ վարդապետին՝ կան եւ
մեկնութիւնքն Եսայեայ եւ Եղեկիէլի քերի
յոյժ եւ երկոքեան, զորս անթերի օրինակաց
ակնկալեալ՝ թողումք առ ժամս»։

Այս պակասաւոր օրինակն էր Վենետիկի
Մխիթարեանց այն ձեռագիրը, որուն համար
կ'ըսուի անտիպ ցուցակի մը մէջ, թէ է գրչու-
թեամբ «բոլորգիր, թերի սկիզբն, մէջն եւ կա-
տարածն»։ Աւելի մանրամասնօրէն նկարա-
գրած է Հ. Ա. Տիրոյեան. «եղանակ գրու-
թեանն՝ որ է միջին անուանեալ երկաթագիր,
եւ արտաքին երեւոյթ մատենին՝ յօրինեալ ի
բամբակեայ թղթոյ՝ տան մեզ դուշակել յԲԺ.
դարու դադափարեալ լինելոյ»⁴։ Կը պակսին

⁴ Յառաջաբան Մեկնութեան Եսայեայ, էջ Զ։

Ա.—Բ. 1, ԻԱ. 2—Լ. 5, ԿԴ. 8—ԿԶ. 24
 պատկերաւ Մեկնութիւնք, շարժելով ինչ ինչ
 անդիքներաւ կրած փոստները :

Այս օրինակի վրայէն ծագած է Վիեննայի
 Միօթարեան Մատենադարանի Թ. 223,
 գրուած իբր 1840ին Վենետիկի Միօթարեան
 Հարց ձեռքով ⁵ :

Աւելի օրինակ մը կը յիշուէր ի Կալկաթա
 անհատի մը քով : սրուն մասին կը հարգարդա-
 դրէր Արշալոյս Արարատեան, 1868ին
 (Թ. 845) . «Մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի,
 բամբակաթուղթ, խոչորադիր, արարեալ յՈս-
 կերեւանէ (փաքը ինչ պակասեալ յԱ. գլխով) :
 Օրինակ սորին՝ դրչաւ հանդուցեալ Իսահա-
 կայ վարդապետի, երբեմնական ժողովարա-
 րին Հնդկաստանի՝ գտանի ի Ա. Աթան Երու-
 սողէմի : Երանի՜ թէ ի լոյս բնծայիւր» : Աս-
 ացս կ'անհարկէ անշուշտ Է. Ա. Տիրայեան
 երբ կը դրէ իւր Յատաջարանին մէջ . «Ըսեալ
 իսկ է մեր Եթէ գտանին ուսումնոյ յարգացնոց
 ի պակասեալ կատարեալաց օրինակիս մերոյ .
 այլ քանդի ցարդ չեղեն մեզ դէպք ի ձեռս բե-
 րելոյ դնասին, փասն սրոյ լաւ վարկանիմք բն-
 ծայել (զոր ունիմքն) . . . հանդերձ թերու-
 թեամբք» (էջ 6) :

Այս օրինակն է սր, ինչպէս կը ծանու-
 ցանէ Սիսն, 1839ին ձեռք բերած է ի Նոր
 Զուղայ Տէր Յովհաննէս Սաշիկեան քահա-

⁵ Հ. Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց
 Վիեննայի Միօթարեան Մատենադարանի, էջ 571 :

հայ, «Կալիկաթայի երբեմնի հանրածանօթ աւագերէցը»⁶։ Եւ անկէ օրինակ հանած է Խաւսակ Վ. Գաղատայի⁷ եւ ուղարկած Երուսաղէմ, ուստի 1847էն յառաջ։ Ինչպէս այժմ Սիոնէն կը տեղեկանանք յետ ժամանակաց իսկական ձեռագիրն ալ հասած է Երուսաղէմ, 1880էն, այս ինքն Վենետիկի հրատարակութենէն ետքը, վասն զի նոյն Խաչիկեան քահանայ կրցած է ձեռագրին մէջ թղ. 23ր ծանօթագրել թէ «Վենետիկի տպագրութիւնն աստէն սկսանի» (Սիոն, էջ 331)։

Երուսաղէմեան հատակոտորներուս նկարագրութիւնը այսպէս կու տայ Սիոն. «Գրուած է թանձր բամբակեայ թուղթի վրայ, դէպի բոլորդիր հակող անցման դրով եւ ԺԲ.—ԺԳ. դարու գրչութեան տպաւորութիւն կը թողու»։ Հատակոտորներս կը բովանդակեն թղ. 1ա—23բ. Եսայեայ Մեկնութեան «Յառաջապացութիւնն» կէսէն սկսեալ — ինչպէս Արշ. Արար. կ'ըսէր «փոքր ինչ պահանեալ յԱ. գլխոջ» — եւ Ա.—Բ. 1 գլխոյ, այս ինքն ամբողջ Ա. գլխոյն եւ Բ. գլխոյն

⁶ Յովհաննէս քահանայ Խաչիկեան (1829—1897) տպրած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի հետ տեւական յորտրերութեան մէջ. նուիրած է նաեւ այլ եւ այլ իրեր, ինչպէս կ'երեւայ անոնց թուին մէջ եղած է նաեւ ձեռագիրս։ Հմմտ. իր մասին՝ Մ. եպ. Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղէմի։ Երուսաղէմ, 1929, էջ 385—386։

⁷ Մաւակ Վ. Տէր-Գրիգորեան Գաղատայի († 1847) իրրեւ նուիրակ կ'երթայ Հնդկաստան 1842ին եւ կը վերադառնայ 1844ին. հմմտ. Աղաւնունի, անդ, էջ 442—444։

1 Համարին մեկնութիւնը : Թղ . 24էն ցվերջ
կը պարունակէ ԻԱ . 2—ԻԶ . 20 զլուխներու
մեկնութիւնը , աւարտելով այսպէս . «Եւ արդ
քանզի Աստուծոյ բանն ոչ այնպէս ինչ միայն
վճարէր որպէս մարդկանն , վասն այնորիկ
ասէ : Քանզի առ Բաղարաւ այսպիսի ինչ զործ
զործեցաւ . . . » :

Այս ամէնէն կ'իմացուի թէ Հատակոտոր-
ներս որոնք ի Նոր Զուգա ձեռք բերուած են ,
ժամանակաւ մասն եղած են վենետիկի ձե-
ռագրին , անոր վենետիկ հասնելէն յառաջ :
Այսու կը լրանայ Եսայեայ Մեկնութեան միակ
ծանօթ ձեռագիրը դէթ մասամբ մը . այժմ
ի սպաս կորսուած կը համարուին Զեռագրին
այն մասերը , որոնք կը բովանդակէին Մեկ-
նութեան Յառաջասացութեան Ա . մասը
(ուստի սկզբէն ինկած կորսուած է իբր 1 կամ
2 թուղթ) եւ ԻԶ . 21—Լ . 5 , ԿԴ . 8—ԿԶ . 24
զլուխներու Մեկնութիւնը :

3 . Եսայեայ Մեկնութենէն բազմաթիւ
Հատակոտորներ պահուած կան ձեռագիր Ճա-
որնաիրներու մէջ : Այս Հատակոտորները շա-
հադործած է Տիրոյեան իւր հրատարակու-
թեան մէջ , զլիաւորաբար օգտուելով Միսի-
թարեան Մատենադարանի ձեռագիրներէն ⁸ :
Կ'ամփոփեմ այստեղ ինձ ծանօթ Հատակո-
տորները : Դժբախտաբար ոչիսի չկարենամ
չիշատակել Երեւանի եւ Էջմիածնի Ճաորն-
աիրներու բովանդակութիւնը , որովհետեւ

⁸ Մեկնութիւն Եսայեայ , էջ 473—487 :

չհասան ինձ մինչեւ օրս այն նիւթերը, զորոնք հաւաքած էի յիշեալ մատենադարաններու հաւաքածոյ ձեռագիրներէն, անասելի աքնու-թեամբք :

Կիրարկուած համառօտութիւններն են՝

P. = Պարիսի Bibliothèque nationale, Fond arménien :

V. = Վենետիկի Միսիթարեան Մատենադարանի հայերէն ձեռագիրք. հմմտ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուլյակ հայերէն Ձեռագրաց, Հատոր Բ., Վենետիկ 1920, :

T. = Տիւրինդէնի Համալսարանի հայերէն ձեռագիրք :

Eriv. = Երեւանի Պետ. Մատենադարանի Թ. 78 ձառնարկը, որմէ ծագած է V. 228 :

ա. Տեառն Յովհաննու Ոսկերեքանի ի Մեկնութենէ Եսայեայ մարդարէի :

Ձի եղիցի յաւուրս յետինս յայտնի լեառն Տեառն : — Տեառնե՞ս զստուգութիւն մարդարէին . . . :

վ. ինքն է օրէնսդիր :

= P. 110, 515^m—516^m (ԺԲ) : V. 202, 461^μ—462^μ (1637 : Յուլյակ, Բ., 102/3) : 218, 47^m—48^m (1835 : Յուլյակ, Բ., 275—276) ⁹ : 228, 217^m (1847 = Eriv. 78 : Յուլյակ, Բ., 455) :

Տպ. էջ 1—6. հմմտ. 473—475 :

⁹ V. 218 ունի «ի մեկնութենէ մարդարէին Մի-բիայ» :

բ. Եւ եղեւ յամին յորում մեռաւ Ողիա արքայ... Եւ զիա՞րդ իցէ զի զայլ ժամանակն...

վ. զի սրբեաց եւ ոչ այրեաց զմարդարէն :
 = P. 110, 469ա—472ա (ժԲ) : 117, 18ա—19ա (1307) : V. 212, 302ա—305բ (ժԳ : Յուլյ., Բ., 224) ¹⁰. 218, 34ա (1835 : Յուլյ., 274) : 228, 214ա (1847 = Eriv. 78 : Յուլյ., 454) :
 Տալ. 60—69. Հմմտ. 477—478 :

գ. Երանելոյն Յովհաննու Ոսկերերանի եպիսկոպոսի Կոստանդինուպօլսի ի Մեկնութենէ Եսայեա մարդարէի, ի բանէն՝ Եւ բըղխեացէ :

Ամաչեացեն հերձուածողքն, որ հրայերէն կամերն տեսանել զՍուրբ Գիրս...

վ. քանզի Որդւոյ սէր վայել է եւ ոչ երկիւղ :

= Կնիք Հաւատոյ, էջ 318—319 :

Տալ. 132, 10—133, 13 :

դ. Տէր ողորմեաց մեզ զի ի քեզ յուսացաք : — Տեսանե՞ս զի եւ ողորմականացն ոչ վայրապար պարտ է ողորմել...

վ. այլ եւս իմն լքանէաք, զմեծամեծ իմն համարէաք զկարեաց ճշնութիւնս, զոր կատարեացուք անուամբն Քրիստոսի...

= P. 120, 58ա—61ա (ժԴ) : V. 206, 100բ—12ա (ժԳ., Յուլյ., 162) : 228, 341բ (1847 = Eriv. 78 : Յուլյ., 468) :

Տալ. 200—208. Հմմտ. 476—477 :

¹⁰ Խորագիրն՝ ի Սերովրէսն եւ վասն ազաշխարութեան :

Ե. Չարդ չորա, տէ, ո՞ պատմեցէ . . .
 Չի՞նչ խօսիսդ. չիցեն դմարդոյ ումեքէ
 բանքդ . . . :

Վ. Ի հարց եւ ի խնդիր ի շխեսցէ արկանել :
 = V. 206, 134բ—136ա (ԺԳ : Յուլյ . , Բ . ,
 162) :

Տալ . 400—401 . հմմտ . 478 :

Վ. Չի տաաց տէր այսպէս . Հաշտեալ եմ
 քնդ քեզ տառապեալդ . . . :

= V. 228, 105բ—108բ (1847 = Eriv. 78 :
 Յուլյ . , 446) :

Տալ . 409—413, 372—375, 340—343 .
 հմմտ . 479 :

Է. Գոչեա՛ դօրութեամբ եւ մի խնայեր . . .
 Չի դժուարինք էին դոր ինչ տսելոց էր . . . :

Վ. ո՞չ ապաքէն վասն առատութեան եւ
 մարդասիրութեանն եւն :

= P. 120, 49բ—52բ (ԺԴ) : V. 214, 28բ
 —29ա (1821 : Յուլյ . , 245) : 222, 83ա—84բ
 (1335 : Յուլյ . , 329) : 228, 337ա (1847 = Eriv.
 78 : Յուլյ . , 467) :

Տալ . 435—442 . հմմտ . 480—481 :

Ր. Վասն այսորիկ այսպէս առէ Տէր . Ահա-
 ւասիկ ես արկանեմ . . . (Ես . ԻԸ . 16) :

Վ. Եւ զէն յաղթութեան . . . ի պարծանս
 յաւոյ յաւուրն մեծի . . . :

= V. 228, 218ա—220ա (1847 = Eriv. 78 :
 Յուլյ . , 455) :

Տալ . 481—487 :

Ձեռագիրներն կը ներկայացնեն հատուած մըն ալ, որ թէեւ յայտնաւէս Ոսկերերանի անունը կը կրէ եւ նիւթն ալ Եսայեայ Մարդարէութեամբ (ԾԳ. 1) կը զբաղի, բայց չի վերաբերիր Յովհաննու այս Մեկնութեան (հմմտ. տպ. էջ 393 եւ 394) : Այս ճառն է .

Բ. «Յովհաննու Ոսկերերանի ի Մեկնութենէ Եսայի մարդարէի :

Տէր ո՞ հաւատաց լրոյ մերում . . . (Ես. ԾԳ. 1) : — Մի՛, ասէ, հաւատացեն ի գիրսն զոր ունէին եւ մի ի միտ առցեն . . .

վ. Որ յայտնեցաւ լոյս հեթանոսաց եւ փառք ժողովրդեանն Իսրայելի :

= P. 110, 161a—162a (ԺԲ) : V. 202, 137a—138a (1637 : Յուդակ, Բ., 78) : 212, 166a—167a (ԺԳ : Յուդակ, Բ., 215) : 228, 82բ (1847 = Eriv. 78 : Յուդակ, 445) :

4. Եսայեայ Մեկնութիւնս աչքի առաջ ունեցած են հայ մեկնիչները, անո՛նք մասնաւորաւէս, որոնք զբաղած են Եսայեայ մարդարէութեամբ : Կը յիշեմ .

ա. Դաւիթ Քորայրեցի, որմէ ունինք . «Մեկնութիւն համառօտ Եսայեայ մարդարէի ի հոգեկիրմեկնողաց բանից Եփրեմի, Կիւրղի եւ Յովհաննու Ոսկերերանի, կարգեալ եւ յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց . Դաւիթ քահանայի ի խնդրոյ ուսումնասէր մանկանց եկեղեցւոյ» :

Սկ. «Աներեւոյթ է միշտ սրբոյ մարդարէիցն բանք . . .»¹¹ :

¹¹ Այս մտածը յայտնաւէս առնուած է Կիրեղ

Գծբախտարար Դաւթի Մեկնութեանս Յառաջարանն միայն պահուած է էջմ. 1449, 86բ—89ա (1656)¹² :

Բ. Գրիգոր Աբասու որդւոյ Գիրք պատնաւաց. հոս հաւաքիչը՝ հաւանօրէն Քորայրեցւոյ Համառօտ մեկնութեան հետեւողութեամբ կը ներկայացնէ «Սկիզբն եւ պատճառ Եռայեայ մարգարէին» . այսինքն Նախերգանքը ըստ Եփրեմի եւ Ոսկերեքանի, ինչպէս բացայայտ կը տեսնուի էջմիածնի Թ. 1879, Թղ. 106բ—117բ եւ Թ. 1324, Թղ. 121ա—126բ ձեռագիրներու լուսանցքէն, ուր նշանակուած է համառօտութեամբ «ԵՓ. ՅՀ.», կից տալով նաեւ ամփոփում մը Մարգարէութեան, հանդերձ քաղուածներով յՈսկերեքանէ (Վիեննայի Մխիթ. Մատ., Թ. 47, Թղ. 68բ—79ա) :

Մեզի համար հետաքրքրական է, որ Գրիգոր յետ ընդհանուր նախերգանքի, որ կը սկսի «Ամենայն բանք մարգարէիցն լի են գլխութեամբ եւ խմատութեամբ», անմիջապէս կը յարէ, առանց խորագրի կամ աղբիւրն ցոյց տալու՝ Ոսկերեքանի Նախերգանքն կամ «Յառաջապացութիւնն» : Ինչպէս առհասարակ իւր յառաջընթացութեանց մէջ, նոյնպէս հոս հաւատարիմ չէ Գրիգոր, նա ըստ կամի կը համառօտէ եւ կը խմբադրէ յառաջընթացութիւն-

Աղեքսանդրացւոյ Եռայեայ Մեկնութենէն. հմմտ. Վեներաիկի Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 225, 10ա—13ա եւ Թ. 228, 167բ (Սարգիսեան, Տուցակ, Բ., 392 եւ 452) :

¹² Հմմտ. իմ Մատենադրական Հետադասութիւններ, Ա. : Վիեննա 1922, էջ 50 :

ները, ինչպէս յարմար կը տեսնէ : Սակայն եւ այնպէս որովհետեւ ցայժմ կը պահախ Եսայեայ Մեկնութեան Նախաբանը, Գրիգորի յառաջընթացութիւնը հետաքրքրական է իւր համառօտ ձեւին մէջ ալ : Յունարէն սկզբնագրին եւ հայերէն թարգմանութեան մնացորդին հետ համեմատութեան դնելով, կը տեսնուի թէ բնագիրը թէպէտ համառօտուած, բայց ընդհանրապէս պահուած է անփոփոխ :

Այստեղ ամբողջութեամբ կը հրատարակեմ այս նախաբանը, որուն երկրորդ մասն ունինք Երուսաղէմի հատակոտորներու սկիզբը, հրատարակուած Ս ի ո ն ի մէջ, էջ 331ա : Ասով կերպով մը ամբողջացած կ'ըլլայ Մեկնութեան նախաբանը :

ՅԱՌԱՋԱՍԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ԵՍԱՅԵԱՅ
ԸՍՏ ՊԱՏՃԱՌԱՅ ԳՐՈՅ ¹³

Զառաւելութիւն այսր մարդարէի ի մարդարէութենէ սորա իմաստութեւ, եւ զկատարեալ լաւութիւնն ի Պաւղոսէ երանելոյ ծանխցութեւ, զաղատախօս բարբառն եւ զանժառայական միտսն, որպէս ասէ. «Գտայ այնոցիկ որ զիս ոչ խնդրէին. յայտնի եղէ այնոցիկ, որ զինէն ոչ հարցանէին» : Այլ եւ վշտակից լինէր ազդին իւրոյ, եւ պատմէր զվիշտս նոցա, որպէս զի առաւել քան զնոսա տառապէր : Էին եւ ամենայն մարդարէքն հայրենի գլխովք առ այնոսիկ, որոց մարդարէանայինն եւ աղի ողբովք

¹³ Վերնագիրը մեղմէ է :

դադէտս նոցա նուագէին : Ի հասանել նեղութեանն զԱստուած աղաչէին . եւ դանձինս խրեանց ընդ նոսին ի գերութիւն մասնէին . ջանացին աղբեցուցանել զնոսա ի բարկութենէն : Եւ չիք ինչ այնմ համեմատ , որ զգութիչխանացն ի վերայ իշխեցելոցն տեսանիցէ . մինչ զի չարչարակից նոցին լինել : Զմեծն Մովսէս առ յաթոս դօրաւարութեան նստոյց մինչեւ զինքն ջնջել խնդրէր ի գոյրութենէն յոր գրեցաւ վասն նոցա : Իսկ Եսայի ասէր . «Թոյլ տոյք ինչ զի լացից ի վերայ բեկման ժողովրդեան իմոյ» : Եւ Երեմիաս ողրէր դաւերն Երուսաղէմի . եւ Եղեկիէլ ընդ նոսին ի գերութիւն չոգաւ վասն մխիթարելոյ զվրչտացեալսն , զի զմիտս նոցա առ Աստուած ուղղեսցէ : Եւ [Դանիէլ] վասն դարձին դաւաւրս քսան ճգնէր ի պահս՝ աղաչելով զԱստուած , զի հանցէ զնոսա ի զժնդակ ծառայութենէն : Սոյնպէս եւ Դաւիթ տեսեալ յԱստուծոյ դրարկութիւնն ի վերայ ժողովրդեանն ասէր . «Յիս եւ ի տուն հօր իմոյ» : Եւ նահապեան Արքաճամ թէպէտ չէր մօտ ի շարխան Սողոմոն , սակայն խնդրէր յԱստուծոյ դարձուցանել զդրարկութիւնն՝ արդարոյ թիւ դնելով :

Զի՞նչ եւ նոր կտակիս պաշտօնեայքն , որք ի մեծամեծսն վայելեցին շնորհսն , որովք եւ առաքինացան . որոց զլիաւորն Պետրոս յորժամ լուաւ ի Տեառնէ թէ «զժուարաւ մտանէ մեծատունն յարքայութիւնն Աստուծոյ» , հարցանէր զարհուրեալ . «Իսկ ո՞ր կարիցէ ապրիլ» :

Իսկ Պաւղոս յամենայն թուղթսն իւր այսպիսի ցուցանէր միտս ոչ տեսանել զ(ի) || |¹⁴ նախ քան զփրկութիւնս մահաց, այս է բաղձաց դաւ յաղատութիւն տեսուն մերոյ. ընդ Քրիստոսի լինել լաւ համարէր, այլ կալ մնալ ի մարմնի կարեւոր վասն նոցա: Եւ այսպէս օրինակ ցուցանէ մարդարէն զաղատուհասն սպառնացեալ. եւ սաստէ մեղուցելոցն. եւ դարձեալ աղաւթ է վասն նոցին: Եւ զայս ի սորին մարդարէութեանս ի բաղում տեղիս է տեսանել: Իայց այժմ մեք¹⁵ յսկիզբն բանիս հայեացուք:

Գ. Գէորգ Սկեւռացի († 1301) ի խընդրոյ Հեթում թաղաւորի յօրինած է խմբագիր Մեկնութիւն մ'Եսայեայ, որ խորագիր կը կրէ. «Համառօտ ժողովումն Մեկնութեանս սուրբ մարդարէին Եսայեայ ի լուսաւոր մեկնչացն՝ տեսուն Եփրեմի խորին ասորւոյ, Յովհաննու Ոսկերեքանի, Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, հրամանաւ տեսուն Հայոց Հեթմոյ. Գէորգայ վարդապետի արարեալ: — «Ծածուկ են միշտ եւ անյայտ բանք օրինացն...»

Զեռ. էջմ. Թ. 1205 (ԺԴ) եւն:

Յիշատակարանին մէջ խօսելով իւր աղբիւրներու վրայ, կը զրէ Ոսկերեքանի մասին. «Իսկ աստուածաշնորհն Յահան՝ Ոսկերեքան

¹⁴ Զեռագիրը հոս խանդարտած կամ թերի է: Ընդարձակն է. «Իսկ Պաւղոս ամենեւին յամենայն ի թուղթսն այսպիսի միտս ցուցանէ. զի եւ զՔրիստոս բաղձաց փրկութիւն տեսանիցէ. «Ելանել, առէ, ի մարմնոյս եւ ընդ Քրիստոսի լինել լաւ համարիմ, բայց կալ մնալ ի մարմնի եւս կարեւոր վասն ձեր»։ Ս ի ո ն , 331 ա :

¹⁵ Զեռ. Մեռ. :

յորջորջեալ վասն հոգեշահ վարդապետութեան եւ առատահոս խմատիցն՝ որ ի բերանոյ նորա բղխեալ արբուցանէր զականջս եկեղեցւոյ. եւ սա ճոխաբար խօսեցեալ» զԵսայեայ Մարգարէութենէն :

դ. Կ'ըսուի թէ Եսայեայ Մեկնութիւն մը գրած է նաեւ Սարգիս Վ. Կունդ ի Խորանաշատ, աշակերտն Յովհ. Սարկաւադ Վարդապետի, որմէ յառաջբերութիւններ ունի Գէորգ Սկեւոսացի : Թերեւս այս Մեկնութիւնն ըլլոյ էջմ. 1132, թղ. 1ա—173ա (ԺԶ. դարէ), որ անխորադիր է եւ կը սկսի. «Հռչակաւոր մարգարէն Եսայի աստուածաբան էր ի մէջ ամենայն մարգարէիցն, վասն որոյ զերազանցեալ եւ առաւել էր քան զամենայն մարգարէսն : Եւ զառաւելութիւն եւ զպայծառութիւն մարգարէութեան սորա ի մէջ մարգարէիցն՝ ի Պաւղոսէ ուսանիմք...» : Վերջին աստիւրս ցոյց կու տան, թէ Ոսկերեքանի Յառաջասացութիւնն անմիջնորդաբար կամ միջնորդաբար մատչելի եղած է հեղինակին :

Կը թողում յիշել յեանադոյնները :

Ն. Եսայեայ Մեկնութեան հրատարակութիւնը յետաձգուած էր, ինչպէս տեսանք վերը, այն պատճառաւ միայն, որ թերի էր միակ ձեռագիր օրինակը : Բայց որովհետեւ ունէր թարգմանութիւնը պերճ հայերէն մը զաստիկան նկարազրոյ, անկէ բաղմաթիւ հատուածներ ներս առած էր Հ. Թ. Թոռնեան իւր Հատընտիր ընթերցումք ի մատենագրու-

քեանց նախնեաց գործին մէջ. Վիեննա 1866, էջ 247—331. Բ. տպ. 1891, էջ 187—248:

Ամբողջական հրատարակութիւնը հոգաց Շ. Ա. Տիրոյեան՝ Երանելոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէին. Վենետիկ 1880, 8°, էջք ԺԶ + 527: էջ 1—472 ընդիր. էջ 473—487 «Այլ եւ այլ ընթերցուածք հատուածոց Մեկնութեանն Եսայեայ, դաւելոց ի Ճառընտիրս վանացս, բազմատեալ ընդ օրինակի տպագրին մերոյ»:

Եօթը տարի ետքը լոյս տեսաւ Մեկնութեանս լատիներէն թարգմանութիւնը. In Isaiam prophetam interpretatio Sancti Joannis Chrysostomi. Nunc primum ex armeno in latinum sermonem a Patribus Mechitaristis translata. Venetiis 1887, 8°, pp. XX + 468.

Երուսաղէմեան հատակոտօրներուն ուշագիր եղած էր ՚ Եղիշէ արքեպ. Դուրեան պատրիարք, որ կը խորհէր հրատարակել զանոնք ամբողջութեամբ: Այժմ Անտիպ մասեր Ոսկեբերանի Եսայեայ ոսկեղարեան քարգմանութենէն խորագրոյ տակ լոյս տեսաւ Ս ի ո ն ամսագրի մէջ, 1933, էջ 330—337, Մեկնութեան Յառաջադասութեան մնացորդն եւ Ա. 1—13 համարներու մեկնութիւնը: Անշուշտ դժուելի պիտի ըլլար եթէ Մեկնութեան մնացեալ անտիպ մասերն ալ օր յառաջ մատչելի դառնային հայրագէտներուն եւ հայերէնագէտներուն:

6. Մեկնութեանս թարգմանութիւնը կատարուած է Ե. դարու առաջին կէսին, ինչպէս

կ'երեւայ այն դրէն, որ հայացուցած է Մաթթէի Մեկնութիւնը¹⁶ : Թոռնեան կը միտի մինչեւ անգամ կարծել թէ Եզնիկ ինքնին եղած ըլլայ թարգմանիչը,

Ճարտար թարգմանիչը, որ հմուտ է թարգմանութեան նիւթին, տիրացած է յունարէն լեզուին, դերազանցօրէն վարժ է թարգմանութեան արուեստին մէջ : Ծածած մայրենի լեզուին ոյժը, կրթուած եւ թեքուած դրադիտութեան մէջ, դիտէ իբրեւ հեղինակ արտայայտել մտքերը դասական պերճութեամբ եւ վայելչութեամբ : Հարուստ է իր բառապաշարը. ասակ է տալու շարադասութեան ճկուն դարձուածքներ, հոեաորական շեշտ եւ անբանադրօսիկ, ազատ եւ մեղմական հոսանք : Պերճաբան մատենադիրը ունեցած է պերճախօս թարգմանիչ : Եթէ չդիտնայինք թէ թարգմանութիւն մ'ունինք մեր առջեւ, դիւրին պիտի չըլլար դրութեան ոճէն հասնիլ այս դիտութեան¹⁷ : Թարգմանիչը ամէն ջանք տարած

¹⁶ Հ. Թ. Թոռնեան, Հատընտիր ընթերցուածք, Բ. տպ., Յատաճարան, էջ 19 : Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Կօրիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս 1900, էջ 26 : «Մի եւ նոյն թարգմանչի գործ թուի Ոսկերեքանի Մեկնութիւնն Եսայեայ, Մեկնութիւնն Մատթէի, Մերերիանոսի Ճառք» :

¹⁷ Նկարագրական է այս տեսակէտով Ոսկերեքանի Բ. Թեոադօնիկեցւոյ թղթի մեկնութեան հետեւեալ տեղիքը (դլ. Գ.). «Բայց աղէ տաւ. որո՞վ պաճուճանաւք բանիւք խուսեցաւ Պաւղոս. այլ զամենայն տիեզերս դարձոյց... Այլ չդիտեմ, ասէ, դի՞նչ ի դիրան կայցէ : Ընդէ՞ր. միթէ երրայեցերէ՞ն, միթէ հոռմարէ՞ն, միթէ յաւտար ազգի ինչ յեզուս ասացի. ո՞չ ապաքէն հա յ եր է ն ասացի» (Ձեռ. էջժ. 1321, թղ. 163 ա). յայնն ունի հոս «μὴ γὰρ ἐβροιστί, μὴ γὰρ ὤμαιστί,

է սղահաւանելու իւր անկախութիւնը մտածելու եւ մատենագրելու: Բնագրին մութ նախադասութիւնները լուսաւորած է. յաւանքէնի յատուկ դիտական առութիւններուն փոխարէն կազմած է համադրատառիան հայերէնները, ընտիր եւ ճաշակաւոր ձեւով: Կը յիշեմ «սյլատաղիկ յորջորջումն, բարբառ», փոխարէն յայնին μεταφορά, ἀλληγορία բառերուն:

Տեղւոյս չէ միջամտելս բլլալ Մեկնութեանս լեզուական առանձնայատկութեանց մէջ, կամ քննութեան առնել թարգմանութեան արուեստն եւ կամ թէ ի՞նչ չափով համադրատառիան կամ ոչ համադրատառիան է թարգմանութիւնը բաղդատութեամբ սկզբնադրին: Թէպէտ շատ շահեկան աշխատանք պիտի ըլլար, մանաւանդ վերջին կէտին սուսումնասիրութիւնը, փասն դի հայերէն թարգմանութիւնը ինչպէս ինքր կարօտ է լուսաւորութեան բաղդատմամբ յայնին հետ, նոյնպէս յոյն սկզբնագիրը պիտի գտնէ ուղղութեան կէտեր, գտնելով հայոցն քով հնագոյն յոյն բնագիր մը, որ մամանակով այնպէս մերձատուր է հեղինակին ե՛ւ անձին ե՛ւ միջավայրին: Այս կարեւոր աշխատանքները թողլով ուրիշներուն, հոս նկատի կ'առնեմ քանի

μὴ γέ ἐρεογλώσσω εἴρηται, οὐχὶ ἐλ.λ.η.ν.ι.σ.τ.ί λέγεται» (Montfaucon, IX, 528). Թարգմանիչը առանց զգացնելու իւր անկնդիրներուն կամ բնթերցողներուն, թէ յաւանքէն բնագրի մը թարգմանութիւնը կը մատուցուի, կը շեշտէ առանց թէ ինքր կայերէն կը մատենագրէ կամ կը հասէ եւ կը սղահանջէ որ հասկցալի:

մը տեղիք միայն, եւ այն նորագիւտ հա-
տակոտորներէն, որոնք հրատարակուեցան
Ս ի ո ն ի մէջ:

Իբրեւ ընդհանուր գիտողութիւն պիտի
ըսեմ որ Ձեռագիրն իւր մէջ ունի որոշ թե-
րութիւններ, որոնք պէտք է վերագրուին ան-
ճիշդ օրինակողին: Բայց նաեւ հրատարա-
կիչը անվարժ եղած է կարգալու եւ լուծելու
Ձեռագրին անորոշութիւնները: Բազմալի էր
մնալով հանդերձ հաւատարիմ Ձեռագրին ըն-
թերցուածներուն՝ կարկառուն ընծայել բնա-
դիրը արտաքուստ արտաքս, զգալի, տեսա-
նելի եւ շօշափելի ընելով հատուածներու բա-
ժանումները (համարները), Ս. Գրոց կո-
չումները, ճշգրտով կիտաղրութիւնը եւն.
նաեւ լեզուական անկանոնութիւններու վրայ
տրանձին ուշադրութիւն հրաւիրելով:

Ես պիտի ծանրանամ հոս քանի մը բա-
ռերու եւ մութ նախադասութիւններու վրայ:

Աստուածագէտ կրօնի (Սիոն 332 ք).
համտ. եւ տպ. 82 «բարձրագոյն աստուածա-
գէտ կրօնից գիտութիւն» . երկու գէպքին ալ
յայնն ունի *ծόγμα*, որ այլուր պարզապէս
«կրօնք» կը թարգմանուի: Թերեւս այս բառին
թարգմանութիւնն ըլլայ նաեւ «գլխօնս աս-
տուածածանոց», 287:

Լպրշական. «Ի — Հրէիցն» 332ա. համտ.
նաեւ տպ. 6. «— Հրէից ազգի որդիքն»:
Միայն Եսայեայ Մեկնութեան մէջ դործա-
ծուած:

Անտաղտուկ. «զ — օրէնադրութիւնն յայտ

առնէ», 334 ա. յոյնն է ἀνεπαχθῆς առանց
ստիպմունքի, խնայող, տկնածալից. միայն
Մատթէի Մեկնութեան թարգմանչին սիրելի.
Հմմտ. էջ 209, 212, 371, 724 եւն:

Արուգ. «— մնան այնուհետեւ շինուած ք
քաղաքին. 335 բ (յոյնն περὶ τῶς, աւելորդ,
անպէտ, անշուք). Հմմտ. նաեւ տալ. էջ 178.
«Երթեալ կքրեալ նստիցիս ընդ արուք հովա-
նովք»: Ունինք դաստիարակին մէջ երրորդ տե-
ղիք մ'ալ՝ «Նոքա ընդ արուք (կ'ուղղուի՝ ա-
րուք) ծառովն նստէին եւ հեթանոսք ընդ ոս-
տովք ծառոյն կենաց». Գր. Սքանչելագործի
խօսք ի Ծնունդն Քրիստոսի, հրա. Հ. Ա.
Վարդանեան, Դաստիարակ մանր բնագիրներ,
Ա., Վիեննա 1913, էջ 35, ծան. 139:

Յափախամատոյց. «դոհս եւ դաճախամա-
տոյց պատարագան» 336ա. յոյնն պարզապէս
«դոհս»: Նորագիւտ բառ:

Նախընտիր. «ոչ — (տալ. նախ ընտիր)
ինչ կամք էին Աստուծոյ», 336 բ. յոյնը՝ προ-
ηγούμενον... ἐξ ἡμέρας, կանխող, նախապարա-
պետ, նախասահմանող. նորագիւտ բառ:

«Յայտ յանդիման, եւ անուն Աստուծոյ
յանդիմանութեան նոցա, որ առ Երեմիայն
մեղադիր լինի, թէ ի նմանէ մերժեցան եւ
ընդ դեւս բեւեռեցան, այլ ասէ». 334 բ: Հոս
բնագիրը խանդարուած կ'երեւայ տողերու
անկմամբ. իմա՝ ըստ յոյնին. Յայտ յանդիման
դայս ասէ: Եւ զի բաւական էր անուն Աստու-
ծոյ յանդիմանութեան, վասն որոյ Երեմիա

մեղադիր լինի ասելով, թէ եւ ի նմանէ մեր-
ժեցան եւ ընդ դեւս բեւեռեցան : Այլ ասէ .
Չսուրբան Իսրայելի . . . :

Դարձան բժշկութիւն 335 ա . իմա «դղար-
ման բժշկութեան», յոյնն մէկ բառով՝ ὁρεαπεια :

«Ամենեւին ասէ չարչարիցի եւ զամենայն
տրամութիւնս ամ ի վերայ», 335 ա . կարդա՛
«զամենեւին, ասէ, չարչարեցի եւ զամենայն
տրամութիւնս ամի ի վերայ» :

«Լաւութեանն», 335ա . կարդա՛ լաւու-
թիւնն» . յոյնն է τὸ ἐξάίρετον, զոր այլուր
«առաւելութիւն» կը թարգմանէ (հմտ . «Չա-
ռաւելութիւն այսր մարդարէի» Սկիզբն Նա-
խաբանին) :

«Եւ այլքն եւս կարգ ըստ կարգէ նմա-
նակցէ», 336 բ . կարդա ըստ յոյնին . «եւ այլքն
եւս կարգ ըստ կարգէ նմանակիցք են» կամ
«նման նոցին են» :

«Թէ կարի մեծութեան նորա պաշտա-
մանն անարիւն էին այնպիսի օգէտք», 337 ա .
«անարիւն» կարդա «կարի . . . անարժան»
ἀνάξιος :

Ի վերջոյ կրնամ միայն շնորհակալու-
թիւնս յայտնել Սիոնի խմբագրութեան, որ
պատճառեց դատական հայերէնի սիրահար
անձանց հաճոյք նոր բնագրի մը հրատարա-
կութեամբ : Միաժամանակ պիտի տամ ար-
տայայտութիւն ընդհանուր փափագի, տես-
նել անտիպ մասերու ամբողջական հրատա-

րակութիւնը Սիոնի էջերու մէջ եւ կամ առանձին հատորով :

Այս առթիւ ունիմ ուրախութիւնը աւետելու դասական մատենագրութեան բարեկամներուն , թէ կը պատրաստուի տպագրութեան Յովհաննէս Ոսկերերանի Թեաաղոնիկեցւոց Ա . եւ Բ . թղթերու Մեկնութիւնը , որմէ մինչեւ այսօր քանի մը մանր հատուածներ միայն ծանօթ էին տպագրութեամբ :

ԺԳ.

Թ Ո Ռ Ն Ի Կ Ե Ա Ն Յ Ճ Ի Ի Ղ Ա Ք Բ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Թ Ո Ր Ն Ի Կ Ե Ը Ն Ց Ճ Ի Ի Ղ Ը Գ Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Հայոց , Վրաց եւ Յունաց քաղաքական եւ քաղաքակրթական պատմութեան մէջ կարեւոր դեր կատարած են Թոռնիկեանք Ժ . — ԺԳ . դարու մէջ :

Բաղմաճղի իշխանական տանս ծաղումն եւ ճիւղաւորումը երեւան բերելու եւ տանս անդամներու պատմական կեանքը նկարագրելու համար անրաւական են աղբիւրները , որոնք կը հոսեն հայկական , վրական եւ բիւզանդական մատենագրութենէ : Իսկ իշխանական տանս այլ եւ այլ ճիւղերու մէջ մի եւ նոյն անուաներու յաճախակի կրկնումը կը դժուարցնէ անձանց նոյնացումը եւ գէպքերու ժամանակագրական դասաւորութիւնը :

1 . Մթութեան մէջ է Թոռնիկեան տան խանձարուրքը : Թէ այս տունը Մամիկոնեան եղած է , կարելի է ստոյգ համարիլ հիմնուած Գրիգոր Մաղխարոսի վրայ , որ իւր առ. Թոռնիկ տէրն Սասնոյ ուղղած չորս թղթերը կը մակագրէ «առ իշխանն Մամիկոնեան» : Սասնոյ Թոռնիկեան ճիւղը առանց տարակուսիլն ձիւղած է Տարօնի Թոռնիկեան բունէն :

Այստեղ առաջին անգամ երեւան կու գան
 Թոռնիկեանք 850ին յանձին անծանօթ իշ-
 խանի մը, որ «որդի Թոռնկայ» կը կոչուի :
 Թովմայ Արծրունւոյ այն տեղիքը, ուր կը յի-
 շատակուի Թոռնկայ որդին, տողի մը անկում
 ենթադրել կու տայ, զոր դժուար է այժմ
 լրացնել. կը գրէ Թովմա, թէ Բաղարատ Տա-
 րօնի իշխանաց իշխանի ընդդէմ Մուսէի օդ-
 նութեան հասան 850ին այլ եւ այլ իշխանա-
 կան տոհմեր, որոնց թուին մէջ են. «արք
 ԺԶ ի տանէն Արծրունեաց զօրօքն իւրեանց .
 եւ ի տանէն Բաղրատունեաց <||||||> Թոռն-
 կայ որդի զօրօք իւրովք . ի տոհմէն Ամատու-
 նեաց Շապուհ Ը հարադատօք եւ զօրօք իւր-
 եանց, ի տոհմէն Գնունեաց Գրիգոր որդի
 Հաղրի վեց այլ եւս հարադատօք եւ զօրօք
 իւրեանց» են (էջ 109) : Այս տեղ յայտնաւէս
 դուրս ինկած է Բաղրատունեաց տան իշխա-
 նին անունը, որ ըլլայ թերեւս իշխանիկ¹,
 ուստի եւ առաջին պարբերութիւնը լրացնելու
 է «ի տանէն Բաղրատունեաց <Իշխանիկ որ-
 դի || զօրօք իւրովք> : Իսկ երկրորդ պար-
 բերութիւնը՝ <ի տանէն Մամիկոնէից Յով-

¹ Հմմտ. Թ. Արծր. 194. «Եւ էր յայնժամ տուել
 ի Յունաց դուքարար Իշխանիկ (տպ. Գաղարատ իշ-
 խանիկ) կոչեցեալ ի տոհմէ Բաղրատունի զրեւզն Արա-
 մանեակ կոչեցեալ...» այսպէս իմացիր նաեւ քիչ յե-
 տայ. «Եւ Արեւելեաց զօրավարին եկեալ պատերազմել
 ընդ Իշխանկան (տպ. իշխանականն) առնուլ դամ-
 րոցն... եւ ինքն անցեալ զնայր առ Իշխանիկն (տպ.
 իշխանիկն) ի յամուրն Աշխարհաբերդն կոչեցեալ» :

նան ² (կամ Քուրդիկ ³) > Թոռնկայ որդի» : Արծրունի պատմիչը հոս նիզակակից իշխանները կը թուէ անուններով եւ հայրանուններով . ամէն զէպօքին Թոռնկայ որդւոյն անունը կը պակսի :

2. Այս Թոռնիկները իբրեւ Մամիկոնեաններ ունէին անշուշտ արեւակցական կապ Բաղրեւանդի Մամիկոնեան տան հետ եւ ասոնք ալ Տայոց աշխարհը ապաստան դառնալով Մամիկոնեանց հետ :

Յայտնի է Ղևոնդէն , թէ 773ին Արաուազի Մամիկոնեան Հմայեակի որդին ապստամբելով Արաբացւոց դէմ եւ սպաննելով ի Կումայրի Շիրակայ «զհրամանատար հարկին» եւ «որ ինչ դառնէր ի ձեռին նորա ատեալ՝ համբառնայր ամենայն տամբ իւրով , զնայր ի կողմանս Վրաց աշխարհին եւ ընդ նմա ամենայն նախարարք աշխարհիս» (էջ 138) : Արաուազի հասնելով Եղերացւոց (Աջարացւոց) աշխարհը «ստանայր անձամբ զիշխանութիւն անձին իւրոյ ի վերայ Եղերացւոց եւ ի վերայ Վէսիոյ , որ են Վիրք» : Կը յաջորդէ 774ի ապստամբութիւնը , զարձեալ Մամիկոնեանց՝ այս անգամ Հրահատայ որդւոյն՝ Մուշեղի զեկալարութեամբ . որուն հետեւութեամբ բնա-

² Մարկուարտ , Südarmenien, 495. այսպէս կը կարգայ Եւքսուրիի ապստամբութիւնը ընթերցումը՝ «Յովնան որդի Թոռնկայ» . հմմտ. եւ Բ. Խալաթեանց , Արաբացի մատենադրեր , 122 եւ թ. Արծրունի 188 :

³ Թ. Արծրունի 13) «Գրիգոր Քուրդկայ որդի Մամիկոնէից տէր» :

ջնջուեցան Մամիկոնեանք արարական տիրապետութեան տակ դանուած հողամասերու մէջ :

Արտաւազդ Մամիկոնեանի իշխանութեան տեւողութիւնը յայտնի չէ մեզի : Աջառայի իշխանութիւնը անշուշտ երկար ժամանակ չինաց իր եւ յաջորդներուն ձեռքը, երբ մանաւանդ տիրացաւ Արդանուշի Վասակ Բագրատունի 774էն ետքը ⁴ : Հաւանական է ենթադրել թէ Մամիկոնեանք ամփոփուեցան Տայոց աշխարհը, ուր ի բնէ ունէին իրենք կալուածքներ : Այս տեղ երեւան կու գայ Ժ. դարու մէջ Թոռնիկեան մէկ նոր ճիւղը. որուն առաջին ներկայացուցիչն է Պատմութեան մէջ Չորատւանէլ, յիշուած Կոստանդին Միրանաճնի օրով (913—959) :

Թէ Տայոց աշխարհն եւ թէ Տարօնի այն մասը, որ կը գտնուէր Մամիկոնեաններու իշխանութեան տակ, Ժ. դարու վերջերը կա'մ արդէն Յունական ազդեցութեան տակ էր եւ կա'մ նոր ենթարկուած անոր :

Տայեցիք Արդանուշի Կիւրապաղատին տակ էին. իսկ Տարօն եւ Սասուն արեւելեան բանակի իշխանութեան ենթարկուած :

Բիւզանդիոնի հետ անմիջական յարաբերութիւնը ձգեց շատ հայեր դէպի կայսերական մայրաքաղաք. անոնց թուին մէջ կային նաեւ Թոռնիկեաններ, թէ Տայքէն եւ թէ Տա-

⁴ Հմմտ. Յ. Մարկուարտ, Բագրատունեաց ծագումը, Վիեննա 1913, էջ 73-74 :

բօնէն : Անոնք ձեռք բերին թէ՛ քաղաքին եւ թէ՛ բանակին մէջ բարձր դիրքեր . եւ շատ անգամ բաժին բերին քաղաքական խնդիրներու մէջ : Անդորրութիւնը , որ առաւել չափով կարելի էր գտնել քաղաքին շրջակայքի վանքերու մէջ եւ յԱթոս , հրապուրեց յինքն շատ Թոռնիկեաններ , որոնք նախընտրելով այդ կեանքը՝ լքեցին հայրենիքի մենաստանները եւ պայծառացան հոն :

Այս անձուկ աղերսը , զոր ունեցան Թոռնիկեանք Բիւղանդիոնի հետ , ստիպեց զանոնք լքել նաեւ հայրենի աւանդութիւններն եւ աղփային ծէսը , եւ յարիլ որթողօքս եկեղեցւոյ՝ ընդունելով յունական ծէսն եւ դաւանութիւնը : Գրեգոր Մագիստրոս իւր առ Թոռնիկ Թոռնիկեան Մամիկոնեան իշխանն Սասնոյ դրած թուղթին մէջ յայտնադէս կը գրէր . «Բայց դու , Մամիկոնեան , որ համողեան հաւանեցար Ղեւոնդեան ընդարձակագոյն տոմարի , ո՞ր ոք ի քէն կարասցէ կորզել դուրսիս» (ձկունս) (Թուղթք , էջ 214) , ակնարկելով թէ իբրեւ յունական եկեղեցւոյ հետեւող՝ նաեւ ուրբաթ օրերը ձկնակեր եղած է :

3. Ձեռնարկելով այս տեղ կազմել Թոռնիկեանց ճիւղադրութիւնը , մեր նախատակը չէ գրել անոնց դործունէութեան պատմութիւնը : Պիտի յիշենք միայն անհատներու հետ անընդմիջապէս կապուած դէպքերը : Իսկ ճիւղադրութեան պիտի ենթարկենք միայն Տայոց եւ Սասնոյ Թոռնիկեան ճիւղերու անդամները . որովհետեւ կը պակսին մեզ ազգակցական տե-

դեկութիւններ Բիւղանդիոնի մէջ բուն դրած
Թոռնիկեանց մասին: Բայց եւ այնպէս դանց
պիտի չընենք գոնէ համառօտիւ յիշել պատ-
մութենէ ծանօթ դէմքերը:

4. Երկու վրացերէն յիշատակարաններ:
— Թոռնիկեանց ճիւղադրութեան համար եր-
կու կարեւոր յիշատակարան հասցուցած է
մեղի Վրաց դրականութիւնը, դրուած 977ին
եւ 981 Յովհաննէս-Թոռնիկ վանականի յանձ-
նարարութեամբ: Այս կրկին յիշատակարան-
ները, զորոնք յառաջ պիտի բերեմ հայերէն
Թարգմանութեամբ, առիթ տուած են P. Pee-
ters գիտուն Բուլղանդեանին, դրադելու Թոռ-
նիկեանց ճիւղադրութեամբ⁵: Իր տուած
Թանկագին լուսարանութիւնները նկատի պի-
տի առնուին դրութեանս մէջ:

ա. Աթոսի Իվերոն վանքի վրացերէն ձե-
ռագիրներու Թ. 9 հաւաքածոյն, որ կը պարու-
նակէ Ս. Եփրեմի եւ Յովհ. Ոսկեբերանի ճա-
ռերը, դրուած է Օշք վանքը 977ին, Յով-
հաննէս-Թոռնիկ կրօնաւորի հրամանաւ: Ձե-
ռագրին մանր ցուցակադրութիւնը տուած է
R. P. Blake⁶, հրատարակելով նաեւ յիշա-
տակարանները վրացերէն բնագրով եւ դադ-
դիերէն Թարգմանութեամբ: Յառաջ կը բերեմ

⁵ P. Peeters, Un colophon géorgien de Thornik le moine. *Analecta Bollandiana*, t. 50 (1932), p. 358—371.

⁶ Robert P. Blake, *Catalogue des Manuscrits géorgiens de la Bibliothèque de la laure d'Iviron au mont Athos. Revue de l'Orient chrétien*, VIII (1931/2), էջ 337—339:

նայնը հայերէն հետեւելով Blakeի դադը թարգմանութեան .

«Ես Յովհաննէս , որ յառաջ Թոռնիկն կոչէի , եւ եղբայրն իմ Յովհաննէս Վարազվաչէ , որդիք օրհնելոյն Չորտվանելի⁷ , ստացաք եւ գրեցաք զմատեանս զայս որ անուանեալ կոչի Բուրաստան ի Սուրբ Հարց . յորում գտանին պէսպէս շնորհք յօգուտ առողջութեան ոգւոց . առ ի յիշատակ⁸ եւ ի գովութիւն մանաւանդ հղօր եւ բարեպաշտ կիւրապագատին Դաւթայ . . . : Եւ զկնի նոցա առ ի յիշատակ⁸ մեր , մանաւանդ ի վեր անդր յիշելոյ Յովհաննու Թոռնկայ , (որ) այժմիկ (շնորհիւ) սուրբ Թադաւորացն⁹ Յովհաննէս սիւնկեղղոսն (կոչի) , որ առ սէր Աստուծոյ եթող զմեծութիւն երկրաւոր եւ եգիտ զերկնաւորն . քանզի իբրեւ դտանէր ի բարձունս պայծառութեան նոցա եւ շնորհաց սուրբ Թադաւորացն , փութաց փոփոխել զղղեստ զինուորութեան՝ առ ի զգենուլ զհանդերձ կրօնաւորական եւ ընդ նովաւ մեծապէս եւ ըստ օրինաց եհար ծառայութիւն ծառոյն կենաց եւ սրբոց Թադաւորաց : Եւ իբրեւ երեւեցաւ ի վերայ երկրին Հոռոմոց այր ոմն ամբարիշտ եւ անօրէն¹⁰ , որ ի վսեր

⁷ Անունս Հայերր Չորտվանէլ , Չորտուանէլ , նաեւ Չարտուանիկ կը գրեն . վրական ձեւն է Չորտվանելի :

⁸ Peeters եւ Blake կը թարգմտեն «աղօթք» . զրինք բոտ իմաստին :

⁹ Կ'ակնարկուին Վասիլ Բ . (976—1025) եւ Կայսերակիցն Կոստանդին Ը . (976—1028) :

¹⁰ Խօսքը Վարդ Սկեւերոսի ապստամբութեան մասին է :

եկեալ յանդգնէր ընդդէմ սրբոց թագաւորացն⁹, նոյն (Թոռնիկ) դնաց փութանակի առ հօրն եւ անյողթն ամենայնիւ առ կիւրապաղատն Դաւիթ, եւ հրամանաւ նոցա եղծեալ տաւականեաց դայս խորհուրդ նորա եւ հաստատեաց միւսանդամ զսուրբ թագաւորոս, զորոց զհոգի եւ զմարմին պահեացէ Ասատուած:

Ապա (առ ի յիշատակ) Յովհաննու Վարդապետէի, կնոջն նորա եւ որդւոցն՝ Միքայէլի եւ Չորտվանէլի զօրավարի եւ չորսլոգի եւ Թոռնիկայ. եւ եղբօրորդւոցն իմոց՝ Չորտվանէլի եւ Բաղ(ա)րատայ պատրիկի. առ ի յիշատակ⁸ ողւոյ Բաղ(ա)րատայ մագիստրոսի. եւ ծնողացն իմոց Չորտվանէլի եւ Մարեմայ. եւ եղբարցն իմոց Բաղարատայ, Արշուշայի եւ Արուհարրայ. եւ հօրեղբարցն իմոց Արուհարրայ եւ Արշուշայի եւ ամենայն հանդուցելոցն տանս մերոյ . . . :

Գրեցաւ սուրբ մատենանս այս ի հռչակաւոր փանս Աշուհից¹¹, ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետի, յաբրայութեան Սարբայ, զոր Քրիստոս օրհնեացէ, ձեռամբ երիցուն Ստեփանոսի եւ նորին ձեռամբ կապեցաւ, զոր Ասատուած օրհնեացէ: Եւ էր ամն շրջանին դատկաց ՃՂԷ (977)¹². գրեցի զմատենանս դայս եւ Դաւիթ,

¹¹ Վրացերէն Ուշքի, այն է ըստ Հայոց Աշուհք. այժմ Էօշք, Էօշքայ վանք նաեւ պարզապէս Վանք (դիւղ) կոչուած, Թորթումի հովանին մէջ. վանքին կամ եկեղեցւոյն նկարագրութիւնն եւ յատակագիծը տես Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայոս. Վենետիկ 1864, էջ 86—91:

¹² Այս ինքն հիմ տունեւոյ 780 տարին, որ է սկիզբն

որդի քեռ հօրն աստուածակիր Միքայէլի Մա-
ղրիկելի¹³ : Եթէ անդիտութեամբ վրիպակք
ինչ եղեն ի մատենիս, շնորհեցէք վասն Աս-
տուծոյ զներել թողութեան եւ աղօթս արա-
րէք :

Թղ. 374 ք. Ով սուրբ հարք, որ հանէք
ղպատճեն դրոյս, յիշեաջիք զՍինկեզդոսն եւ
զարդիս նորա. ով սուրբ Յովհ. Ոսկերեքան
եւ Ս. Եփրեմ, բարեխօս լերուք վասն Յով-
հաննու Վարադվաչէի եւ որդւոց նորա առաջի
Քրիստոսի» :

Ք. Մոսկուայի Սիւնհոգական Մատենա-
դարանի յունարէն ձեռագրաց Թ. 62 ունի
իրբեւ պահպանակ երկիջեան յիշատակարան
մը խոցուրի նշանադրով : Նախնարար եղած է
այն վրացերէն ձեռագրի մը մասը, որ գրուած
է ՅՅՄին : Այս Յիշատակարանը վրական ընա-
ղրով եւ լատիներէն թարգմանութեամբ հրա-
տարակեց P. Peeters իւր վերոյիշեալ աշխա-
տութեան մէջ¹⁴ : Կու տամ նոյնին հայերէն
թարգմանութիւնը՝ յապակելով անկարեւոր
մասերը :

« . . . Նովին յուսով եւ վասն յաւիտենա-
կան կենաց եւ Յովհաննէս, որ Թոմնիկն կո-
չէի, որդի երանելի տեառն Չորատւանէլի,
աշխատ եղէ ի զրել մատենիս, որ կոչի Գան-
ձարան . . . Արդ աղաչեմ զձեզ զամենեւեան՝

¹³ Գրաց թուականին. կոչուած մերիններէն նաեւ Հոսո-
մոց թուական (արձ. Անոց Կաթողիկէին) :

¹³ Մողրիկելի քոս Վրաց :

¹⁴ *Analecta Bollandiana*, 50, էջ 359—362 :

դհաւատացեալսդ Քրիստոսի օրդոյ Տեառն մե-
րոյ, որ դուք մատեանս ընթեռնոյք, յիշեա-
լիք յազօթս ձեր դիս, որ չեմս արժանի յի-
շելոյ ի քրիստոնեայս վասն չար դործոյ
իմոց... : Նոյնպէս յիշեալիք եւ զայնոսիկ որ
յինէն յիշին. եւ նախ իսկ դուստոցիչն իմ
զՅովհաննէս Արուեսերիթ¹⁵ եւ զեղբայրն իմ
զՅովհաննէս Վարադավաշէ եւ զօրդիան մեր
հոգեւոր եւ մարմնաւոր զՄիքայէլ եւ զԶոր-
տուանէլ էխուսովիաի¹⁶ եւ զԲագ(ա)րատ
պատրիկ եւ զԶորտուանէլ եւ զփոքրիկն¹⁷
Թոսնիկ եւ զհոգիս ծնողաց իմոց եւ զեղբարս
եւ զամենայն զիման...

Գրեցաւ սուրբ մատեանս այս յերկրին
Կարնոյ յամի յինելութեան աշխարհի ՅՇ
(991/2)¹⁸ եւ ըստ շրջանի Զատեկաց ՄԱ. (981),

¹⁵ Սա է Ս. Յովհաննէս Հոգիարիտ, հայրն Ս.
Էթիմէոսի եւ հիմնադիրն Աթոսի Վրաց վանքին.
հմմտ. AB., էջ 364:

¹⁶ Իմա՝ ἐξκουβίτοι = excubitores, այս ինքն հա-
ւանորէն domesticus excubitorum, սրահանորդապետ.
հմմտ. AB., էջ 367 եւ E. Stein, Studien zur Geschichte
des byzantinischen Reiches. Stuttgart 1919, էջ 135
եւն:

¹⁷ Բնադիրն ունի մծիբայի. այն է փոքր, կրրա-
սեր:

¹⁸ Արարածոյ թուականը 6500 չի համապատաս-
խաներ Զատեկեան շրջանին՝ 201: Peeters (էջ 363)
կը կարծէ թէ վերջնայն մէջ առանաւոր մը դուրս
ձգուած ըլլայ: Ինձ հաճոյազոյն կը թափ լուծել այս
առեղծուածն այսպէս. ձեռագիրը գրուած է Կարին
մրտեան 201 = փրկչական 981/2 տարւոյն. իսկ Արա-
րածոյ 6500ին, այն է փրկչական 991/2ին (հիմ առնե-
լով 5308/9) արտադրուած է յԱթոս: Օրինակազր, որ
ձեռագրին հետ յիշատակարանս ալ օրինակած է, ան-
փոփոխ սրահած է Վրաց թուականը (Զատեկեան շրջա-
նին 201 տարին), որ անշուշտ անդործածական էր

ի ձեռն իմ Միքայէլ գրչի . իսկ հաւաքեցաւ ի ձեռն իմ փժուէն Ստեփանոսի : Աղօթս վասն մեր արասջիք, զի եւ Տէր ձեզ ողորմեսցի :

Եւ ես Յովհաննէս սիւնկեղղոս¹⁹ ետու զսուրբ մատեանս զայս, զառաջնորդն ուղիղ կենաց՝ ի լեառն Աթոս, յորում մարմնաւոր մարդիկ զօրէն անմարմնոցն կեան . զի եւ ես ինքնին գլխովին ի նմա ընկալայ զհանդերձ միանձնաւորական» :

5. Չորսուանէլ-Թոռնիկեանց ֆիւղագրու-թիւնը Յովհաննէս Թոռնիկի այս կրկին Յիշատակարաններու համաձայն կարելի է կադմել այսպէս .

ԹՈՌՆԻԿ Ա.

Կոստանդին Ծիրանածին de cerim. I, 96, էջ 435, կը յիշէ այս շրջանէն *Τορνίχης Νικόλαος* մը, եւ *Կեղրենոս hist. comp. 2, 324, Νικόλαόν τε καὶ Λέοντα τοὺς Τορνιχίους*, զորոնք լեւոն Գրամատիկոս (էջ 329) պարզապէս օ՛

յԱթոս, եւ անոր կից տուած է արտադրութեան տարին Արարածոց 6500, որ միակ գործածական թուականն էր Բիւզանդական հոգի վրայ : Թէ Յիշատակարանս օրինակութիւն մըն է, կ'ընդունի նաեւ Peeters : Ուշագրութեան արժանի է որ Յովհ. Սիւնկեղղոս վախճանած է 984ին, ուստի եւ ձեռագրիս օրինակութենէն 6—7 տարի յառաջ : Տօմարադիական հաշիւներուն անձանօթ գրիչներ նման ժամանակադրական սխալներ կ'ընեն նաեւ հայերէն ձեռագիրներու մէջ, երբ օրինակի համար Արարածոց եւ Հայոց թուականները միաժամանակ գործածուած են . Հայոց թուականը ճշդիւ փոփոխած ժամանակ անփոփոխ կը պահեն Արարածոցը . հմմտ. իմ գրութեամբս Քանի՞ տեսած թուական ծանօթ էր Հայոց, Կ. Պոլիս 1923, էջ 3 (արտատպ. Թէոդիկի Ամենուն տարեցոյցէն) :

¹⁹ Նոյն ինքն Յովհ. Թոռնիկն է :

Τορνίχοι կ'անուանէ : Ասոնք 945 Յունուար 27ին կ'աքսորուին (Կեդր. 324) : Ասկէ հնար ըլլայ թերեւս մտածել թէ Ժ. դարուն սկիզբը կար թոռնիկ մը, որմէ ծագկած են յիշեալները. նոյնը եղած ըլլայ նաեւ Չորտուանէի հայրը : Ուշադրութեան արժանի է որ թէ ասոնք եւ թէ Չորտուանէի կրկին անուններ կը կրեն. մէկը անշուշտ տրուած է իրենց երբ կը դանուէին յունական ծառայութեան մէջ :

ՉՈՐՏՈՒԱՆԷԼ Ա., ԱՊՈԻՀԱՐՊ Ա., ԱՐՇՈՒՇԱՅ Ա.

Յովհ. Թոռնիկ 977ին կը խնդրէ յիշել իւր ծնողքը՝ Չորտուանէի եւ Մարիամ : Թերեւս սա ըլլայ Ζουρβανέλης տրոստապաթարը, զոր վրայ Կիւրապաղատը դեպքան դրկած է Կոստանդին Ծիրանածին կայսեր (913—959)²⁰ :

Չորտուանէի եղբայրներէն յանուանէ կը յիշուին (Յիշատ. 1)՝ Ապուհարպ եւ Արշուշայ (Աշուշայ). դորոնք Յովհ. Թոռնիկ իւր հօրեղբայրները կ'անուանէ : Չորտուանէի Ա., որուն ամուսինը կը յիշուի Մարիամ, ունեցաւ հինգ որդի, որոնք են Թոռնիկ Բ., վարազվաչէ Ա., Բագարատ Ա., Արշուշայ Բ. եւ Ապուհարպ Բ. :

ՉՈՐՏՈՒԱՆԷԼ Բ., ԹՈՒՆ ԱՊՈԻՀԱՐՊԱՅ Ա.

Ապուհարպի թոռը կը յիշէ Ասողիկ (277). 1000 թուականին, զատկին կը վախճանի Դա-

²⁰ Կոստ. Ծիրանածին de administr. imp. 202: διὰ τοῦ Ζουρβανέλη πρωτοσπαθαρίου τοῦ ἀζάτου αὐτοῦ. Marquart, Südarmenien, 528 Սասնոյ տէրը կ'ուզէ ճանշնալ յանձին այս Չորտուանէի :

ւիթ Կիւրապաղատ եւ երկիրը կտակով կը յանձնէ Վասիլ Բ. Կայսեր : Կայսրը կը փութայ զօրքով հասնիլ Տայոց աշխարհը տիրանալու երկրին . այս միջոցին ուստ եւ տայեցի զօրքերու մէջ դոյզն պատճառի մը համար րախում տեղի կ'ունենայ . այս կռուի ժամանակ կը սպանուի նաեւ «Չորտուանէլ թոռն Ապուհարապայ» : Դժբախտաբար պատմիչը յանուանէ չէ յիշատակած Ապուհարապի որդին (կամ դուստրը) , որմէ սերած էր իր թոռը : Այս Ապուհարապ Ս . Յովհաննէս Ապուհահերիթի աներն էր , այս ինքն Ապուհարապի դուստրը կին առած էր Ապուհահերիթ : Ս . Եւթիմիոսի վարքին մէջ կ'ըսուի . «Քանզի Կայսերացն չէր ինչ անձանօթ Ապուհարիբ , որ աներն էր հօրն Յովհաննու , նմին իրի ի նորին (Ապուհարապ) շնորհացն ընկալան զՅովհաննէսդ մեծապատիւ պատուով եւ սիրով ի Կ . Պօլիս» : Ապուհահերիթի որդին եւ Ապուհարապայ թոռն էր Ս . Եւթիմիոս , որ հօրը հետ իբրեւ պատանդ եկած էր Կ . Պօլիս , Դաւիթ Կիւրապաղատի մահէն ետքը (1000ին) ²¹ : «Չորտուանէլ թոռն Ապուհարապայ» կարող է նաեւ Ապուհահերիթի գաւակը նկատուիլ , եթէ ուզենք ընդունիլ թէ Ապուհարապ չունէր արու գաւակ եւ կամ մէկէ աւելի դուստրներ : Peeters (50 , 368) կ'ենթադրէ թէ Չորտուանէլս Ապուհարապ Ա . ի դստեր եւ Վարազվաչէ Ա . ի որդին ըլլայ , ուստի Ապուհարապի դուստրը ա-

²¹ Anal. Boll., 36—37, էջ 18 :

մուսնացած ըլլայ Վարազվաչէի հետ, որ անհնարին է մերձամուսնութեան արգելքով:

ՅՈՎՀ. ԹՈՌՆԻԿ Բ. ՈՐԴԻ ԶՈՐՏՈՒԱՆԵԼԻ

Թորնիկ կը գտնուէր զինուորական ծառայութեան մէջ. 976ին հրաժարելով աշխարհէ առանձնացած է Թորթումի վանքերէն միոյն, հաւանօրէն Օշքի վանքին մէջ, ուր օրինակել տուած է 977ին Բուրաստան կոչուած հաւաքածոյքը. իսկ 981ին իր յանձնարարութեամբ դրուած է Կարնոյ երկրին մէջ Գանձարան կոչուած ձեռագիրը:

Կարնոյ մօտ Գարարդէ գէպի Ղուլճի գիւղ տանող ճանապարհի վրայ տեսած է Հ. Ն. Սարգիսեան խաչքար մը, որ կը կրէր արձանագրութիւնս²².

ԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ. ԵՍ ՅՈՎԱՆԷ ||| ՈՐԴԻ ԶՈՐՏՎԱՆԵԿԻ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԵԱԶՍ ԶԱՅՍ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՎԱՍԻԼ²³ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ |||||

Այս ինքն «Յանսէն Աստուծոյ. Էս Յովհաննէ <ս-Թորնիկ> որդի Զորավանեկի (Զորավանեկի) կանգնեցի զխաչս զայս ի ժամանակին Վասիլ ԷԼ Կոստանդին <Թադաւորացն>». ուստի 976—981 տարիներուն, երբ Յովհ. Թորնիկ տակաւին Կարնոյ կողմերը կը գտնուէր, արդէն վանական սքեմի տակ:

977ին, երբ աղստամբեցաւ Վարդ Սկեւերոս կայսեր գէմ, Թէոփանոյ Թադուհւոյն Թա-

²² Տեղագրութիւնք, էջ 79:

²³ Սարգիսեան կարգացած է Վասիլի Կոստանդինի, ըստ իմաստին այսպէս ուղղելու է:

խանձանքին վրայ կը ստիպուէի Յովհաննէս Թոռնիկ թողուլ իւր միանձնարանն եւ անցած 10·000 հեծելազօրի գլուխը քաշել ապստամբին դէմ . կը խորտակէ Վարդի բանակը եւ զանիկա հալածական կը վարէ մինչեւ Նփրդկերտ : Այս առթիւ կը գրէ Ասողիկ (էջ 192—193) . «Վասիլ թագաւորն Յունաց զԹոռնիկ զօրավարն , որ էր յազդէն Վրաց , արեղաց ի Սուրբ Լերինն՝ հանեալ առաքէ առ Կիւրապաղաան Տայոց Դաւիթ . . . : Եւ Կիւրապաղաան ինն Դաւիթի զուժարեալ զզօրսն Վրաց եւ զիշխանաց իշխանն զՋոջիկ տայ զկնի Թոռնիկայ՝ պատերազմել ընդ Վարդայ բռնակալին» եւն : Այս յաղթութեան արձագանգը պահած է Չարդմայի եկեղեցին ²⁴ : Այս արշաւանքի մասին էին նաեւ 981ի յիշատակարանին խօսքերը :

Յովհ . Թոռնիկ ժամանակ մը Կարնոյ կողմերը մնալէ ետքը անցաւ Աթոս , ուր Յովհ . Հաղիարիտ բացած էր Վրաց վանքը : Թէ ե՞րբ տեղափոխուեցաւ Յովհ . Թոռնիկ Աթոս , զժուար է ըսել ճշգիւ : Ս . Եւթիմիոսի վար-

²⁴ Չարդմայի եկեղեցւոյ վրայերէն արձանագրութեան մէջ Իվանէ որդի Սուլայի կը յայտնէ . «Ես շինեցի զեկեղեցիս ի ժամանակին , յորժամ Սկլերոս ապստամբեաց ի Յայնս . Դաւիթ Կիւրապաղաա — Տէր պահեցէ զնա — երեք թիկունս օղնականութեան սուրբ թագաւորացն եւ առաքեաց զմեզ զամենեւեան ի բանակն : Մեք յաղթեցաք Սկլերոսի : Եւ ես յերկրին որ անուանեալ կոչի Պարսանան , ի տեղւոջն որում անուն է Սարվենիս , շինեցի զթախտս . . . » : M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. 2me livraison, St. Pétersbourg 1850, էջ 133—134 : Հմմտ . եւ Anal. Boll. 50, էջ 363—364 :

քին մէջ կ'ըսուի պարզապէս. «ընդ այն ժամանակս — այս ինքն Դաւիթ Կիւրապաղատի մահէն († 1000) յառաջ — մեծն Թոռնիկ եղեւ յիւրում աշխարհին միանձնաւոր»²⁵ : Հոն կը լսէ թէ Յովհ. Ապուլէսերիթ Ողիմպոս կը դըրանուի, կ'երթայ անոր քով. բայց դանիկա հոն չգտնելով կ'անցնի Աթոս. ուր կ'ընդունի անոր ձեռքէն «զհանդերձ վանական» :

Այստեղ տրամադրեց Յովհ. Ապուլէսերիթին այն բոլոր ստացուածները, գործնք Թոռնիկ ստացած էր Թէոփանէ թագուհիէն իբրեւ վարձատրութիւն իր Վարդ Ակելերոսի վրայ տարած յաղթութեան : Այս գումարով կառուցուեցաւ Աթոսի Իփիրոն, այսինքն Վրաց վանքը, որ տեղւոյն վանական հաստատութիւններու մէջ ամէնէն ականաւորն եղաւ : Թէպէտ ինքն էր վանքին հիմնադիրն եւ արայծառացուցիչը, բայց այս պատիւը շնորհեց իւր փեսային Յովհ. Ապուլէսերիթին :

Յովհաննէս Թոռնիկ այս թուականէն ետքը կարճ ժամանակ մը միայն ապրեցաւ. վախճանեցաւ 984ին : Մեռնելէն յառաջ Իփիրոնի նուիրած էր իր յանձնարարութեամբ դրուած այն կրկին ձեռագիրները, գործնք յիշեցինք վերը :

Ինչպէս խաչքարի տրճանադրութիւնը կը վկայէ, Թոռնիկ հայ էր, գիտէր իր մայրենի լեզուն. բայց ծէսով պատկանելով Վրաց եկեղեցւոյն՝ բնակեւայած էր նաեւ վրացերէնի.

²⁵ Anal. Boll. 36/37, էջ 18 :

այս պարագան տալիժ տուած է Ստ. Աստղիկան
 նկատելու գինքը «յաղզէն Վրաց» :

ԲԱՆԱԲԱՆՔ Բ. ՈՐԴԻ ԲՈՒՐՆԱՆՔ Բ.

Թոսնիկեան Բագարատ մագիստրոս, զոր
 կը յիշէր 977ի յիշատակարանը, ծանօթ է
 Հայոց պատմութեանէն. կը պատմէ Աստղիկ
 (էջ 269), թէ 998ին, դասկէն վերջը, երբ
 Դաւիթ Կիւրապատառի զօրքը պաշարած էր
 Խյաթը, բանակին մէջ յանկարծ խռովութիւն
 մը ծագեցաւ. Տայեցիք վայրաց փախուտաւ
 գիմեցին. «յայնմ փախտաւ մեռաւ մոծխո-
 տոսն Բագարատ, որդի Թոսնիկոյ արեգայի» :

ՅԵՂՂԱՆՆԵՒ ՎԱՐԱՐՎԱՁԻ Ա. ՈՐԴԻ ՉՈՐՏՈՒՆԵՒԷԼԻ

Սա էր Չորտուանիկի որդին եւ Կորայրն
 Յովհաննէս Թոսնիկի : 977ի եւ 981ի յիշա-
 տակարաններու մէջ կ'ըսուի թէ ինքն ալ անձ-
 նատուր եղած էր վանական կեանքի, անշուշտ
 յիշք. յետոյ երբ բացուեցաւ Աթոսի Վրաց
 վանքը, ինքն ալ մխարանեցաւ այն վանքին :

Ունինք իրմէ խաչքար մը²⁶ Անիի Ս. Առ-
 տուածածին մատուռի մէջ, որ յետոյ վերա-

²⁶ Նմանահանութեամբ տուած է Ch. Texier, Des-
 cription de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie,
 I, Paris 1842, pl. 21. Ասիկ տրամադրուած է Հ. Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 80 : Հ. Ղ. Ալիշան մասամբ միայն
 լուծած է արձանագրութեան ընթերցումը. «Յանուն
 Աստուծոյ. եւ Յովանէս... վանէ որդի Չորտանիկի
 կանդնեցի գիտչս զայս» (տեղ, 79). Իսկ Կ. Բառմա-
 չեան, Les inscriptions arméniennes d'Ani, de Bag-
 naïr et de Marmachén, Paris 1931, էջ 118, կը կար-
 դայ. «Յանուն Աստուծոյ եւ Յովան կիարբլինովանէ որդի
 Չորտանիկի կանդնեցի գիտչս զա(յ)ս» :

նորոգուելով կոչուեցաւ Ս. Գրիգորի եկեղեցի : Խաչքարին արձանագրութիւնն է, առանց թուականի .

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ
ԵՍ ՅՈՎԱՆԷ ՎԱ
ՐԱԶՎԱԶԷ ՈՐԴ
Ի ԶՈՐՏՎԱՆԻ
ԿԻ ԿԱՆԴԵՅԻ
ԶԵԱԶՍ ԶԱՍ

Կը կարդամ՝ Յանուն Աստուծոյ եւ Յովհաննէս Վարազվաչէ որդի Զորավանիկի կանգնեցի զխաչս զայս : Զորավանէլ թէ Կարնոյ եւ թէ այս խաչքարերու վրայ միաձեւ գրուած է Զորավանիկ (Զորավանեկ) :

Վարազվաչէի որդիներէն կը յիշուին՝ Զորառւանէլ Գ. , Միքայէլ եւ Թոռնիկ Գ. :

ԶՈՐՏՈՒԱՆԷՆԼ Գ. ՈՐԴԻ ՎԱՐԱԶՎԱԶԷԻ

Զորառւանէլ Վարազվաչէեան 977ի յիշատակարանին մէջ «զօրավար (վր. «զօրավարի») եւ չորրորդի» կ'անուանուի, իսկ 981ի յիշատակարանին մէջ «էխուսովիտի» : Վերջին տիտղոսս Blake²⁷ յունական ἐξουβιτιστ բառին աղաւաղած մէկ ձեւը կ'ենթադրէ, այսինքն մօտաւորապէս comes կամ domesticus excubitorum, որով կ'իմացուէր պահակներու պահակապետն : Իսկ «չորրորդի» յորջորջանքը ըլլայ թերեւս «չորրորդապետ» բառին եղծուած մէկ կերպարանքը, որ համադօր ըլլալու է էխուսովիտիի :

²⁷ Anal. Boll. 50, էջ 367 :

Սա է հաւանօրէն «Չորտուանէլ մաժիսարոսն, եղբօրորդի Թոռնկայ արեղայի (ուստի եւ որդի Վարադվաշէի), որ բռնացեալ էր ի կողմանս Դերջանայ եւ Տարօնոյ», այսինքն «գեռ եւս մնացեալ էր յապտամբացն որ ընդ Փոկասուն Վարդայ», որոնք 976—978 ապտամբած էին Վարդ Սկլերոսի հետ Վասիլ Բ. կայսեր դէմ: Այժմ կայսրը կ'ուղարկէ Չորտուանէլի դէմ «ղժանն պատրիկ, որ եւ Պոռտիդ կոչիւր», որ «սպան զնա ի դաշտին Բադառճոյ ի Դերջան գաւառի ի ՆԼԹ (990) թուականին» (Ասողիկ, 251): Peeters (369) կ'առաջարկէ ջնջել «որդի»ն եւ խմանալ Թոռնիկի համանուն եղբայր մը:

Նկատելով թէ Չորտուանէլի իշխանութիւնը կը տարածուէր Տարօնէն մինչեւ Դերջան, հաւանական կը թուի ինձ նայնացնել զինքը այն Չորտուանէլի հետ, որ 970/2ին նիդակակից եղած է Վասակ պահլաւունւոյ ընդդէմ «թագաւորին Դելումաց», որ կը քալէր դէպի Նիդ գաւառն Հայոց «մերձ յամուրն Բջնի». «ընդ նմին»՝ Վասակայ էր, կը գրէ Մ. Ուռհայեցի, «եւ Գորդ < որ > եւ Չորտուանէլ»²⁸:

Չորտուանէլի այս նիդակակցութիւնը Վասակ պահլաւունւոյ հետ կը թելադրէ խորհիւ, թէ արդեօք այս շրջանէն չէ՞ ընձիւղած Պահլաւունեաց եւ Թոռնիկեանց միջեւ այն

²⁸ Մ. Ուռհ., էջ 12: Էջմ. Տպագիրն ունի «Գորդ եւ Չորտուանէլ». Երուսաղէմի օրինակին մէջ կը պակսի եւր:

խնամական կապը, որուն մասին կ'ականարկէ 1072ին փխարաոս ուղղելով իր խօսքը Գրիգոր վկայատէր կաթողիկոսին, թէ «քո փեսայ է Թոռնիկն, զնա եւ կոչեա զնա ինձ ի հնազանդութիւն» (Ուռհ., 207)։ Թէպէտ մէջտեղ 80 տարուան միջոց մը կայ, բայց Սասնայ Թոռնիկեանց մէջ Չորտուանէլ եւ Թոռնիկանուանց յաճախակի երեւումը ենթադրել կուտայ թէ կայ Տարօնոյ բռնակալին՝ Չորտուանելի եւ Սասնոյ տիրոջ Թոռնիկի մէջ արենակցական կապ մը։ Թոռնիկի հայրն է Մուշեղ, իսկ սա հաւանօրէն Չորտուանելի որդին էր, որ կ'երեւայ թէ հօրը ազանութենէն ետքը ի Սասուն ապաստանարան դառաւ եւ տիրացաւ երկրին։ Բայց տե՛ս եւ վարը էջ 81—82։

ՎԱՐԱՉՎԱՁԻ Բ.

Չորտուանելի որդին ըլլայ թերեւս Վարազվաշէ Եղեարոյ իշխանը 1038ին, «որ էր ի հօրէ հոյ եւ ի մօրէ վրացի», ինչպէս կը գրէ Չամչեան (Բ. 918), յայտնի չէ ի՞նչ աղբիւրէ առած։ Ասոր մասին կը պատմէ Սկիւլիցէս²⁹, թէ մեղսակից եղած է Կոստանդին Դիոգենէսի, Թրակիոյ գուքսին, որ Վասիլ կայսեր գէմ գլուխ բարձրացնել կը խորհէր։ Դաւադրութիւնը կը յայտնուի. մեղսակիցներու հետ կը բռնուի եւ կ'աքսորուի նաեւ Վարազվաշէ. իր մասին այսպէս կը գրէ ալատմագիրը. Γ'εώργιος τε καὶ Βαρασβατζέ, ὁ ἐν ὄρει τῷ Ἀθῶ τὴν τῶν Ἰβήρων μονὴν συστησάμενος, οἱ τοῦ

²⁹ Hist. comped. II, 487—488.

πατρίχου Θεοδώρας ἀνεχέτω, այս ինքն «Գէորգ
 եւ Վարադփաշէ, որ Աթոս լեւան վրայ Վրաց
 վանքը հիմնարկեց, Թէոդատոս պատրիկի
 աղղականները» : Peeters³⁰ այս տեղիքը կ'ա-
 ստջարկէ կարդալ՝ Γεώργιος τε <ό> καί
 Βαραβασζέ, ուստի «Գէորգ որ եւ Վարադ-
 փաշէ» : Թէոփէա Վարադփաշէ Վրաց վանքին
 հիմնադիրը չէ, բայց կը պատմուի Ս. Էւ-
 թիմիոսի վարքին մէջ, թէ սուրբ վանքին
 առաջնորդութիւնը յանձնած է իւր աղղա-
 կաններէն մէկուն, որ Գէորգ կը կոչուէր,
 որս իւր հայրը Ս. Յովհաննէս կանխաւ նշա-
 նակած էր իրրեւ աղղաղ յաջորդ վանահայ-
 րութեան : Այս Գէորգը, որ քաջ վանահայր
 մըն էր եւ արքունիքի քով աղղեցիկ անձնա-
 ւորութիւն մը, ցոյց կու տար իր մէջ մեծ մի-
 տութիւն դէպի Յոյները, այս պատճառաւ ալ
 ծաղկեցաւ իր եւ վրացի միաբաններու մէջ
 ստատիկ վէճ : Յետոյ Դիոգենի դաւադրու-
 թեան մասնակցած ըլլալուն համար արտա-
 բուեցաւ Մոնորատներու վանքը : Եթէ նոյն
 է այս Գէորգը Ալիւլիցեան յիշած Գէորգ-
 Վարադփաշէի հետ, պէտք է զինքը Վարադ-
 փաշէի թոռը նկատել :

ՄԻՔԱՅԷԼ

Միքայէլ կրօնաւորած է Աթոսի Վրաց
 վանքին մէջ. իր ձեռքով ղրուած է Թ. 2 Յի-
 շատակարանը 981ին :

³⁰ Anal. Boll. 1932, էջ 366 :

ԹՈՒՆԻԿ Գ.

Թոռնիկ, զոր Թ. 2 Յիշատակարանը «մծիրայի», այն է փոքրիկ կ'անուանէ, հաւանօրէն պէտք է Լեւոն-Թոռնիկի հետնոյնացնել: Սա ի վերս զօրավար էր. իր բռնակալութեան պատճառաւ ամբաստանուեցաւ կայսեր առաջ, որ զրկեց զինքը իշխանութենէն եւ Աղբիանուպոլիս վանք մը դրաւ, ուր եւ ստացաւ Լեւոն անունը: Զայրացած իրեն դէմ դարձուած այս անարդարութեան համար, զրգուեց մերձակայ դուքսերը կայսեր դէմ: Անոնք ապստամբեցան Կոստանդին Թ. Մոնոմախի դէմ (1047). եւ զԼեւոն-Թոռնիկ կայսր հռչակելով քալեցին մայրաքաղաքին վրայ: Երբ անկարելի եղաւ պաշտպանել քաղաքը՝ քաղաքացիները նենգով բացին դռները իր առաջ, խոստանալով թէ Կոստանդինի մահէն ետքը իրեն պիտի յանձնեն թագը: Լեւոն-Թոռնիկ կը կալանաւորուի եւ կը կորսնցնէ կայսեր հրամանաւ երկու աչքերուն լոյսը³¹:

Կեդրենոս անոր «աղգակիցն» (συγγονοῦς) կ'անուանէ $\eta\beta\alpha\tau\acute{\alpha}\tau\zeta\eta\varsigma$ (կարդա՞ւ $Ba < \rho a \sigma - \beta a > \tau \zeta \eta \varsigma$), որ նոյն շրջանին միջամուխ եղած է նոյնպէս քաղաքական անցուղարձերու մէջ:

³¹ Կեդրեն. Բ. 563ին: Մատթ. Ուռհ. 100—101 կը գրէ ի մէջ այլոց, յամն 1046. «Յայսմ թուականութեանս Հայոց պատրիկ սմն Թոռնիկ ապստամբեաց ի վերայ Մոնոմախին, որ է ի քաղաքէն Անդանապոլսէ, սոր քաջ եւ հզօր եւ պատերազմող»: Հմմտ. Robert Schütte, Der Aufstand des Leon Tornikes im Jahre 1047. Plauen 1896. Հ. 4. Տէր-Սահակեան, Բողոքական, 1908, էջ 390—391:

ԲԱԳԱՐԱՏ Ա., ԱՇՈՒՇԱՅ Բ., ԱՊՈՒՀԱՐՊ Բ. ՈՐԴԻՔ
Ա. ՉՈՐՏՈՒԱՆԵԼԻ

Ասոնց մասին պատմութիւնը յիշատակու-
թիւն չէ սլահած : Ասոնցմէ մէկուն կամ միւ-
սին որդիներն են յաջորդները :

ՉՈՐՏՈՒԱՆԵԼ Դ. ԵՒ ԲԱԳԱՐԱՏ Գ. ԵՂԲՕՐՈՐԴԻՔ
ԹՈՌՆԿԱՅ Բ.

Թ. 1 և 2 Յիշատակարաններու մէջ բացի
Վարադվաչէի որդիներէն կը յիշուին նաեւ
«Եղբօրորդիներ» Բագարատ պատրիկ և Չոր-
տուանէլ, առանց անոնց հայրանունները յի-
շատակելու : Ասոնք կարող են ըլլալ միայն
Բագարատ Ա.ի, Աշուշայ Բ.ի և Ապուհարպ
Բ.ի որդիները, Ա. Չորտուանէլի թոռները :

Բագարատ պատրիկի մասին պատմու-
թեան մէջ կը պահուի որ և է յիշատակու-
թիւն :

Չորտուանէլի մասին պէտք է իմանալ
Ասողկան հետեւեալ տեղիքը (էջ 265), ուր կը
կ'ըսուի թէ Դաւառանոս մազիստրոս 988ին
Անախոքի առջեւ Եզիպտացւոց ամիրայի
Աղաղի որդւոյն դէմ կռուի կ'ելլէ և կը մղէ
յետս : Երբ Յոյները թշնամւոյն թողուցած
աւարով կը դրաղէին, թշնամին յանկարծ ետ
կը դառնայ և կը կոտորէ զանոնք. «Էյոլովս
ի նոցանէ ձերբակալ արարեալ տանէին, ընդ
այլսն և զՉորտուանէլ պատրիկն՝ եղբօրոր-
դին Թոռնկայ արեղայի» :

Թոռնկայ և Վարադվաչէի քեռորդին (°)
է Դաւիթ, որ ինք զինքը 917ի յիշատակարա-

ԹՈՌՆԻԿԵԱՆՑ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

Թոռնիկի Ա.

Աշուշայ Ա. Չոբուռանիկի Ա. + Մարթամ Ապուհարպ Ա.

○ դուռաբ + Յովհ. Ապուհարպի
 Չոբուռանիկի Բ. Ա. Եւթիմի
 (1000)

Յովհ. Վարպաղաճի Բարաբառ Ա. Յովհ. Թոռնիկի Ա. Ապուհարպ Բ. ○ Աշուշայ Բ.
 († 984)

Բարաբառ Բ. Մարթամ
 († 977)

Միքայել Չոբուռանիկի Գ. Թոռնիկի Գ. դուռաբ (°) Բարաբառ Գ. Պարսիկի. Չոբուռանիկի Գ. Պարսիկի
 († 990) († 1047)

Վարպաղաճի Բ. Գաւիթ դրիւն
 (1038) (977)

(† 988)

նին մէջ կ'անուանէ «սրգի քեռ հօրն Մի-
քայէլի» : Թերեւս իմացաւ նաեւ Միքայէլի
քեռսրդին, ուստի Վարապմաչէի Թանիկը :

ՉՈՐՏՈՒԱՆԵՒ, Ե .

Մատթ . Ուոհ . յամն 1049/50 կը գրէ (էջ
107) . «Յարժամ հասանէր դօրքն Յունացի
յարեւելք՝ Կամենն եւ Ասօնն եւ Գրիգոր Վա-
սակաց սրգին՝ կոչեցին զհա իւրեանց զԼի-
պարիտն զՎրաց իշխանն . եւ հասեալ նոցա ի
բերդն որ կոչի Կապուտու» կ'ամբանան .
«յայնժամ եկին դօրքն այլադղեացն ի վերայ
Լիպարտին՝ տան քաջին . եւ նորա հանեալ
զպահապանս ի գիշերի՝ զքուերսրդին իւր
զՉորասունէին՝ զայրն հօր եւ պատերազ-
մոց» : Օրր չարաթ ըլլալուն Լիպարիտ չ'ու-
ղեր բերդէն դուրս գալ . «յայնժամ Չորասու-
նէին սրպէս առիւծ ի գիշերին բախէր զհա-
կառ այլադղեացն . եւ մինչդեռ վարէր գնո-
սա, զխօհալ եղեւ նեա մի ի բերան նորա եւ
ընդ ծոծրակն ելանէր եւ այնպէս մեռանէր
Չորասունէին, այրն քաջ եւ հօր» :

Այս հատուածին մէջ չէ յիշուած Չոր-
ասունելի հայրանուներ, որով չենք կրնար
Թանիկեանց ծառին մէջ իր տեղը դնել : Բայց
հետաքրքրական է, որ անոր մայրը Լիպարիտի
քայրն էր :

ԹԱՌՆԵԿ Դ .

Յովհ . Սկիւլիցէս (Kedrenos 2, 695) կը
յիշէ Թանիկ ὁ Κοτζέρτζης զօրավար մը, որ

1071ին կը կռուէր Խլաթի առաջ, յոյն Բանա-
կին մէջ:

Բիւզանդական գրականութեան մէջ կը
յիշուին դեռ ուրիշ Թոռնիկներ ալ, որոնք
գործած են Կ Պոլիս, ԺԲ դարուն, Յիշենք հոս՝

Գէորգ Թոռնիկ, կոչուած *μαῖστωρ τῶν
ρυθτόρων*. գրած է Ներբողեան մը Իսահակ
Անդեղոս կայսեր վրայ. եւ ուրիշ մըն ալ Գէորգ
պատրիարքի (1192—1199) վրայ ³²:

Դեմետրիոս Թոռնիկ եպիսկոպոս Կաս-
տորիայի, որ յայտնի է իւր Լատինացւոց դէմ
գրած հակաճառութիւններով ³³:

Եւքիմիոս Թոռնիկ, որ խօսած է դամբա-
նական մը Աթէնքի Նիկողայոս մետրապոլիտի
(† 1175) վրայ ³⁴:

Անդրոնիկոս Թոռնիկ Կոմնենոս, ԺԳ.
դար, որուն տապանադիրը կը յիշուի ³⁵:

Դեմետրիոս Թոռնիկ (*ὁ Τορνίχης Δημή-
τριος*) Կոմնենոս, որ Յովհ. Դ. Լասկարիսի
(1258—1259) օրով պետական վարչութեան
մէջ բարձր դիրք մը գրաւած էր: Իր դուստրը
կին կ'առնէ Թէոդորոս Պետրալիփոս ³⁶

Կոստանդին Թոռնիկ, որ 1260ին անուա-
նուեցաւ սերաստոկրատոր ³⁷:

³² Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, 1897, էջ 472—473:

³³ Անդ., էջ 91, 442, 425. Բաղմալէպ, 1908, էջ 391—392:

³⁴ ՀՃԺՄ. Byz. Zeitschrift 11 (1902), 684:

³⁵ ՀՃԺՄ. Byz. Zeitschrift 5 (1896), 552:

³⁶ Georgius Acropolites, 71, 97, 100—101. տպ.
Բոննի:

³⁷ Georg. Acrop., 120, 165, 184—185, 188—189.

Թէպէտքս թոռնիկ «մեծ խմատ ծերունին» , որուն համար կ'ըսուի թէ 1261ին , մահուան անկողնոյն մէջ սղբացած է Կ . Պոլսոյ մօտայաւտ անկումը ³⁸ :

Միջոյէլ թոռնիկ դունդստարլ , 1320ին ³⁹ :

Գեմետրիոս թոռնիկ (*Δημήτριος Τορνίκιος ὁ Πιχέρντης*) 1358ին ինքն եւ իւր կինը ⁴⁰ *Αννα ἡ Τορνίκίνα ἡ πιχέρνισσα* իրենց կալուածներն Մակեդոնիոյ Չաւանտիսի մերձակայ Վելիցիոթա գիւղին մէջ կը նստիւն Աթոսի Պանտոկրատար վանքին : Կը յիշուին իրենց դուստներէն՝ Յովի . Կանտակուգենոս . Անդրոնիկոս եւ դստերք՝ Մարիամ եւ Իրենէ ⁴⁰ :

Ե . Ինչպէս ցոյց կու տայ պատմութիւնը , թոռնիկեանց այս ճիւղը Երեւելի հանդիսացաւ աւելի իւր ծառայութիւններով բիւզանդական բանակին մէջ : Միշտ աւելի բարձր գիրքի ձգտելով՝ հետացան բնիկ ժառանգութենէն , դադթեցին գէպի կայսերանիստ մայրաքաղաք , հոս կամայ տկամայ միջամտիւ եղան քաղաքային եւ քաղաքական գաւաղրութեանց մէջ , նոյն իսկ ի խնդիր կայսերական թագին , եւ կրեցին միշտ պարտութիւն : Թոռնիկ Բ .

Գէորգ Պախիմերոս , 485 . Նիկեփոր Գրիգորոս , 72 , 79 . Նիկիտաս Խոնիսպէս , 848 :

³⁸ Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. XXII, p. 174 :

³⁹ Անդ , t. XXIV, p. 124 :

⁴⁰ Louis Petit, Actes de l'Athos, II, էջ 4—7 , հրատ . իրրէս լուսելուած Византийскій Временникъ , 10 (1903) թերթին :

«Մեծ», ինչպէս կը կոչեն զինքը ժամանակակիցները, եղաւ միակ պարծանքը առհմին :

Թերեւս մասամբ մայր երկրի անապահովութեան եւ մասամբ օտարաօրութեան պատճառաւ նաեւ վանական անդորրութեան հետամուտները փնտռեցին հետունքը իրենց ճշնափայր : Ս. Լեւոն վրայ բացուած Վրաց վանքը, թէպէտ օծանդակեց վրական գրականութեան պայծառութեան, բայց եղաւ ազիտարեր հայրենի մենաստաններուն համար, որոնք եղան մարդաթափուր : Աթոսի մէջ՝ չըջապատուած յոյն մենաստաններէ, ենթարկուեցան վանականք յոյն ազգեցութեան. ուշադրաւ են Վարազվաշէ Բ.ի յունամէտ ձեռնարկները : Նոյն հոսանքին կուլ եկան նաեւ ոյն Թոմնիկեանք, որոնք ուղեցին իրրեւ հոետոր կամ մասենազիր փայլիլ :

Թոմնիկեանք հայ էին ծագումով. բայց դաւանեցան իրենք զիրենք նախ վրացի եւ ապա յոյն. եւ իրրեւ այսպիսի ձուլուեցան յոյն տարրին հետ եւ անհետ եղան պատմութենէ :

Թ Ո Ռ Ն Ի Կ Ե Ա Ն Վ Ի Ս Ա Ս Ո Ւ Ն

1. Կոստանդին Ծիրանածին կայսր¹ խօսելով Տարօնի վրայ, կը գրէ թէ Գրիգորիկ, Տարօնի տէրը, կ'ենթարկէ ինքզինքը Լեւոն Զ. կայսեր (886—911) : Ի սկզբան երկերեւս զեր կը խաղար. մէկ կողմէն կ'երեւցնէր ինքզինքը

¹ De administr. imp. 43, էջ 182—189 :

Յանաջ բարեկամ, ծիւս կողմէն կը դարձէր
կայսեր հպատակ թեմերու գէմ՝ առաջնորդ
ծառայելով ասորական դօրքերուն: Քիչ յա-
ռաջ ձերբակալած էր ասիկա պատերազմի
մամանակ Արքայիկի արդիները, որոնք Աշտա-
պրատտապաթարի հօր՝ Գրիգորիկի եզրօրսը-
դիներն էին: Սմբատ, որ նոյն տունն էլխա-
նայ իշխանն էր, անոնց ապատու թեան համար
գիծած էր կայսեր, որպէս զի միջնորդ է Գրի-
գորիկի քով: Կայսրը շատ անգամ հրաւիրած
էր զինքը, որ Կ. Պոլիս գոյ. ի վերջոյ զիջանե-
լով Կոստանդինի, Լիբոսի արդւոյն խնդրան-
քին դադարէ մայրաքաղաք, ուր կը արտի-
րեն մադիաւորս ախաղան եւ կ'անուանուի
Տարօնի դօրափար (στρατηγός): Ասկէ ետքը
երկրորդ անգամ մ'ալ կ'այցելէ Գրիգորիկ
Կ. Պոլիս:

Գրիգորիկի արդին էր Բագարան. իսկ
Աշտա անոր խորթ արդին կը նկատուէր: Հօրը
մեռնելէն ետքը Բագարան Կ. Պոլիս կու գոյ,
եւ կ'ընդունի պատրիկ եւ դօրափար Տարօնի
ախաղաները. եւ թէ սփիլախոս մադիաւորսի
քրոջ հետ կ'ամուսնանայ:

Կ. Պոլիս կու գոյ նաեւ Աշտա՝ քնկերա-
կցութեամբ Լիբոսի արդւոյն Կոստանդինի,
կայսրը կը պատուէ զինքը Պրատտապար
ախաղանով եւ կ'ազարկէ Տարօն: Աշտա եր-
կրորդ անգամ կ'այցելէ Կ. Պոլիս Թամանոս
կայսեր օրով եւ կը ստանայ պատրիկութիւն:

Երբ Ազուպամբի (Αποχάζει) արդւոյն՝
Թաննիկի մահէն ետքը կայսրը Կրենիտէսի

ձեռքով յարքունիս կը դրաւէ Ապուղամբի հողերը, համաձայն թոռնիկի կտակին, Գրիգորիկի որդիք Բագարատ եւ Աշոտ կ'առաջարկեն Կայսեր՝ Ապուղամբի հողերն իրենց ձգել եւ փոխարէն ստանալ Ողնուտն (Οὐλνουτην) : Այս առաջարկին կը հաւանի Կայսր եւ կը տիրանայ Ողնուտին : Այս պարագային ծանօթ է նաեւ Ասողիկ (183) . «Ի նժե (966) թուականին . . . վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ եւ Տարօնոյ Հռոմք տիրեցին» : Այս Աշոտը կը յիշեն նաեւ արարացի պատմագիրք . «Աշոտ որդի Գրիգորի իշխանաց իշխան եւ տէր Սասնոյ» յորջորջելով ² :

Աշոտի որդիներէն կը յիշուին Գրիգոր եւ Բագարատ, որոնք 977ին Վարդ Սկլերոսի բանակին մէջ կը ծառայէին . Ասողիկ (191) կը գրէ . «Վարդոյ զինեալ ընդդէմ նորա (Վասիլ կայսեր) ի պատերազմ . յորում քաջապէս մարտուցեալ զօրն Հայոց, որպէս որդիք իշխանին Տարօնոյ՝ Գրիգոր եւ Բագարատ եւ Զափրանիկ իշխան Մոկացի, ահաբեկ արարեալ զզօրան Յունաց» : Եւ դարձեալ . 991ին Վասիլ կայսր «երթեալ պաշարէ գթադաքն Վէոսայ եւ առնու զնա եւ դժաժխտորոսն զԳրիգոր զորդի իշխանին Տարօնոյ զօրօքն թողու անդէն ընդդէմ Բուլղարին» : Բուլղարները սակայն կը փորձեն յանկարծական յարձակմամբ մը յետս մղել Գրիգորի զօրքը . «որոց ընդդէմ եկեալ որդին Գրիգորոյ՝ պատանեակն Աշոտ,

² Marquart, Südarmenien. 460 եւ 498 :

դոր ձերբակալ ատնէին : Եւ ապա հօրն զկեանս ի վերայ եղեալ պատերազմաւ , մինչ ի նմին մեռանել ամենայն դօրօքն ³» :

Աչոտ , որ դերի ինկած էր Բաւլգարացոց ձեռքը , ազատ կ'արձակուի եւ կը փեսայանայ Բաւլգարներու Սամուէլ ցարին : Եւ երբ ցարը կը յանձնէ իրեն Դիւռաքիոնի պահպանութիւնը՝ զազտագողի կը դիմէ փախուստի , իսկ քաղաքը կը մատնէ Կայսեր : Իբրեւ վարձատրութիւն՝ զինքը մաղխաորոս կ'անուանէ Կայսրը ⁴ :

2. Ապուղամբ , Գրիգորիկի եղբայրը , որ Արքայիկի օրդւոց հետ Կայսեր ներկայացած , պրոտոսպաթար անուանուած եւ միւսանդամ հայրենիք ուղարկուած էր , վերադառնալով Պոլիս կու գայ , պատրկութեամբ կը պատուի եւ կ'ամուսնանայ Լիբոսի օրդւոյն՝ Կոստանդինի աղջկան հետ : Երկիր դառնալէն քիչ յետոյ կը վախճանի : Իր միակ ժառանգն էր Թոռնիկ . սա իր հօրեղբօր Գրիգորիկի մահէն ետքը Կ.Պոլիս կայսեր կը ներկայանայ եւ պատրկութեան կը բարձրանայ : Իր հօրեղբօր օրդինէրէն՝ Բաղարատէն եւ Աչոտէն շատ նեղութիւններ կը կրէ . կը վախճանի կտակելով իւր հողերը Կայսեր : Իր կիներն եւ փոքրիկ զաւակը Կրենիտէս կը փոխադրէ Կ. Պոլիս :

Այսպէս Կոստանդին Միրանածին :

³ Ասողեկ , 260—261 : Հմմտ . եւ Կեղրենոս : Բ . , 447—449 :

⁴ Կեղրենոս , Բ . , 449—451 : Հմմտ . Marquart, տեղ , 498—499 :

Յ. Յ. Մարկուսարտ Գրիգորիկն ու Ապու-
ղամբը կը սերեցնէ Բաղարատ Բազրատուն-
ւոյ Տարօնի տիրոջ (Սողամօն) որդիէն : Բայց
պատմութենէն յայտնի չէ թէ Սողամօն Բա-
զրատունի (Թ. Արժր. 204) Բաղարատի որ-
դին ըլլայ եւ ոչ ալ թէ Գրիգորիկ եւ Ապու-
ղամբ Սողամօնի որդիքն են :

Այն պարագան որ կրենիաէս Մամիկո-
նեան տէրն կ'ըլլայ Գրիգորիկի եւ Ապուղամբի
թոռնիկներուն , եւ դարձեալ այն հանգամանքն
որ Գրիգորիկի խորթ որդին Աշոտ Սասնոյ
տէր կը ներկայանայ , իսկ Գրիգոր Մաղխատրոս
Սասնոյ տէրը Մամիկոնեան կը ճանչնայ ,
կրնանք ասկէ հետեւցնել , թէ ասանք՝ Գրի-
գորիկ եւ Ապուղամբ Մամիկոնեան եղած ըլ-
լան եւ Տարօնի մէկ մասին տէրը , յանուանէ
ծանօթ է թէ Ողնուտն Գրիգորիկի ձեռքն էր :

Այս նկատումով աւելի հաւանական կը
թուի ինձ Գրիգորիկն նոյնացնել Վասակոյ
որդւոյն Գրիգորի հետ , զոր կը յիշէ Թով-
մաս Արժրունի (221) , որուն համար կը գրէ
պատմիչը , թէ «սա նմանապէս օղեղուարճ
խմաստութեամբ առլցեալ՝ հոյակապ եւ ա-
նուանի ի մէջ հայկականացս եւ ցանկալի լսո-
ղաց եւ արախարար տեսողաց . սա ասուե-
լիաց յամենայն հոգածութիւնս ի գիւտս խմաս-
տութեան ուսումնասիրութեան եւ այլն ամե-
նայնի՝ քան զհարս եւ զհաւս իւր» : Այլուր
(278) խօսելով միւսանդամ իր մասին կը գրէ
Թովմաս , թէ «ի սոյն աւուրս (905⁵) զնոյն
օրինակ ապրտամբութեան բերեալ եւ Գրի-

դորի սրգւոյ Վասակոյ, սրոյ Ապուհամգոյն
անուն ճանաչիւր, որ բունեայ սրջացեալ էր
Արուծան անուանեալ ամբոցի» : Անոր մէկ
դասարը կնութեան շտաճ էր Գաղիկ, այս
պատճառաւ ալ Արուծ ամբոցը կը կործանէ
միայն, իսկ «զժառանգութիւն իւրեանց դա-
ւառին հաստառէ նոցա . . . բնակեալ (անդէն)
աներկիւղ» (Արծր . 279) : Այլուստ ծանօթ է
թէ Արուծ Մամիկոնեանց կայսրածքն էր
(Ղեւոնդ, 15) :

Կ. Ապուգամբի սրգւոյն Փռնիկ յորջոր-
ջումը կը հրաւիրէ իր վրոյ ուշադրութիւն :
Արդեօք իր մէջը պէտք չէ փնտռել կապը
Տայոց Էւ Սասնոյ թոռնիկեանց : Գծ բախտա-
բար պատմութիւնը չէ պահած թոռնիկի ան-
շափահաւ սրգւոյն անունը, զոր կրենիակո
Մամիկոնեան տարած էր Կ. Պոլիս . անծանօթ
կը մնայ մեզի նաեւ անոր բախտը : Սասուն կը
զանաւի այժմ Կայսեր դրօշին տակ :

Ժ. դարաւ երկրորդ կէսին Սասնոյ տէր
կը ներկայանայ՝

ՍՈՒՇԵՂ

Մամթէսն Ուսայեցի (130) խօսելով
Սասնոյ տիրոջ վրոյ, կ'անուանէ զանիկա «Իշ-
խանն Տայոց դորաւորն Էւ քաջ սրգին Մուշե-
ղայ թոռնիկ» : Այս Մուշեղի հայրանունը չէ
յիշատած : Ալիշան⁵ Էւ Մարկուարտ⁶ Մուշե-

⁵ Հայագրաբանութ, § 293 :

⁶ Südarmenien, 528 :

դի հայրը կ'ենթադրեն Չորասուանէլ Գ . , որ նիգաղակիցն եղած է 1021ին Վասակ պահլաւունայ (հմմտ . վերը՝ էջ 68) : Ինձի կ'երեւայ թէ 966ին երբ վախճանեցաւ «Տարօնայ (եւ Սասնայ) իշխանն Աշոտ» , «որդին Գրիգորի» , ինչպէս կ'անուանեն գինքը արաբ պատմիչները , եւ «Տարօնայ (անշուշտ միաժամանակ Սասնայ) Հոսոմք տիրեցին» (Ասողիկ 183) , իշխանութեան գլուխ կարդուեցաւ Աղուղամբի թոռը , Թոռնիկի որդին , որ ըլլայ թերեւս Մուշեղ (կամ անոր յանուանէ անծանօթ հայրը) :

Մուշեղ հաւանօրէն իւր հօրը անուամբ — ըստ ընկալեալ սովորութեան — անուանած է իւր որդին՝

ԹՈՌՆԻԿ Ա .

Կը դրէ Մ . Ուռհայեցի (130—131) թէ 1056ին , դարնան Պարսից զօրքը կ'արշաւէ «ի գաւառն Տարօնայ եւ բռնակալեալ առ ստորտալերամբն Տաւրոսի մերձ ի Սասուն : Եւ լուեալ դայս իշխանին Հայոց՝ զօրաւորն եւ քաջ որդին Մուշեղայ Թոռնիկ . . . հասանէր ի վերայ զօրացն այլազգեաց» : Կը պատմէ Ուռհայեցի դարձեալ թէ 1072ին Փիլատոսս «յղարկեաց եւ կոչեաց զքաջն Թոռնիկ , զտէրն Սասնայ , զալ նմա ի հնազանդութիւն» : Թոռնիկ աներկիւղ կը մերժէ այս առաջարկը : «Յայնժամ կոչեաց Փիլատոսս զտէր Գրիգորիս (կաթողիկոս) եւ ասէ ցնա , եթէ Քո փեոսց է Թոռնիկն , դնա՛ եւ կոչեա՛ դնա ինձ ի հնազանդու-

թիւն» : Բայց ապարդիւն կը մնայ այս միջնորդութիւնը : Ալեւուա դաշտին վրայ տեղի կ'ունենայ ճակատամարտ մը . Թոռնիկ կը դարնէ Փիլատոսի բանակն եւ մինչեւ Խարբերդ փախտաւոր կը վարէ : Այս յաղթութենէն յետոյ կը սպանուի Թոռնիկ դարանակայ դինսուրէ մը (Մ . Ուռհ . , 206—209) :

Գրիգոր Մաղխաորոս († 1058) գրած է առ Թոռնիկ «Մամիկոնեան իշխան» շորս թուղթ (ՀԳ—ՀԷ) :

ԶՈՐՏՈՒԱՆԷԼ ԵՒ ՎԱՍԱԿ

Թոռնիկ յետ մահուան թողուց երկու որդի «Զորատւանէլն եւ Վասակ , ի տղայական հասակի» (Մ . Ուռհ . , 210) : Սասնոյ դահին վրայ նստաւ Զորատւանէլ : 1101ին կը յիշէ դինքը Պօղոս Տարօնեցի իւր առ Թէոփիստէ թղթին մէջ այսպէս . «Ով պատուական անուն Թէոփիստէ . . . զթուղթս դոր գրեցէք , ընկալեալ ընթերցայ եւ հասու եղէ ամենայն գրելոցս , որ է ի նամակի աստ , դոր առաքեցիք յառաջնմէ եւ բերաւ առ իշխանն Հայոց Սասանու առ նուէրսիմոսս (իմա՝ νοβιλισσίμος = nobilissimus) Զորատւանէլս , որդւոյ Թոռնեայ (Զ . որ յաթոռն կայ) . եւ ի նոյնմամայն առ մեզ հասուցին զգիրս քս յամսեանն Պօղոսոսի է . եւ ի թուականութեանս Հայոց ՇԾ (1101) . եւ բերաւ ի վանքս Ղազարու⁷» :

⁷ Զեռ . Էջմ . 840 :

ՎԻՊԵՆ

Ակնայ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ «Սասունցի» հոշոտած Աւետարանը օրինակուած է 1169ին «ի հայրապետութեանն տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի եւ ի տէրութեան Սասնոյ Վիգենոյ մեծի պատուելէսիմոսի (νοβελισσιμος) որդւոյ Չորատանէլի թոռ(ի)ն Թոռնկայ մեծի հղօրի եւ քաջի, որ բնիկ յԱսսուծոյ հաստատուն հիմնակառուցեալ ունի զաթոռ հայրենի տէրութեան իւրոյ», եւ ի թուականութեանս Հայոց ի ՈԺԸ (1169) հրամայեալ երանելի եւ քրիստոսասէր թագուհւոյ Մէլէքսէթոյ ամուսնոյ Վիգենայ, որ է յազդէ Արծրունի եւ ի շառաւիղէ սրբոյն Վարդանայ դստեր մեծ իշխանին Մոկայ Հմայեկի⁸ :

Վիգէնի օրով Սասունը դրաւելու փորձ կ'ընէ Շահի-Արմէն : Բայց Վիգէն «կալեալ տանի զնա յամուրս իւր . եւ զկնի աւուրց արձակէ ուխտիւ եւ երդմամբ սիրոյ» : Շահի-Արմէն սակայն հակառակ տուած ուխտին եւ երդման «էառ զԱմուկ ի Խեղենկայ եւ զՍասունք ի Վիգենայ ամենայն վանորէիւք . եւ պահէր ի խոր խաղաղութեան զամս վաթսուն⁹» : Այս կը պատահի 1173/74ին . Միքայէլ Ասորի կը գրէ . «Ի սոյն ամի բերդեր, զոր ունէին Հայք յերկիրն Սասնոյ, նեղեալ ի Մուփարկնայ ամիրայէն՝ տուին ի Շահի Արմէնն ,

⁸ Թորոս Աղբար ., Բ ., 308—309 :

⁹ Վարդան, էջ 124 :

յամիրայն իւլաթայ , զայն որ ունէին ի հին ժամանակաց ¹⁰» :

ԶՈՐՏՈՒԱՆԷԼ Բ.

Վիդէն կ'ունենայ «ուստերս լուսածաղիկս եւ դստերս զեղեցկատեսիլս . . . ապա ոմանք ի դաւակաց սոցա յառաջագոյն փոխեցան յատեացս ի հանդերձեալսն . . . յորոց մինն Գրիգորիոս ճանաչիւր . . .» : Կենդանի որդիներէն կը յիշէ յիշատակագիրը «ղերիցերանեան եւ դամենագոպելին առեմ զԶորտուանէն , զզեղեցիկն , զբարետեսիլն , զգանգրաւերն , զխարտիշագեղն , զլայնաթիկունքն , զհաստարադուկն , զչափահասակն , զքրիստոսառէրն , զաւօթասէրն , զքահանայառէրն , զխոնարհամիտն» :

Ծնողքը «փեսայացուցանեն զնա ընդ դուստր Վասլի եղբոր տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի , հզօրի եւ մեծի , որոյ անուն Վանինէ ճանաչի . . . : Ծնանին երիս որդիս . . . որում առաջնոյն ասի Վասիլ . իսկ երկրորդին Շահինշահ . եւ երրորդին՝ Թոռնիկ :

Զորտուանէլ 1165 , Մարտ 20ին կը վախճանի եւ կը թաղուի յուխաին որ կոչի Վան-

¹⁰ Միք. Ասորի , Ժամանակագրութիւն , Երուսաղէմ , 1871 , էջ 476 . Ասորի բնագրին թարգմանութիւնն է . Les Arméniens occupaient des forteresses dans la montagne de Sassoun depuis de nombreuses générations; en cette année, les Turcs s'en emparèrent; l'émir de Maipharaat, en effet, leur fit la guerre; il les pressa, et, réduits à l'extrémité par la famine, ils livrèrent eux-mêmes les places fortes au Šah-Armen, seigneur de Khélat (այն է Սոքման Բ. Նասր էդ-Դին Մուհամմէդ , 1128—1185) , էջ 361 ed. Chabot.

դիր , ի դուռն Ս . Կաթուղիկէին , զոր շինեաց իւր երանելի հայրն Վիգէն» :

Կ'ըսուի թէ «էր ապա դուստր մի իւրեանց կոյս գեղեցիկ յոյժ , . . . որոյ անուն յորջորջեալ կոչի Կատա . . . զնա կամեցեալ ծնողացն իւրոց տալ մեծաշուք պատուով ի թաղուհութիւն Շահինշահի որդւոյ Գրիգորի թոռին Կատա-կալոսի , որդւոյ Կամենի մեծի ի Դեգաց դուստր ի մեծ սմբոցն որ կոչի Սաղուկ : Որ իբրեւ երթեալ անդ . . . ծնեալ մանուկ մի գեղեցկա-տեսիլ , որոյ անուն է Շահմէլիք . . . » : Կատա կը վախճանի 1166ին տղաբերքի ժամանակ , երբ աշխարհ կը բերէր երկուորեակներ :

ՎԱՍԻԼ , ՇԱՀՆՇԱՀ , ԹՈՌՆԻԿ Բ .

Կը գրէ Վարդան պատմիչ (133) թէ 1185ին կը մեռնի Շահի-Արմէն . «եւ զի թոռն Վիգե-նոյ Շահնշահ քեւորդի տեսուն Գրիգորի կա-թողիկոսի առնթեր կայր մահուան Շահին , առեալ զիւրան անկանի ի Սասունս . եւ անդ անկաւ ի ձեռս նորա Բէկդասուրն՝ որ էր իշ-խան սմենայն տան շահին . առնու ի նմանէ զբերդն որ Թառձեան կոչի , եւ ուխտիւ ար-ձակեաց զնա . որ եւ ստեաց ուխտին ի տի-րեյն իւրում աթոռոյ Շահին . եւ զայն եւս եւ զամենայն Սասունք եհան ի նմանէ . եւ արկ ընդ հարկաւ գեկեղեցիս եւ զուխտս» : Վար-դան , 133 :

Այս միջոցին Շահանշահ եւ եղբարք ան-ցան Կիլիկիա :

Սասնոյ Թոռնիկեանք թէ ի՞նչ բախտի

հանդիպեցան ի Կիլիկիա, կը բացատրեն հե-
տեւեալ տողեր, որոնք Հ. Ղ. Ալիշանի կը
պատկանին (Սիսուան, 441) .

«Ազնուագոյնք յազատորդիս Հայոց ժա-
մանակին, որք եւ յարքունիս իսկ Լեւոնի կային
յայնժամ, էին եղբարք երկու, Հեթում¹¹ եւ
Շահնշահ, որդիք Չորտուանէլի մեծատոհմ
իշխանի Սասնոյ, եւ քեռ կաթողիկոսին Հայոց
(Գր. Տղայոյ) . որ է ասել, մայրենեօք Պահ-
լաունի, տոհմ մեծահարկի յետ Բաղրատու-
նեացն . եւ էին երկոքին եւս «արք բարեաե-
սիլք», ըստ պատմչին . որոց անդրանկանն՝
եւ Լեւոն զանդրանիկն Ռուբենի՝ զԱլիծ, եւ
պաշտոտաւան նմա զքաղաքն եւ զգաւառն
Մասայ . իսկ կրտսերոյն՝ Շահնշահի՝ եւ ի կա-
լուած զԱեւեւկիայ վիճակն, խոստամբք որ-
պէս թուի՝ Փիլիպպինեայ, զի զեռարուսիկ
էր սա, եւ սնանէր առ հանւոյ իւրում Ռիթայ
(մօր Լեւոնի) : Յետ ամաց լոկ վեցից, այն է
յամի 1193, ի միում ամսեան ժամանակի՝ յո-
րում վախճանեալ էր կաթողիկոսն Գր. Տղայ
(ի 16 մայիսի), մեռան եւ երկոքին սոքա եղ-
բարք, ոչ յայտնի ինչ բնօրէն մահուամբ .
այլ զի զուգաժամանակ եղեւ կատարած երե-
ցուն եւս արենակցացն, եւ զի՝ թուի իմն թէ
խէթ ինչ գոյր ընդ նոսա եւ ընդ Լեւոն, զոր
ոչ յայտնեաց պատմութիւն, համարեցաւ յո-
մանց, ըստ համառօտ ժամանակագրի, թէ

¹¹ Հեթում, որ Շահնշահի երէց եղբայրն կ'ըսուի,
պէտք է նոյնացնել Վասիլի հեա. Մարկուարտ (Süd-
armenien) կը համարի թէ Թոռնիկն ըլլայ :

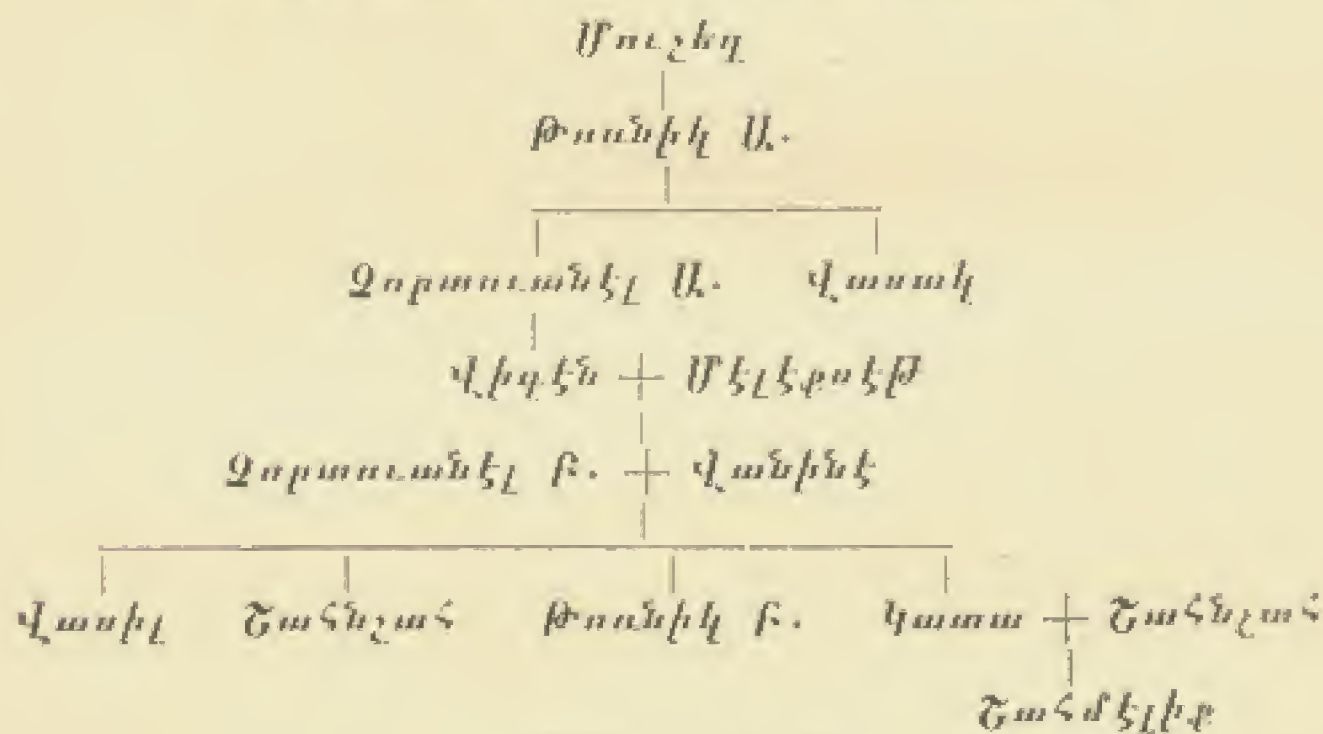
«Լեւոն եղև պատճառ մահուան նոցա» . յոր կարծիս անկեալ երեւի եւ ինքն դրողն , թէպէտ եւ ըստ արեւելեան սովորեալ ոճոյ յաւելուցու «այլ ճշմարիտն Աստուծոյ է դիտելի» . . . : Եթէ հարսնացեալ էր Փիլիպպինեայ ի Շահնշահ եւ եթէ ոչ՝ այն չէ յայտ , բայց այս՝ զի երկոքին եւս քորքն այրիացեալք էին , որպէս թուի , մինչ չեւ ի կատարեալ հափամուսնութեան հասեալ :

«Երէցն Ալիծ — որ 1193ին հաղիւ 12ամեայ էր — յերկրորդում ամին (1194) տուաւ ի կնութիւն Ռեմունդի , անդրանկան եւ ժառանգի Բրնձին Անտիոքայ . . . եւ ծնաւ զՌուբէն բրինձ . . . :

«Փիլիպպինէ տուաւ ի կնութիւն թէոդորի Ա . Լասկարեայ կայսեր» († 1222) . առկէ ծնաւ զվաղամեռիկն Կոստանդին . ապա զժառանգ ի կնոջ հետ «դարձոյց զնա ի Հայս» (1212°) :

Թոռնիկեանց մասին անդրադոյն տեղեկութիւններ կը պակսին :

ՏՈՀՄԱԾԱՌ ՍԱՄՆՈՅ ԹՈՌՆԻԿԵԱՆՑ

ԺԴ.

ԹԻՈՆԵԱՅ ՅԸՂԸԳՍ ՃԸՐՏԸՍԸՆԸԿԸՆ
ԿՐԹՈՒԹԵԱՆՑ

ԹԵՈՆԵԱՅ ՅԵՂԵԳՍ ԺԸՐՏԵՍԵՆԵԿԸՆ
ԿՐԹՈՒԹԵԱՆՑ

ΘΕΩΝΟΥ ΠΕΡΙ ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΜΑΤΩΝ

ԱՌԹԻՒ ՆՈՐԱԳԻՒՏ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

1. Նարազիւտ բնագիրը : Երբ կ'աւտում-
նասիրէի Երեւանի Պետական թանգարանի
հայերէն Ձեռագիրները (1925) , աչազրու-
թիւնս գրաւած էր թ . 870 թղթեայ ձեռագիրը ,
գրաւած ժէ . դարուն : Ձեռագրին բովանդա-
կութիւնն էր ըստ խորագրին «Տոնականի Յա-
լազս նարտասանական կրթութեանց» : Առա-
ջին տետրութեանս կտրծած էի թէ «Պիտոյից
Գրքի» հետեւողութեամբ խմբադրուած աշ-
խատութիւն մըն է , Տօնական անուն հայ աշ-
խատասիրողէ մը : Երբ ձեռք առի «Պիտոյից
Գրքին» եւ համեմատեցի հարեւանցիօրէն ,
համադրեցայ թէ աշխատութիւնս հակառակ
բովանդակութեան ընդհանուր նմանութեան ,
չունի ո՛ր եւ է աղերս Պիտոյից գրքին հետ ,
այլ անկախ գործ մըն է : Որովհետեւ չէր
ներեր ժամանակս երկար յամել գրաւած-
քիս քով , բաւականացած էի առ ժամն հա-
մաստիւլ ցուցակադրել բովանդակութիւնը ,

թողլով ապագային քաղաքացիներուն հիման վրայ ուսումնասիրելի դայն եւ ճշգրիտ որակիտութիւնը :

Վերջերս միայն ունեցայ պատեհութիւնն անդրադառնալու դրութեան : Համեմատութիւն մը Թէոնի Նախակրթութեանց հետ երեւան բերաւ թէ դրութեան զլուխ առ գլուխ կը հետեւի յոյն բնագրին , եւ այն՝ նախնական խմբագրութեան . ուստի եւ Երեւանի Թ. 870ի մէջ պահուած է մեզի Թէոնի Նախակրթութեանց հայերէն թարգմանութիւնը :

Որովհետեւ չունիմ այժմ առ ձեռն Երեւանի Թ. 870 ձեռագիրն կամ անոր արտագրութիւնը , պիտի հիմնեմ ուսումնասիրութիւնս այն քաղաքացիներուն վրայ , զորոնք կատարած էի 1925ին Երեւան :

2. Թէոնի մասին հիներէն միայն Սուրիաս հաղորդած է տեղեկութիւններ : Իւր Բառարանին մէջ կը գրէ Սուրիաս .

Θέων Ἀλεξανδρεὺς, φιλόσοφος στωικός, γεγονώς ἐπὶ Αὐγούστου μετὰ Ἀρειον, ἔγραψε τῆς Ἀπολλοδώρου Φυσιολογικῆς εἰσαγωγῆς ὑπόμνημα, Περὶ τεχνῶν ῥητορικῶν βιβλία γ' = Թէոնի Աղեքսանդրացի ստոյիկեան փիլիսոփայ , որ եկաց առ Ալեքսանդրիայ Սրեայ . գրեաց Մեղնութիւն ի Բնախօսական Ներածութիւնն Ապողղոգորայ եւ յաղագս Ճարտասանական արուեստից գիրս Գ :

Եւ դարձեալ .

Θέων Ἀλεξανδρεὺς σοφιστής, ὃς ἐχρημά-
τισεν Αἴλιος. ἔγραψε Τέχνην περὶ προγυμνασ-
μάτων, ὑπόμνημα εἰς Ζενοφῶντα, εἰς τὸν Ἰσο-
χράτην, εἰς Δημοσθένην, Ῥητορικὰς ὑποθέσεις,
καὶ Ζητήματα περὶ συντάξεως λόγου, καὶ ἄλλα
πλείονα = Թէոնի Աղեքսանդրացի սոփեստէս ,
ωհուանեալ Եղիսս . դրեաց զԱրուեստ յաղագս
նախադրութեանց , զՄեկնութիւն ի Քսենո-
փոն , յԻսոկրատ , ի Դեմոսթենէս , Ճարտա-
սանաւան հրահանգս , եւ խնդիրս յաղագս
կազմութեան խօսից . եւ զայլս բազումս :

Սուրդասի այս կրկին տեղիքները կ'են-
թադրեն երկու Աղեքսանդրացի Թէոններ , մին
ստոյիկեան փիլիսոփայ եւ երկրորդը սոփես-
տէս («ճարտասան») կոչուած Եղիսս : Եր-
կրորդի ժամանակի մասին խօսք չ'ընէր Սուր-
դաս . բայց առաջնոյն համար կ'ըսէ թէ Աւգոս-
տոսի դարուն (31—14) տարած է «յեա Արիոս-
սի» : Այս Արիոսն է հաւանօրէն Արիոս Դի-
դիւմոս , որ Աղեքսանդրեան դպրոցի վարիչն
էր , համբաւուած իբրեւ ուսուցիչ Աւգոս-
տոսի եւ բարեկամ Մեկենասի¹ : Սուրդասի
չեզան՝ «յեա Արիոսի» կարծել կու տայ թէ
Թէոն «յեա Արիոսի» եղած ըլլայ Աղեքսան-
դրիոյ դպրոցի վարիչը . նոյն Սուրդասս այլուր
(յանունն Ἀπίων) կը գրէ թէ Ապիոն յաջոր-
դած ըլլայ նոյն ամպիրոնի վրայ «Թէոն գրա-

¹ Wilhelm von Christ, Geschichte der Griechi-
schen Literatur, II, 1⁶ (München 1920), 343.

մատիկոսի» (διάδοχος θέωνος τοῦ γραμματι-
χοῦ) . Ապիտոն Արխոսի աշակերտն էր, եւ կը
դորժէր Տիրերիոս կայսեր օրով² : Կրնանք
ասկէ հետեւցնել թէ Թէոն Ստոյիկեան փիլի-
սոփայ նոյն ըլլայ Թէոն դրամատիկոսի հետ :
Իսկ Թէոն սոփեստէսի նոյնութիւնը համա-
նուն ստոյիկեանի հետ ենթադրել կու տայ այն
պարագան որ Կուինտիլեան իւր Institutiones
oratoriae գրուածքին մէջ (Գ. 6, 48 եւ Թ. 3,
76) երկիցս կը յիշէ յանուանէ Կթէոն, մէկ
անգամ նաեւ Ստոյիկեան յորջորջմամբ եւ
կ'օգտուի — ուստի իբր 90ին — անոր Նախա-
կրթութիւններէն³ : Նախակրթութեանց հե-
ղինակի Ստոյիկեան մ'ըլլալը համոզիչ կեր-
պով ապացուցուցած է G. Reichel⁴ :

Սուիդաս Թէոնեանց ընծայած բանասի-
րական եւ քերականական գրուածոց թուին
մէջ կը յիշատակէ նաեւ երկու աշխատասի-
րութիւն, որոնք հարտատանական բովանդա-
կութեամբ են. ասոնք են. περὶ τεχνῶν ῥητο-

² Անդ., 437 : U. v. Wilamowitz-Mollendorff, Asianismus und Atticismus, Hermes 53 (1900), 6—7. Կ'առաջարկէ Թէոնի Նախակրթութեանց Զ. գլխոյն (էջ 217 Walz) տեղիքն ἐκ τῶν Ἀρίωνος ἐλέγχων կարգաւ Ἀπίωνος : Այս ուղղութիւնը ի նպատակ Թէոնի որ եւ իցէ արժէք չ'ունենար այնու որ ամբողջ այս ուղղութիւնը անհարադատ է Թէոնի Նախակրթութեանց, այս պատճառաւ ալ կը սլակսի հայերէնի մէջ :

³ Կուինտիլեան Կ'օգտուի Թէոնի Նախակրթու-
թիւններէն. հմմտ. G. Thiele, Hermagoras, ein Bei-
trag zur Geschichte der Rhetorik. Straßburg 1893,
էջ 5, ծ. 1. G. Reichel, Quaestiones progymnasma-
ticae. Leipzig 1909, էջ 22 : Wilamowitz, անդ. :

⁴ Անդ., էջ 22—30 :

ριχῶν βιβλία γ' եւ τέχνη περὶ προγυμνασμάτων . Առաջնոյն սրահսութեան նկատմամբ չունինք որ եւ է տեղեկութիւն , որովհետեւ ինչպէս յիշուած բաղմաթիւ գրուածքներն , նաեւ ասիկա չէ հասած մեղի : Ունինք սակայն երրորդը , ծանօթ առ հասարակ προγυμνάσματα , «Նախակրթութիւնք» անուամբ : Գաղափարները , զորոնք կը պաշտպանէ հոս Թէոն , աղբիւրները , որոնցմէ կ'օգտուի , եւ արտայայտութեան եղանակը միարան կը վկայեն թէ գրուածքիս հեղինակը դատական մատենագրութեան վերջին շրջանին կը վերաբերի , ուստի եւ իրաւամբ ունի իւր տեղը Աւգոստինեան դարուն : Ըստ E. Nordenի Թէոն պէտք է *περὶ ὕψους* գրութեան հեղինակին ժամանակակից մ'եղած ըլլայ⁵ , ուստի Ա . դարու սկիզբը մօտաւորապէս : Wilamowitz անոր ժամանակը ցոյց կու տայ «առաջին դարու կէսին» , von Christ «առաջին դարու վերջն կամ ի . դարու սկիզբը»⁶ . աւելի հին հեղինակներ ուղեցին փնտռել իր տեղը անգամ Ն . դարուն , որ ի հարկէ մերժելի էր :

3 . Թէոնի Նախակրթութիւնք համանիւթ գրականութեան մէջ կը համարուին հնադոյնն եւ արտայայտութեան սճի տեսակէտէ զխոնականագոյնը : Առաջին անգամ աշխատութեանս մէջ ձեռնարկեց Թէոն յօրինել «Ճարտասանական կրթութիւններ» , դատագիրք մը

⁵ Ed. Norden, Die antike Kunstprosa, 1. Leipzig 1909, էջ 267, ծ . 2 :

⁶ Անդ . II, 2⁵, 746 :

ճարտասանութեան հետամուտներու համար ,
 զոր կը համարէր անհրաժեշտարար կարեւոր
 թէ փիլիսոփաներու եւ թէ պատմագիրներու
 համար : Գործին գիտնական ձեւը պատճառ
 եղաւ որ յաջորդ դարերուն մոռացութեան
 մատնուի : Յատկապէս երբ լոյս տեսան Բ . դա-
 րու վերջին քառորդին Հերմոգենէսի «Ճար-
 տասանական արուեստն» եւ Դ . դարու սկիզբը
 Ա. Թոմարի «Նախակրթութիւնքը» . անոնք
 հոգ տարած էին հռետորական արուեստի
 հրահանգներն պարզել եւ օրինակներով դիւ-
 րամատաչելի ընել հետամուտ ուսանողներու :
 Այսպէս Թէոնի գեղեցիկ աշխատութիւնը տեղի
 առաւ նորերուն : Բայց եւ այնպէս Ե . դա-
 րուն կը տեսնուի նոյնը Նիկողայոս Միւռացւոյ
 ձեռքը . իսկ Զ . դարուն կը թարգմանուի
 մինչեւ անգամ հայերէնի :

Այժմեան յոյն օրինակներու մէջ Թէոնի
 Նախակրթութիւնք իրենց սկզբնական ձեւի
 մէջ չեն հասած մեղի : Լաւ որ Թէոն ինքնին
 նախահոգ եղած է տալ իւր գործին լա-
 ժանութիւնները , որոնք կ'ընձեռեն մեղի մի-
 ջոց , վերականգնելու սկզբնապահին կազմու-
 թիւնը գոնէ մերձաւորապէս : Այժմեան ծա-
 նօթ օրինակներու մէջ կը պակսին սկզբնա-
 գրին վերջին գլուխները , բայց աստի ետեւ-
 առաջութիւն կրած են գլուխները , կերպա-
 րանափոխուած է անոնց բովանդակութիւնը ,
 ինչ ինչ գլուխներ ալ դուրս ինկած : Այս փո-
 փոխութիւնները կատարուած են մի միայն այն
 նպատակով , որ Թէոնեան Նախակրթութիւնք

բայտ ձեւին համապատասխանեն Հերմոգենէսի
կադաւարին : Ինձ կը թուի թէ Նախակրթու-
թեանց այս կերպարանափոխութիւնը տեղի
ունեցած է Չ. դարէն ետքը, սրովհետեւ նոյն
դարու վերջերը, երբ կը թարգմանուէր Թէոն
հայերէնի, տակաւին իւր անաղարտ ձեւին
մէջ էր :

Հայերէն թարգմանութեան գլխակարգու-
թիւնները ըստ ամենայնի կը համաձայնին այն
բաժանումներուն, դարձնք Թէոն տուած է այլ
եւ այլ անդամներ իւր Նախակրթութեանց մէջ :
Նկատի առնելով այն կադմութիւնը, որ կը
ներկայացնէ հայը, եւ համեմատելով դայն
Նախակրթութեանց պոմեան օրինակին հետ,
կը տեսնուի նախ թէ դուրս ինկած են ԺԲ.—
ԺԵ. դլուխները, այն է ἀνάγνωσις, ἀχροάσις,
παράφρασις եւ ἐξεργασία, որոնք առ հա-
սարակ կը պակսին Հերմոգենեան—Ափթոնեան
Նախակրթութեանց : Թէոնի անձանօթ են եւ
դոյութիւն չունին հայերէն թարգմանութեան
մէջ ἀνάσχευη եւ χατάσχευη, որոնք կը կադ-
մեն պոմեան յոյն բնագրին Չ. դլուխը. եւ
G. Reichel իրաւամբ իբրեւ անհարադատ խա-
րանած է դայն : Կը կարծէ Reichel թէ Թէոն
խօսած ըլլայ նաեւ ἀντίρρησιςի վրայ. հայ
թարգմանութիւնը չ'արդարացներ այս կար-
ծիքը :

Սկզբնագրին եւ պոմեան օրինակին հա-
մեմատութիւնն է հետեւեալը (նկատի առ-
նուած է հայ բնագիրը) :

Նախակրդանք	=	I .
Ա .	=	II .
Բ .	=	V .
Գ . Դ .	=	III , IV .
Ե .	=	VII .
Զ .	=	XI .
Է .	=	X .
Ը . Թ .	=	VIII , IX .
Ժ .	=	XII .
ԺԱ .	=	XIII .
ԺԲ . — ԺԵ .	=	—

Թէոնի Նախակրթութեանց ընտիր հրատարակութիւն մը հոգաց Ch. Walz ի հաւաքման *Rhetores graeci*, I (Stuttgart 1832), 145—256 . Ասկէ արտատպեցին ապա E. Finkh, Stuttgart 1834 և L. Spengel, Leipzig 1856 (Bibliotheca Teubneriana) :

Կարեւոր քննութիւններէն յիշենք . O. Ph. Hoppichler, *De Theone, Hermogene, Aphthonio progymnasmatum scriptoribus*. Diss. Würzburg 1884. G. Reichel, *Quaestiones progymnasmaticae*. Diss. Leipzig 1909, էջ 20—114 . Հմմտ . և W. von Christ, *Անդ*, II, 25 . 746—747 :

4 . Թէոնի Նախակրթութիւնք ըստ հայերէն քարգմանութեան : — Այս տեղ յատաճ կը բերեմ Երեւանի Թ . 870 ձեռագրէն քաղուած քներս , իւրաքանչիւր հատուածին կից տալով յոյն բնագրին համապատասխան տեղիքները , նաեւ գլխակարգութեան համարները :

ԹԻՈՆԻ ՅԱՂԱԳՍ ՃԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆՑ

ΘΕΩΝΟΣ ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΜΑΤΑ

Փանգրի վաղք հարստամանցն եւ յաւէտ

I. *Οἱ μὲν παλαιοὶ τῶν ῥητόρων, καὶ μάλιστα*

բարգաւանեալքն ոչ արժանի համարեցան

οἱ εὐδοκιμηκότες, οὐκ ᾔοροντο δεῖν

փոյթ առնել հարստամանութեան, նախ քան

ἐφικέσθαι τρόπον τινὰ τῆς ῥητορικῆς, πρὶν

որչափ [հարստամանութեան նախ քան] կար

ἀμωσγέπως

ուրուք բնի իմաստութիւն հարկանել եւ

ᾄψασθαι φιλοσοφίας, καὶ

անդուստ առ (1)նուլ մեծութեամբ...

τῆς ἐκεῖθεν ἐμπλήσθηται μεγαλοφίας...

Ա. Յաղագս մանգանց վարժման, յո-

II. *Περὶ τῆς τῶν νέων ἀγωγῆς, ἐν*

րում յաղագս առ հիման ի կիր

ᾧ καὶ περὶ τῆς παρὰ τοῖς παλαιοῖς χρήσεως

առնելոյ կրթութեանն...

τῶν προγυμνασμάτων.

Բ. Յաղագս Պիտոյիցն: Պէտք էն համա-

V. *Περὶ χρείας. Χρεία ἐστὶ συντομος*

նօսն եւ արագ բացերելութիւն կամ գործ՝

ἀπόφασις, ἢ πρᾶξις,

հանդիպողութեամբ վերբերեալ յորոշեալ

μετ' εὐστοχίας ἀναφερομένη εἴς τι ὁρισμένον

ինչ դէմս կամ համեմատեալ դիմաց...

πρόσωπον ἢ ἀναλογοῦν προσώπῳ...

Դ . Յաղագս Առաապելի .

III. *Περὶ μύθου.*

Դ . Յաղագս Պատմութեան .

IV. *Περὶ διηγήματος.*

Ե . Յաղագս Տեղւոյ .

VII. *Περὶ τόπου.*

Զ . Յաղագս Արտասանութեան .

XI. *Περὶ ἐκφράσεως.*

Է . Յաղագս Դիմանութեան .

X. *Περὶ προσωποποιΐας.*

Ը . Յաղագս Ներբողենի եւ Պարսաւանացի .

VIII. *Περὶ ἐγκωμίου καὶ ψόγου.*

Թ . Յաղագս Բաղդատութեան .

IX. *Περὶ συγκρίσεως.*

Ժ . Յաղագս Դրութեան .

XII. *Περὶ θέσεως.*

ԺԱ . Յաղագս Օրինաց .

XIII. *Περὶ νόμου.*

ԺԲ . Յաղագս Վերծանութեան եւ Վերծանման .

Περὶ ἀναγνώσεως καὶ ἀναγνώσματος.

ԺԳ . Յաղագս Լսելութեան .

Περὶ ἀκροάσεως.

ԺԴ . Յաղագս Տարասութեան .

Περὶ παραφράσεως.

ԺԵ . Յաղագս Արտագործութեան .

Περὶ ἐξεργασίας.

(ԱՓԹՈՆԵԱՅ ՅԱՂԱԳՍ ՃԱՐՏԱՍՈՆԱԿԱՆ ԱՐԷԵՍԻ)

AΦΘΟΝΙΟΥ ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΜΑΤΑ

ԺԶ. Յաղագս Պիտոյից: — Պէտք էն
 c. III. *Περὶ* *χρείας.* — *Χρεία* *ἐστὶν*
 բացայիշատակք համառօտ, *ἑωχαιή* *ψυχή* —
ἀπομνημόνευμα *σύντομον,* *εὐστόχως*
 Թեամբ ի դէմս ինչ վեր[ա]բերեալ...
ἐπὶ *τι* *πρόσωπον ἀναφέρουσα...*

5. Ափթոնիոսի Նախակրթութիւնք: —
 Առանձին ուշադրութեան արժանի է հայերէն
 թարգմանութեան ԺԶ. գլուխը, որ խորա-
 գրուած է «Յաղագս Պիտոյից»: Այս հա-
 տուածը Պիտոյից գրքի Ա. գլուխը կը կազմէ,
 եւ իր կարգին կը համապատասխանէ Ափթո-
 նիոսի Նախակրթութեանց Գ. գլխուն: Թէ
 ի՞նչպէս կ'ըսուած է Թէոնի Նախակրթութեանց,
 կը կարօտի բացատրութեան: Դժբախտաբար
 ես ժամանակին փոյթ չեմ տարած այս գլուխը
 մանրամասն բաղդատելու Պիտոյից գրքին
 հետ, իսկ այժմ դժուար է ըսել թէ պարզա-
 պէս արտագրութի՞ւն մըն է այդ գրքէն, թէ
 Ափթոնիոսի աշխատութեան թարգմանու-
 թենէն գլուխ մը կը ներկայացնէ: Այս հար-
 ցին լուծուամբ պիտի տայ Չեռազրին համե-
 մատութիւնը Պիտոյից Գրքին հետ:

Ուրիշ տեղ առիթ պիտի ունենանք ապա-
 ցուցանելու թէ Պիտոյից Գրքի Նախակրթու-
 թիւնք փոխառութիւն են Ափթոնիոսէն, ուստի
 եւ նախնիք կ'ից Թէոնի աշխատութեան թարգ-
 մանած էին նաեւ Ափթոնիոսի գործը: Թարգ-

մանութիւնը կարող է կատարուած ըլլալ մի եւ նոյն դարուն, բայց հաւանօրէն տարբեր թարգմանչի մը ձեռք:

6. Խորագիրը: — Թէոնի Նախակրթութիւնքը, զոր Սուրբաս կ'անուանէր *τέχνη περὶ προγυμνασμάτων*, «արուեստ յաղաղս Նախակրթութեանց», Պարիսի Աղգային Մատենադարանի Թ. 2918, Թղ. 182, կը խորագրէ *Θέωνος σοφιστοῦ προγυμνάσματα* (140, Walz): Հայ թարգմանութիւնը կը հայացնէ դայն «(Թէոփեայ ճարտասանի) յաղաղս ճարտասանական կրթութեանց»: Թ. 870ի ընթերցուածն «Տոնականի» առանց տարակուսի աղաւաղումն է «Թէոփեայ ճարտասանի» ընթերցուածին, որ թարգմանութիւնն է *Θέωνος σοφιστοῦ*⁷ յորջորջանքին: Անուան «Թէոփեայ» տառադարձութիւնը կը գտնէ իւր արդարացումը Գրիգոր Մագիստրոսի քով, որ իւր առկարուց թագաւորն Գագիկ որդի Արասայ գրած թղթին մէջ ունի հետեւեալ տողերը (էջ 96 տպ. Կոստ.). «Զի Թէոփեայն⁸ արհեստն հռետորական յորդորեալ շարժել զքեզ մակտառեցէ»: Մագիստրոսի իբրեւ խորագիր գործածած «արհեստն հռետորական» կ'ենթադրէ *τέχνη ῥητορικὴ*, որ նախատիրուած է նաեւ Պիտոյից զրքի խմբագրչէն (580) իբրեւ «ճարտասանական արհեստ» եւ Ստ. Ասողիկէն (79) «ճարտասանական արուեստ»: Հայ

⁷ Թէոնի թարգմանիչը *σοφιστής* կը թարգմանէ մերթ «ճարտասան» եւ մերթ «խմտասակ»:

⁸ Տպ. Թեփեան. 22. զԹէոփեան (էջ 265):

Թարգմանչին $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ $\pi\rho\omicron\gamma\upsilon\mu\nu\alpha\sigma\mu\acute{\alpha}\tau\omega\nu$ «յադարս
ճարտասանական կրթութեանց» Թարգմանու-
թիւնը շնորհաւորելի է. «Նախակրթութիւնք»
հիներուն անձանօթ է $\pi\rho\omicron\gamma\upsilon\mu\nu\acute{\alpha}\sigma\mu\alpha\tau\alpha$ իմաս-
տով :

7. Նախակրթութեանց հայերէն թարգ-
մանութիւնը կատարուած է այն Յունարան
Դպրոցին մէջ, որ Զ. դարու վերջին քառորդին
(572էն ետքը) հիմնարկուած էր հայ փախըս-
տականներու համար ի Կ. Պոլիս⁹ : Թարգմա-
նութեան ժամանակը հաւանօրէն կը գուգա-
դիպի Դիոնիսիոս Թրակացւոյ Քերականական
Արուեստի Թարգմանութեան հետ, թերեւս յի-
շայ նաեւ նոյն Թարգմանչի գրչին արտադրու-
թիւնը :

Թարգմանութեան արուեստը, բառակեր-
տութեան սկզբունքը, սկզբնաղբին հաւաստա-
րիմ մնալու ձգտումը երեւան կու գան հոս
այ, առանց օգտելու գծուած ճանադարհէն :

Թարգմանութեանս շուրջը անդրադոյն
խորհրդածութիւններու միտիլ փաղածամ է
գեւ, քանի մատչելի չէ Նախակրթութեանցս
ամբողջական հայերէն բնագիրը : Ապագային
կը մնայ պատասխանել նաեւ այն կարգ մը
հարցերու, որոնք բնականաբար կը յառնեն ի
յուր նորադիւտ հայերէն Թարգմանութեան
դասական շրջանի պատկանող յոյն գրուածքի
մը, որ կրած է ժամանակի աւերիչ հարուած-
ները :

⁹ Տե՛ս իմ Դասական հայերէնը եւ Վիեննական
Ախթարեան Դպրոցը. Վիեննա 1932, էջ 85—119 :

Այս տեղ տարածամ հեմ համարիւր սակայն հերքելու A. Baumgartnerի¹⁰ այն հաստատութիւնն թէ թէոնի Նախակրթութիւնք աղբիւր ծառայած ըլլան Պիտոյից Գրքի հեղինակին։ Օրինակները, զորոնք իբրեւ ապացոյց յառաջ կը բերէ Baumgartner, ինչպէս թէոփնայի հատուածը, անմիջական կապ չունին թէոնի Նախակրթութեանց հետ. կ'ենթադրեն երկրորդ աղբիւր մը, որ նաեւ Նիկողայոս Միւնացւոյ ձեռքը գտնուած է։ Թէոնի աշխատութիւնը կարող էր մատչելի եղած ըլլալ Պիտոյից գրքի հեղինակին հայերէն թարգմանութեամբ, բայց, ինչպէս կ'երեւայ, զգալի ազդեցութիւն մը չէ դործած անոր վրայ։

Տ. Թէոնեան հատուածներու խումբ մը յաջողեցաւ ինձ վեր հանել Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 29 հաւաքածոյ Ձեռագիրին մէջ, որ գրուած է 1746ին¹¹։ Թղ. 199բ—222ա կը ներկայացնէ Ձեռագիրս «Յաղագս ամենայն պիտոյից բանք իմաստասիրաց», որ յէականս նոյն է այն «Բանք իմաստասիրաց» հաւաքման հետ, որ յաճախ կը տեսնուի ձեռագիր ժողովածուներու մէջ, եւ հրատարակուած ալ է Սոփերք Հայկականք, Ա., էջ 9—59։ Համեմատութեամբ ուրիշ օրինակներու հոս խառն դասաւորութեամբ են վճիռները, աղաւաղուած բնագրով, յատու-

¹⁰ Adolf Baumgartner, Über das Buch „Die Chrie“. ZDMG. 40 (1886), 457—515, յատկապէս էջ 461—462։

¹¹ Հմմտ. Տաշեան, Յուշակ, էջ 163—174։

ւուած եւ ընդարձակուած բովանդակութեամբ¹² : ԹՂ. 216ա—219ա ունի «Յաղագս Օրինաց» գլուխ մը, որ բովանդակութեամբ բաւորովին կը տարբերի ԹՂ. 206ա—207ա նոյն խորագրով դանուած գլխէն (= Բանք Իմաստասիրաց, էջ 46—47) : Ս. Գրքէն քանի մը վճիռ յառաջ բերուելէ ետքը, կը յաջորդեն 34 վճիռներ ի բանից Իմաստասիրաց, որոնցմէ 19 վճիռ Թէոնի Նախակրթութեանց «Յաղագս Պիտոյից» գլխէն քաղուած են : Անշուշտ չենք կրնար պատահականութեան վերագրել Թէոնեան այս 19 վճիռներու առընթերադրութիւնը այս տեղ եւ ոչ ալ ուրիշ աղբիւրէ ենթադրել : Ասանք ուղղակի «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» հայերէն թարգմանութենէն փոխ առնուած են, կը պակսին Բանք Իմաստասիրաց հաւաքման սովորական օրինակներու մէջ :

Կարեւոր կը համարիմ այս վճիռները իրենց ամբողջութեան մէջ յառաջ բերել հոս, առընթեր տալով համապատասխան յունարէնները : Կան վճիռներ, որոնք երկրորդ թարգմանութեամբ կը գտնուին նաեւ Պիտոյից

¹² Այս խումբէն է նաեւ Վենետիկի Մխիթարեանց Թ. 245 Զ. Ոսկեփորիկը (Սարգիսեան՝ Յուլյակ, Բ., էջ 656—658), որ ԹՂ. 1—23ա կը պարունակէ Բանք Իմաստասիրաց գրութիւնը : Ձեռագիրը ԺԶ.—ԺԷ. դարէն է : ԹՂ. 17բ—20ա կը գտնուի «Յաղագս Օրինաց» գլուխը : Ինձ կը թուի թէ այս Ձեռագիրը կ'աւանդուի նոր Հայկազնեան Բառգրքի մէջ «Ոսկեփորիկ» եւ «Պիտառ» համառօտութեամբ յառաջ բերուած վկայութեանց համար (տե՛ս Առնանց, Մանկամարգ, Քաջաբոյս բառերը) :

դրքին մէջ, կամ Ափթոնիոսի եւ կամ Նիկո-
ղայոս Միլոացւոյ ընծայած բնագիրներէ
թարգմանուած : Ինչ ինչ վճիռներ ալ կը գրա-
նուին նոր խմբագրութեամբ եւ կամ թերեւս
նոր թարգմանութեամբ Բանք Իմաստասիրաց
հաւաքման եւ այլ գրուածքներու մէջ, գործնք
նոյնպէս ուղեցինք համեմատութեան առնել :

Դժբախտաբար Թ . 29ի դրիչը շատ ան-
հմուտ անձ մ'եղած է իւր արուեստին մէջ եւ
բնագիրները սխալաշատ աւանդած : Ուր պէտք
էր, մուծեցինք մանր ուղղումներ :

1. «Դիողինէս հարցեալ . Զիա՞րդ ոք փա-
ռաւոր եղիցի . ասաց . Եւ ոչ միով իւրք փա-
ռաց հոգ տանելով» :

Διογένης ὁ φιλόσοφος ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τινος,
πῶς ἂν ἔνδοξος γένοιτο, ἀπεκρίνατο, ὅτι ἥχιστα
δόξης φροντίζων (էջ 203) :

2. «Իսողրատէս¹³ հարտասան գրաջա-
րոյս աշակերտացն աստուածոց մանկունս
դու ասէր» :

Ἰσοκράτης ὁ σοφιστὴς τοὺς εὐφυνεῖς τῶν
μαθητῶν θεῶν παῖδας ἔλεγεν εἶναι (էջ 203, 210) :

3. «Դիողենէս շնական տեսեալ պատանի
մեծասուն անխրատ՝ ասաց . Սա է աղտ ար-
ծաթադատ» :

Διογένης ὁ κυνικὸς φιλόσοφος ἰδὼν μειρά-

¹³ Զ . Իսողրատէս : Այսպէս նաեւ Վենետիկի Միլի-
թարեանց օրինակը . տե՛ս խմբագրութեամբ յառաջ բե-
րուած «Պիտա»էն նոր Հայկազ . Բաղդիրք, Քաջարոյս
բառին տակ :

κιοῦν πλούσιον ἀπαιδέυτον, εἶπεν, οὗτος ἐστὶ
 ῥύπος περιηργυρωμένος (203, 211—212) :

4. «Թէանով պիւթադորեան հարցեալ՝
 քանորեալ չ կի՛ն յառնէ մաքուր ի թեմսիս-
 րոնն իջանէ . առայ . Յիւրմէն նոյնժամայն ,
 յօտարէն՝ եւ ոչ երբեք» :

Θεανῶ ἡ Πυθαγορικὴ φιλόσοφος ἐρωτη-
 θεῖσα ὑπὸ τινος, ποσταία γυνὴ ἀπ' ἀνδρὸς καθαρὰ
 εἰς τὸ θεσμοφορεῖον χάτεισιν, εἶπεν, ἀπὸ μὲν
 τοῦ ἰδίου παραχρῆμα, ἀπὸ δέ τοῦ ἀλλοτρίου
 οὐδέποτε (204) :

Այս հասարակածը կը գտնուի նաեւ Պիտալից
 գրքին մէջ (էջ 352) , թարգմանուած այսպէս .

«ԶԹէանով ոմն Պիթադորեան Էհարց ,
 եթէ Յեա քանի՞ անգամ կ'ըսէ առ այր մերձա-
 ւորութեան արժան է մտանել ի տէրունիսն :
 Եւ նա ասէ . յիւրմէն՝ նոյնօրին . յօտարէն՝
 եւ ոչ բնաւ երբեք» : Պիտալից գրքի աղբիւրն
 է հոս հաւանորէն Նիկողայոս Միւսաղլոյ օրի-
 նակն (274, Walz) , որ այսպէս ունի .

Θεανῶ ἡ πυθαγορικὴ φιλόσοφος ἐρωτη-
 θεῖσα, πόσον ἔσται ἀπ' ἀνδρὸς γυνὴ προσελθούσα
 τοῖς θεσμοφορίοις, εἰ μὲν ἐξ οἴχειου, παραχρῆμα,
 ἔφη, εἰ δέ ἀπ' ἀλλοτρίου, μεδέποτε.

Նոյն թարգմանութենէն մտաւ գտած է
 հասարակածս Ներսէս Շինողի առ Կոստաս Կայսր
 գրած նամակին մէջ , հաւանորէն օտար գրչէ
 ներմուծուած , որ հետեւեալ փոփոխութիւնը
 կրած է (Սերիսս , էջ 132) .

«ԶԹէանով ոմն զկին մարդ գաշակերա

Պիւթագորայ հարցեալ եղեւ, թէ Յեա քանի՞ աւուր մերձաւորութեանն ի կին մարդ, արժան է յարքունիս մտանել: Եւ նա ասէ. Յիւրմէն աւրէն է. յաւտարէն՝ եւ ոչ բնաւ»:

Կը դանուի նաեւ Բանք Իմաստասիրաց հաւաքման մէջ հետեւեալ ձեւով.

«Չթէոփնաս¹⁴ ոմն կին պիթագորական հարցեալ թէ յեա քանի՞ աւուր մտցէ ի տուն կոոց այր որ լինի ընդ կնոջ. ասէ. Յիւրն՝ նոյնաւրին, եւ յաւտարին՝ ոչ բնաւ»:

Արդէն Baumgartner¹⁵ եւ Հ. Յ. Տաշեան¹⁶ նկատած էին թէ Սերիոսի հատուածը կախում ունի Պիտոյից գրքէն: Հ. Տաշեան կը ժխտէ սակայն Պիտոյից գրքի ուղղակի կախումը թէոփէն, զոր կը հաստատէր Baumgartner, եւ կը միտի ընդունիլ թէ հոս Պիտոյից գրքին աղբիւրն եղած ըլլան «Բանք Իմաստասիրաց»: «Ստիւ խօսելով, կը գրէ Տաշեան, թէ՛ Բանք Իմաստասիրաց եւ թէ՛ Պիտոյից գիրքն կրնան յիշեալ կտորն՝ իրարմէ անկախ՝ մի եւ նոյն յոյն բնագրէն թարգմանած ըլլալ: Բայց աւելի հաւանական կ'երեւայ ընդունիլ որ Պիտոյից Գրոց հեղինակը Բանք Իմաստասիրաց գրութեան խօսքն գործածած ըլլայ, բայց ոչ միշտ բառ առ բառ օրինակած անկէ: Սերէոս ստուգիւ կարգացած է Պիտոյից Գրոց խօսքը, բայց նաեւ Բանք Իմաստասիր-

¹⁴ Չ. զթէոփնաս:

¹⁵ Անդ, էջ 465—466:

¹⁶ Մատենադրական մանր ուսումնասիրութիւնք. Ա.: Վիեննա 1895, էջ 215—218:

բայ . որով մերթ միայն , մերթ միւսին հետ կը միաբանի» :

Ինձ կը թուի թէ թ . 29էն յառաջ բերուած հաստուածը Թէոնեան Նախակրթութեանց հայերէն թարգմանութենէն փոխառութիւն է : Իսկ Պիտոյից գրքը աչքի առաջ ունեցած է Նիկողայոս Միլաացւոյ Նախակրթութիւնքը եւ օգտուած է անկէ ադատօրէն : *Θεσμοφορεῖον* Թէոնի թարգմանիչը տառադարձած է պարգապէս «Թեոմփորոն» : Ըստ իմաստին է «Օրէնստու» Դեմետրեոյ տաճարը , ուր կը հաւաքուէին կանայք : Պիտոյից գրքի թարգմանիչը հայադուցած է «տէրունիք» եւ մեկնած «ի տէրունեան տաճար» . զոր Բանք Իմաստասիրաց հաւաքման հեղինակը վերածած է «տուն կոսց» : Սերիոսի «յարքունիս» ձեւը առանց տարակուսի աղաւաղութիւնն է «ի տէրունիս» բառին . ուստի երկուքն ալ կը գրանուին Պիտոյից գրքի աղղեցութեան տակ :

Ծ . «Աղեքսանդրոս թագաւորն ի վերայ անցեալ եկաց Դիոգենի մինչ զեռ ի քուն կայր . սասց . Ոչ է պարտ զամենայն զիշերն ի քուն լինել խորհրդականի առն : Ասաց . Որում ժողովուրդք յանձն են < եւ > այսքան հոգք» :

Ἀλέξανδρος ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς, ἐπιστὰς Διογένει κοιμώμένῳ, εἶπεν, οὐ χρὴ παννύχιον εὖδειν βουλευφόρον ἄνδρα. Καὶ ὁ Διογένης ἀπεκρίνατο, ὃ λαοὶ τ' ἐπιτετράφεται καὶ τόσσα μέμηλεν (205) :

Այս հաստուածը Հոմերոսի Իդիլիանէն է ,

դոր նաեւ Սուտն Կալլիսթենէս Աղեքսանդրի վարքին մէջ (էջ 2, տպ. Վենետ.) յառաջ բերած է. «Ոչ է պարտ եւ արժան զգիշերն ամենայն ի քուն կալ ասն խորհրդաբերի, որում ժողովուրդք յանձն (տպ. յանձին) են եւ այսքան հոգք» :

6. «Դիողենի տեսեալ մանուկ, զի ուտէր թան, զմանկավարժն մաղանաւ եհար» :

Διογένης ὁ κυνικὸς φιλόσοφος, ἰδὼν ὀψοφάγον παῖδα, τὸν παιδαγωγὸν τῇ βακτηρίᾳ ἔπαισε (205, 211) :

Այս հատուածը ուրիշ թարգմանութեամբ .

«Դիողենէս համբալ տեսանելով ստահակալ, զմանկածուն տանջեաց ասելով. Ընդէ՞ր այդպէս դաստիարակես» (Գիրք Պիտոյից, 341) : Քիչ ետքը՝ «զդաստիարակն ջնեալ պատուհասէր» (343) :

Նոյնը Ա. Օրինակին մէջ (էջ 342) . «Դիողենէս տեսեալ զմանուկ ստամբալ, զմանկածուն դաւաղանաւն եհար» :

Պիտոյից գիրքը կախում ունի հոս Ափթոնիոսէն, որ այսպէս ունի .

Διογένης μείρακιον έωραχώς άταχτοῦν τὸν παιδαγωγὸν έπαισεν, έπειπών, τί γάρ τοιαῦτα παιδεύεις (Ափթոնիոս, 63 Walz) :

Այս տեղ ուշադրաւ է թէոնի յառաջբերութեան մէջ ὀψοφάγος բառը, որ կը նշանակէ «փափկակեր, ասանց հացի թացան (թան, քաղցուեղէն եւն) կերող», զոր հայր թարգմանած է «զի ուտէր թան» : Ափթոնիոս

(Էւ Նիկ. Միւռացի, 272) բառիս փոխարէն ունին *ἀτακτοῦν*, «ստահակեալ», «ստամբալ» : Պիտոյից գրքի երկրորդ ձեւն՝ «*επιτακτικῶς*» կը յիշեցնէ Թէոնի բնագիրը :

7. «Երկուորեակ փողահար ըմբռնեալ ի շուրթեանն, դանուանէն կտրեաց» :

Δίδυμος ὁ αὐλητῆς ἀλοῦς ἐπὶ μοιχείᾳ, ἐκ τοῦ ὀνόματος ἐκρεμάσθη (205—206, 212) :

8. «Պիթագորի հարցեալ թէ քանիօն է մարդկան կենցաղս, ի վեր ելեալ ի տանիւն հետացաւ սաղաւ» :

Πυθαγόρας ὁ φιλόσοφος, ἐρωτηθεὶς, πόσος ἐστὶν ὁ τῶν ἀνθρώπων βίος; ἀναβὰς ἐπὶ τὸ δωμάτιον, παρέκυσεν ὀλίγον (էջ 206) :

9. «Ղաղօնացի¹⁷ այր հարցեալ. Ո՞ւր դաժմանա երկրին ունին Ղաղեղեմնացիքն, Էջոյց զնիդակն» :

Λάχων ἐρομένου τινὸς αὐτὸν, ποῦ τοὺς ὄρους τῆς γῆς ἔχουσι Λαχεδαιμόνιοι; ἔδειξε τὸ δόρυ (206) :

Պիտոյից Գիրքը (350) ունի հասուածս՝

«*Ὁ ἂν ἰσχυρὸς ἦεν ὁ ἄνθρωπος, ὃς ἐπὶ τῇ πόλει καὶ τῇ γῇ ἐπὶ τῇ πόλει καὶ τῇ γῇ ἐπὶ τῇ πόλει*» :

Λάχων ἐρωτηθεὶς, τίνες ἂν εἶεν τῆς Σπάρτης οἱ ὄροι, τὸ δόρυ ἔδειξεν (Նիկ. 277) :

Պիտոյից գիրքը նաեւ հոս Նիկողայոս Միւռացույ օրինակն աչքի առաջ ունի : Ցցեալ անշուշտ պէտք է կարդալ ցուցեալ :

¹⁷ Զ. Ղաղօնացի... Ղաղեղեմնացիքն :

Այս հաստուածի աղղեցութեան տակ հաւանորէն կաղմուած է Մովսէս Խորենացւոյ առածը (Ա. 7). «Սահմանք քաջաց դէնք իւրեանց . որքան հասանէ , այնքան ունի» :

10. «Նոյն այր հարցեալ . Ո՞ւր պարիսպ Սպարապոյ . ի վեր առեալ զվահանն սասաց» :

Այս հաստուածը կը պակսի այժմեան յոյն բնագրին մէջ : Նախադասութիւնը թերի կ'եւրեւոյ . պէտք է լրացնել . «ասաց . Յայտն վայրի» :

11. «Բիոն իմաստակ դարձաթսիրութիւնն մայրաքաղաք ասէր ամենայն չարութեանն» :

= Βίων ὁ σοφιστής, τὴν φιλαργυρίαν μετρόπολιν ἔλεγε πάσης καχίας εἶναι (206—207) :

12. «Իստերաւէս¹⁸ խրատ տայր աշակերտացն յարդել եւ մեծարոյ համարել քան զծնողս զվարդապետս . զի նսքա կելոյ եւ պատճառ , իսկ սսքա բարիսք կելոյ» :

Ἴσοκράτης ὁ ῥήτωρ παρήνει τοῖς γνωρίμοις, προτιμᾶν τῶν γονέων τοὺς διδασχάλους, ὅτι οἱ μὲν τοῦ ζῆν μόνον, οἱ δὲ διδάσκαλοι καὶ τοῦ καλῶς ζῆν αἵτιοι γεγόνασιν (Թէոն 207) :

13. «Դիողինէս [ասէ] տեսեալ համբաւ կարի առաւել զարդարեալ՝ ասէ , թէ < առ > արս թշուառահան¹⁹ < ես > եւ թէ առ կաւոյս անիրաւ ես» :

Διογένης ὁ φιλόσοφος, ἰδὼν μειράχιον περισσῶς καλλωπιζόμενον, εἶπεν· εἰ μὲν πρὸς

¹⁸ 2. Ստերաւէս :

¹⁹ 2. թշուառահան :

ἄνδρας, ἀτυχεῖς, εἰ δὲ πρὸς γυνναῖχας, ἀδι-
χεῖς (208) :

14. «Աղեքսանդրոս յորդորեալ ի բարե-
կամացն ինչս ժողովել, ապա . < այլ այս >
օգուտ ինչ < ոչ > արար < եւ > ոչ Կրիւ-
ստսի ²⁰» :

Ἀλεξανδρος ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεύς,
παρακαλούμενος ὑπὸ τῶν φίλων συναγογεῖν
χρήματα, εἶπεν, ἀλλὰ ταῦτα οὐκ ὄνησεν οὐδὲ
Κροῖσον (208) :

15. «Դամոֆի ²¹ մանկամարդ սախբ կաղ
էր . դողացելոյ կօշկացն, իցի՛ւ, ապա, թէ
յարմարիցի դողոյն» :

Δάμων ὁ παιδοτρίβης χολοὺς ἔχων τοὺς
πόδας χλαπέντων αὐτοῦ τῶν ὑποδήμάτων, ἔφη
εἶθε ἐναρμόσεις τῷ χλέπτῃ (208) :

16. «Աղեքսանդրոս հարցեալ՝ ո՞ւր ունիցի
դաման . ի սոսա՛, սաէ, ցուցեալ դարե-
կաման» :

= Ἀλέξανδρος ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεύς,
ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τινος, ποῦ ἔχει τοὺς θησαυροὺς
ἐν τούτοις, ἔφη, δείξας τοὺς φίλους (208) :

Այն հաստուածս Պիտոյից Գիրքն (345)
ունի .

«Աղեքսանդրոս Մակեդոնացի հարցեալ
յուժեմէ . Ո՞ւր ե՞նքս դանձք . զսիրելիսն ցու-

²⁰ Այս վէրսը խանդարուած է Չեռադրին մէջ .
«ապա . ինչ օգուտ արար ոչ Կրիւստսի» :

²¹ Չ. Դամոնն : Վեճեալիկի Միսիթարեանց օրինակը՝
«Դամոնն» . տե՛ս նոր Հայկ. Բառագրք, Մանկամարդ
բանին տակ . յառաջ բերուած «Պիտառ»էն :

ցեալ առայ . Ի սոսա» : Որովհետեւ նոյնը յա-
ռաջ կը բերէ նաեւ Լիբանիոս , հաւանական է
կարծել թէ Պիտոյից Գիրքը նոյն աղբւրէն ա-
ռած է հատուածս , ուստի անկախ թէոնի
հայերէն թարգմանութենէն :

17 . «Դիողենէս տեսաւ զհամբաւ ի շան
տանէ քարինս արտաքս ընկենլով . Դադարեա ,
ասէ , պատանեակ , դուցէ չգիտելով հարցես
զհայր» :

Διογένης ὁ Κυνικός φιλόσοφος, ἰδὼν με-
ράχιον ἐκ μοιχοῦ λίθους βάλλον εἰς ἀγοράν,
παῦσαι ἦψη, παιδίον, μὴ ἀγνοοῦν παίσης, τον
πατέρα (209—210) :

18 . «Անտիսթենէս որ էր Ատտիկեցի , եր-
թեալ յԱթէնս եւ հարցեալ . Ուստի՞ . Ի Ղաղե-
դեմոնիայ (2 . Ղաղեդոնիեայ) ի կանանոցէն ,
ասէր , յառնանոցն դալ» :

Ἀντισθένην Ἀττικόν γε ὄντα παραγενό-
μενον Ἀθήνῃθεν εἰς Λακεδαίμονα, ἐκ τῆς
γυναικωνίτιδος λέγειν εἰς τὴν ἀνδρωνίτιν ἐπι-
έναι (215) :

Հատուածս ծանօթ է նաեւ նոր Հայկ .
Բառգրքին , այս անգամ «Ոսկեփորիկ» է . տե՛ս
Առնանոց բառին տակ :

Յոյն բնաղիրը եղծուած , աղաւաղուած
է . ուղղելու է ըստ հայոցն : Համեմատէ առ-
այս Նիկողայոս Միւռացւոյ օրինակը , ուր
խօսքը Դիողենի բերանը դրուած է եւ «առ-

նանոց» ներկայացուած Ղազեղեմոնիա, իսկ Աթէնք «Կանանոց», կ'ըստի՝

Διογένης ἐκ Λακεδαιμόνου εἰς Ἀθήνας
ἰὼν, πύθεν ποῖ βαδίζεις ἐρομένου τινός, ἐκ τῆς
ἀνδρωνίτιδος ἐπὶ τὴν γυναικωνίτην εἶπεν (275) :

= Դիոգենէս ի Ղազեղեմոնիայ եկեալ
յԱթէնս, հարցաւ յուճեմնէ . Ուստի՝ եւ յո՞
երթաս : Յանանոցէ անտի, ասէ, ի կանա-
նոց անդր» :

Նկատմամբ Առնանոց եւ Կանանոց բառե-
րու դարձածութեան համեմատէ Փիլսոնի հե-
տեւեալ տեղիքները . «Իսկ հասարակ պարկեշ-
տանոցս այս . . . կրկին դաւիթ է . մին յառնա-
նոցն եւ միւսն ի կանանոցն զատուցեալ եւ
որոշեալ» (ՅՂ. վարուց կենաց տեսականի,
էջ 14, տպ. Վենետիկ 1892) : Իսկ ՅՂ. լինե-
լութեան . Դ. 15 (էջ 256, տպ. Վենետիկ
1826) կը գրէ Փիլսոն . «Հողւոյ իբր տան, է որ
առնանոց է եւ է որ խորոպնին . արդ առնա-
նոցն վայր է, որում դէպ եղեւ բնակել արու-
խորհուրդք . . . խորոպնին, տեղի է, յորում
չբջին բնակել բարք կանացիք» : Այս եւ նման
բառեր կարող են կոտլան ծառայել հասնելու
թարգմանչին նոյնութեան :

19. «Պիտտակոս հարցեալ եթէ ծածկի՞
ոք յատուածոց վատթար ինչ դարձելով . ա-
սաց . եւ ոչ ընդ միտ ինչ անելով» :

Πιτταχός ὁ Μευλήναιος ἐρωτηθεὶς, εἰ
λανθάνει τις τοὺς θεοὺς φαῦλόν τι ποιῶν;
εἶπεν οὐ, οὐδὲ διανοοῦμενος (203, 211) :

Թէոնի Նախակրթութեանց հայերէն
 Թարգմանութեանս մասին թող բաւական հա-
 մարուին տողերս իբրեւ նախապատրաստա-
 կան տեղեկութիւններ : Մեր փափաքն է հայե-
 րէն բնագիրը ամբողջութեամբ հրատարա-
 կուած տեսնել :

ԺԵ.

ՅԸԿՈՐ ՆԵՏՐԱՐԵՆՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԸՐԺԿԷԻ
ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԺ ԽԸԺԵ, ԳԱՐՈՒ
ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԷՍԷՆ

(† 1501)

ԺԵ.

ՅԸԿԱՐ ՆԵՏՐԱՐԵՆՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐԺԿԷԻ

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԺ ՄԸԺԵ, ԴԱՐՈՒ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԷՍԷՆ

(† 1501)

Դեռ փորձ չէ եղած ուրուագծելու եպիսկոպոս քանատեղծիս կենսադրութիւնը, ստուգելու անոր ժամանակն եւ ամփոփելու անոր ցիր ու ցան զբաղան արտադրութիւնները: Առաջին փորձն է այս:

Նկատմամբ քանատեղծիս անձին եւ ժամանակին տկնարկութիւն մ'ըրած է Ղեւոնդ Վ. Փիրղալէմեան¹, նոյնացնելով զինքը 1464ին յիշուած Յակոբ քահանային եւ 1467ին յիշատակուած Յակոբ եպիսկոպոսին հետ: Անոր զրութիւններու մասին հարեւանցիկ նկատողութիւններ բրած են Ն. Քարամեանց² եւ Կ. Կոստանեանց³: Գրուածքներէն ծանօթ են հրատարակի վրայ երեք տաղ միայն:

¹ Ղ. Վ. Փիրղալէմեան, Նոտարք Հայոց, Կ. Պոլիս 1888, էջ 219, ծ. 1 եւ 229, ծ. 2:

² Արարատ, 1895, էջ 91:

³ Նոր Ժողովածու, Բ.: Տփլիս 1892, էջ 19—20. «Մենք անկարող ենք սրտէլ թէ Արծկէացին կամ Նեոքարենցը եւ այս Յակոբ [Թոթաթեցի] երէցը նո՞րնն են, պարզ է, որ երկուսն էլ եթէ ոչ աւելի վաղ ժամանակների գէթ ժէ. դարի սկիզբներէ մարդիկ են»:

Յակոբ Նեաբարենց մեծահանճար լահասակազներէն չէ անշուշտ: Բայց եղած է իր դարուն համար ականաւոր դէմք մը, մտքով «չնորհածաւալ», անձամբ «հեղ եւ խոնարհ եւ ամենայն շնորհօք լի», արուեստով «քաջ քարտուղար», այսինքն գրիչ, եւ հմտութեամբ «անյաղթ փիլիսոփայ», որով քաջաձայն երգիչ պէտք է իմանալ: Իր գրուածքները կարդացուած են ախորժմամբ, նաեւ երգուած եկեղեցիներու մէջ:

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յակոբ ծնած է Արծկէ ծովահայեաց քաղաքը, Բղնունեաց ծովակին ափանց վրայ տարածուած: Նեաբարենց⁴ տոհմէն էր. որդի Ներսէս քահանայի եւ Խաթուն Մելիքի: Իր եղբայրն էր Ղազար քահանայ, որ «չնորհալից» կը յորջորջուի. անոր խնդրանքով գրած է Յակոբ «Սքանչելի սուրբ Նշանդ պատուեալ» տաղը: Ղազար⁵ վախճանած է 1491ին, թող-

⁴ Անունս Նեաբարենց Չեռադիրներէն ոմանք կը ներկայացնեն «Ներսարենց» սրբադուած՝ «Նեատարենց» (Էջմ. 282). «Նեաարենց» (Այսօրն). «Նեաարեց» (Պարիս) եւն: Ուղղագրոյնն է անշուշտ Նեաբարենց, ինչպէս սւնի՝ չորս անգամ կրկնուած՝ Չաքարիա դպիր, Յակոբի եղբորորդին, իւր ինքնագիր Յիշատակարաններու մէջ (տե՛ս վարը):

⁵ Թէպէտ իրեն ժամանակակից եւ հայրենակից, բայց ուրիշ անձնաւորութիւն է Ղազար գրիչ, որդի Հազարրէկի եւ Շահաստանի, որ 1465ին օրինակած է յԱրծկէ Ոսկեփորիկ-Տօնական մը (Թ. 38 Տիւրինդենի հայերէն Չեռադրաց): Հաւանօրէն սա է նաեւ 1475ին ձայն տեղ օրինակուած Յայսմաւուրքին գրիչ Ղազարը (Թ. 11 Հայերէն Չեռադրաց Մաղնիսայի. Տ. Վ. Պաւլան, Յուլյակ, էջ 34—36):

լով իւր կիւնն Դովլաթ եւ որդիքն եղբօրը խնամքին : Ասոնցմէ Չաքարիա դպիր մասնաւորապէս վայելեց իւր հօրեղբօր դուժն ու հողածուժիւնը : Իւր եղբօր մահը լացաւ Յակոբ առանձին ողբով :

Թէ զո՞վ իրեն դատարարակ ունեցաւ Յակոբ, յայտնի չէ : Հաւանօրէն իւր հօրը՝ Ներսէս քահանայի առաջնորդութեան տակ առաւ անիկա ուսման նախատարերքը եւ զարգացուց ապա ինքնօգնութեամբ : Ինքն ալ կոչուած էր քահանայութեան : Չափահաս տարիքին առաւ իրեն կին Մեհրուբանը, բայց երկար չկրցաւ վայելել անոր սէրը : Մեհրուբան 1464էն յառաջ կը վախճանի, ինչպէս կ'երեւայ՝ անձնունդ : Յակոբ այրիացած՝ կ'առանձնանայ Արծկէի Սքանչելագործ Ս. Նշան վանքը, ու կը նուիրուի խորհրդապաշտ կեանքի եւ գրական դրաղուններու :

Սքանչելագործ վանքը Բղնունեաց դաւառի ամենանշանաւոր սրբավայրն եւ ուխտատեղին էր : Դիրքն, օդն ու ջուրն եւ ամէն ինչ սքանչելի : Արեւելեան կողմէն կը տարածուին վանքին առաջ Արկէ քաղաքի սրժատունի եւ մրդաւէտ այգիները, անոնց կից են մարգագետինները, որոնք կը հասնին մինչեւ ծովին եզերքը : Ծովն իւր երկնադոյն մոյգ-կապոյտ մակերեւոյթովը նոր հրապոյր կ'ընծայէ այդ դրաւիչ տեսարանին : Հարաւէն կը ցցուին Նեմրուժ ու Գրգուռ հրաբխային լեռները, եւ հիւսիսէն կը բարձրանայ սպիտակափառն Սիփան : Ամբողջութեամբ դաւառին առատա-

բուզիս ջրամբարն է : Բուսականութեամբ հա-
րուստ անդերն ու անդաստանները իրենց երեսը
դէմ տուած դէպի արեւելք, դէպի Վարադայ
լեռը կը ծիծաղին ուրախագէմ, հայցելով Վա-
րադայ Ս. Նշանին սլահպանութիւնը Բզնու-
նեաց աշխարհին վրայ :

Վանքն ունի իւր սեպհական կալուած-
ները. իր թեմին կը պատկանին շրջակայ աւելի
քան երեսուն հայաբնակ գիւղերը⁶ :

Յակոբ հմուտ էր դրչութեան արուես-
տին. կ'անուանուի «քաջ քարտուղար» : 1464ին
Գուլշատ Խաթունի յանձնարարութեամբ կ'ո-
րինակէ Աւետարան մը, «ի քաղաքիս Արծկէ,
ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարի մօրս լուսոյ
Աստուածածնի եւ Ս. Ստեփանոսի Նախա-
վկայի եւ մերոյս մենաստանի Սքանչելագործ
Ս. Նշանի» . հոս կը խնդրէ յիշել «զախմար
գրիչս Յակոբ («քահանայ») եւ դճողսն իմ
դնեքսէս քահանայն՝ զփոխեցեալն առ Քրիս-
տոս եւ զԽաթուն Մէլիք եւ զեղբայրն իմ
դնորհալից քահանայն Ղազար . եւ դամուսին
իմ զՄեհրուբանն զփոխեցեալն ի Քրիստոս»⁷ :

Յիշատակարանիս վերջը կը խնդրէ յիշել
«զՄինաս եպիսկոպոսն զփոխեցեալն ի Քրիս-
տոս եւ զԱստուածատուրն» : Փիրղալէմեան
եպիսկոպոսիս անուան կից կը ծանօթադրէ .
«թերեւս էր սա վանահայր Սքանչելագործայ

⁶ Գէորգ Շէրենց, Սրբավայրեր : Թիֆլիս 1902,
էջ 94—96 :

⁷ Փիրղալէմեան, Նօտարք, էջ 218—219 :

ուխաին եւ դէտ վիճակին Բղնունեաց» : Իսկ Աստուածատուր ըլլայ Թերեւս տեղապահը :

Յակոբ այս միջոցին դեռ «քահանայ» էր : Հաւանօրէն ինքն եղաւ Մինաս եպիսկոպոսի անմիջական յաջորդը Բղնունեաց աթոռին վրայ : Յամենայն դէպս երեք տարի յետոյ կը հանդիպինք մենք իրեն եպիսկոպոսական տիտղոսը զգեցած : 1467ին կ'օրինակէ ուրիշ Աւետարան մը . Յիշատակարանին մէջ կը գրէ . «Եւ արդ զրեցաւ սա ի քաղաքս Արծկէ , ընդ հովանեաւ Ս . Աստուածածնի տաճարիս եւ Ս . Նշանիս Պատերազմի . ի թուին Հայոց ԶԺԶ ի Թաղաւորութեան որդւոյ Զհանչայի՝ Հասան Ալիի միրզին . եւ ի կաթողիկոսութեան տեառն Ընթատակէսի ընդհանուր Հայոց , Աղթամարայ՝ տեառն տէր Ստեփաննոսի : Յայսմ ամի , յորում Ուղուն Հասան զԶհանչէն կոտորեաց . եւ մեք յահ ենք եւ ի փախ եւ ի դառնութեան Ժամանակի . (զրեցաւ) ձեռամբ Յակոբ եպիսկոպոսի»⁸ :

Ուրիշ Աւետարան մ'ալ կ'օրինակէ «Յակոբ եպիսկոպոս» սատարութեամբ իւր եղբորորդւոյն «Զաքարիա դպրի» , «ի քաղաքս Արծկէ , ընդ հովանեաւ Ս . Աստուածածնի եւ Սքանչելադործ Ս . Նշանի» 1499ին «ի խնդրոյ Ստեփաննոսի որդւոյ Մովսէսի»⁹ :

⁸ Փիրղալէմեան , անդ , էջ 229 : Ծանօթութեան մէջ կը գրէ Փիրղալէմեան . «Ինձ թուի թէ Նեարարենց երգասաց նշանաւոր եպիսկոպոսն է» :

⁹ Աւետարան Օճախ գեղջ Շիրակայ (ի հաւաքմանց Հ . Մ . Պատուրեանի) :

Ուրիշ անձ է տէր Յակոբ դրիշ որդի Յովհաննէս քահանայի, որ 1482ին օրինակած է Մովսէս դրչի հետ Յայսմաւուրք մը¹⁰ եւ 1500ին առանձին՝ Աւետարան մը¹¹, երկուքն ալ յԱրծկէ: Մովսէս, որ 1502ին յԱրծկէ օրինակած է Աւետարան մ'ալ¹², հաւանօրէն նոյն է այն Մովսէսի հետ, որուն խնդրանքով յօրինած է Յակոբ Նեարարենց իւր տաղն ի Ս. Գէորգ «ՅԱստուծոյ ընդրեցար դու բարի» սկզբնաւորութեամբ:

Յակոբ Նեարարենց եպիսկոպոս վախճանեցաւ 1501ին, Հայոց ԶԾ թուականութեան: Իր եղբորորդին Զաքարիա դպիր այս թուին կ'օրինակէ Մաշտոց մը, որուն Յիշատակարանին մէջ կ'արձանագրէ շատ կարեւոր տողերս¹³.

«Յիշեցէք ի Քրիստոս զփցուն դրիշս Զաքարայ դպիրս եւ զծնողս իմ զՂադար քահանայն եւ զմայրն իմ զԴաւիլլաթն եւ զեղբարսն իմ զԿարապետ նորընծա քահանայն եւ զՅովաննէսն եւ Ներսէս եւ զԴարմանն: Եւ զհօրեղբայ(ք)ն իմ (Զեռ. մի՛) շնորհաւաւալ եւ զքաջ քարտողարն եւ զյանյաղթ փրկսոփայն զՅակոբ եպիսկոպոսն յիշեցէք ի Քրիստոս. զի յայսմ ամի փոխեցաւ առ Աստուած. եւ խիստ

¹⁰ Հ. Յ. Քօսեան, Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց կարնոյ գիւղերու, Թ. Տ, Յայսմաւուրք Երկնիտ գիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ:

¹¹ Կը յիշուի ի Զեռագիրս Ախլցխայի (ի հաւաքմանց Հ. Մ. Պատուրեանի):

¹² Աւետարանն ի ձեռագիրս Տարօնոյ:

¹³ Էջմ. Թ. 214:

կսկծացոյց զսիրտըս իմ. զի հեռացայ ի քաղ-
ցրատեսութենէ նորա. զի հեզ էր եւ խոնարհ
եւ ամենայն շնորհօք լի» (Թղ. 213 ա) :

«Դարձեալ ազաչեմ զձեզ մանկունք սուրբ
եկեղեցւոյ, զՅակոբ եպիսկոպոսն որ մական-
նուն Նետրարենց ասեն, յիշեցէք ի Քրիստոս
եւ Աստուած ողորմի ասացէք. որ ուսուցեր է
ինձ զարուեստս զրչութեան. եւ սխալանաց
եւ խռչորանացս անմեղադիր լերուք, զի դեռ
նո(ր) ուսում էի» (Թղ. 213 բ) :

«Քրիստոս Աստուած ողորմի ստացողի
դրոցս... եւ ինձ զծողիս մեղատուր Զաքարիայ
սարկաւաղին եւ ծնողացն իմ Ղազար քահա-
նային եւ մօր իմոյ Դովթաթին եւ հօրեղբարն
իմ Յակոբ եպիսկոպոսին, որ մականունն Նե-
տրաբ(ն)ց ասեն : Աստուած ողորմի ասացէք
նոցա եւ Աստուած ձեզ ողորմեացի. ամէն :»

Սոյն Զաքարիա 1511ին ի վայելչումն
Մկրտիչ մանից հօր գրած Աւետարանի մը
մէջ¹⁴ միւսանդամ կը յիշէ իւր հօրեղբայրը.
«Աստուած ողորմի ասացէք ինձ Զաքարիայ
սարկաւաղի եւ ծնողացն իմ Ղազար քահա-
նայի եւ Դովթաթի. եւ եղբարցն իմ Կարա-
պետ կրօնաւորի եւ Ներսէսի. եւ փոխեցելոցն
սոս Աստուած Յովանիսին եւ Դարմանին եւ
քրւերացն Արղունին եւ Մահսումին. եւ հօ-
րեղբօրն իմ Յակոբ եպիսկոպոսին որ մական-
նունն Նետրարենց ասի» :

¹⁴ Պահուած Տիւրինդէնի Համալսարանի Մատե-
նադարանի հոյերէն Թ. 27 ձեռագրին մէջ, Թղ. 313ա :

Արծկէի աթոռին վրայ Յակոբ եպիսկոպոսին յաջորդն եղած կ'երեւայ տէր Ներսէս : Մովսէս գրիչ իւր 1502ին «ի քաղաքս Արծկէ , ընդ հովանեաւ Ս . Սքանչելագործին եւ պատերազմի Ս . Նշանին եւ Ս . Աստուածածնին» օրինակած Աւետարանը կ'աւարտէ «ի հայրապետութեան տեառն Ներսիսի» : Զինքը կը յիշէ նաեւ Գրիգոր արեղայ իւր 1502ին օրինակած Ճառընտիրն մէջ¹⁵ : Կարեւոր կը համարիմ յառաջ բերել Յիշատակարանը ամբողջութեամբ , ուր պատկերացուած է Արծկէի քաղաքական եւ տնտեսական կեանքը 1500—1502 տարիներուն , երբ կը վախճանէր Յակոբ եպիսկոպոս :

«Փառք . . . որ ետ կարողութիւն Գրիգոր արեղայի , հասանել ի յաւարտ գրոցս որ կոչի Ճառընտիր , ի թվականիս մերում ի Զ եւ ՄԱ , ի դառն եւ ի դժար ժամանակի , որ կամք յերերի 'ւ ի տատանի :

Զի ազդն Սաւֆեաց ելին ի ԶԽԹ (1500) թվին եւ զօրաժողով արարեալ ի յՆրդնկայն , եւ դիմեալ ի յարեւելս հասին ի դուռն Ալանաց եւ առեալ զՇամախի եւ զամենայն տունն Շրւանայ որ են Աղուանք . եւ նստան անդ տարի մի եւ արարին շատ աւերք : Եւ ոյժ ուռեալ անտի դիմեցին ի վերայ Ալանդ փատիշահին Թաւրիզոյ եւ ի դիմի հարեալ կոտորեցին զնա յանխնայ եւ փախստական արարին , եւ ինքեանք առեալ զթախթըն Թաւրիզոյ

¹⁵ Ճառընտիր Մշոյ Առաքելոց Վանքին :

նստան . եւ տիրեաց կարմիր գտակն Ատրաշա-
տական տանս : Եւ ի միւս ամին դարձեալ գնա-
ցին յԵրզնկայն հետեւեալ տարին . եւ նա եւս
եւ անտի փախուցեալ գայ ի Թաւրէզ . եւ անտի
էջ ի Պաղտատ . իսկ Սօֆին դարձեալ եկն ի
Թաւրէզ . եւ կալաւ դամենայն աշխարհս . եւ
արարին շատ աւերք . եւ բազում արեան հեղ-
մունք . եւ անխնայարար կոտորեցին զազգն
Տաճկաց յամենայն տեղիս զայնոսիկ որ զի-
նուորք էին լեալ : Եւ եկեալ ի յԱրճէշ եւ
յԱրճկէ նստան եւ երկու անգամ Թալանեցին .
եւ Թողեալ գնացին : Իսկ Քուրթն ի կողմանցն
Բաղիշոյ եկեալ էառ զԱրճկէ եւ ամբացաւ
անդ : Յետոյ եկեալ Սօֆին . եւ եղև շատ կոխ
եւ աղմուկ եւ այլ ոչ կարաց առնուլ ի Քրտոյն :
Եւ քաղաքն եւ բերդն մնաց ի հասար՝ յաշ-
նանէ մինչեւ ի դարուն : Եւ զերկիրն առեալ
կարմիր գտակն եւ նստաւ . եւ այնչափ ճշդիւ
մալ էառ ի քրիստոնէից , մինչ զի այլ ոչ մնաց
գինդ եւ ապարանջան յաղանջս եւ ի ձեռս կա-
նանց . եւ ոչ զգեստ եւ ոչ դարդարանք :

Եւ կողոպտեալ եղեն յընչից եւ ստացուա-
ծոց . եւ եղեն ամենեքեան այր եւ կին իրր
զգերոյ տէր , սլաւառաատուն եւ հնոտի հան-
դերձիւ , գտն եւ տխուր կերպարանօք : Զի
որք էին ի ձեռն հաստ ալանաց (?) զհակն փո-
խանակ առնուին զորդիս նոցա ի ծառայու-
թիւն ինքեանց մինչեւ բերցեն զգրամն եւ
տարցին եւ Թէ յամիցեն եւ ոչ բերցեն , մնա-
ցեն որդիք նոցա ծառայք ինքեանց :

Արդ ի սոյն դառնացեալ աւուրքս եղև

աւարտ դրոցս ի քաղաքս Արծկէ , ընդ հովա-
նէաւ Պատերազմի Ս . Նշանիս եւ սուրբ Սքան-
չելադործիս , ի հայրապետութեան Տեառն
Ներսէսի , որ ոչ գոյ չինութիւն ի յէջմիածինն ,
եւ ոչ խաղաղութիւն յաշխարհս Հայոց : Արդ
եւ Գրիգոր արեղայ գրեցի զգիրս սուրբ : Զոր
ստացաւ աստուածաւէր տանուաւորին գեղջին
Ասոյ եւ քահանայքն Տ . Աստուածատորին եւ
իւր որդոյն Տ . Պետրոսին . . . » :

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յաւոր Նեարարենց Արծկէի եպիսկոպոսի
անուամբ ծանօթ են ինձ հեռեւեալ գրուած ք-
ները , տմէնն ալ տաղաչափուած :

1 . Ոտանաւոր Յաւոր վարդապետէ ասա-
ցեալ ի վերայ Յուսկանն որդոյն Ասեփանոս
քահանային :

Եկայք պատմեմ ձեզ սքանչելի .
Ըզվարք սրբոյն Ասեփանոսի .
Որ ի գեղջէն Արատմէաի ,
Որդի Յուսիկ քահանայի :

Ի թուականիս Հայոց ազգի ,
Վեցհարիւր եւ եւթանասնի ,
Ի զալ զօրացին Թաթարի ,
Զազգրս Հայոց արին գերի . . .

վ . Շարաղրողի այսքմ բանի
Մըտօք մոլոր անխմատի ,
Յաւոր անուն բանասիրի .
Բերան մ'ասէք Տէր ողորմի :

Զեռադիրք՝ Երեւան, Պետթանդարան,
Թ. 383, 48 ա—53 բ (1611) : 863, 101 ա (ԺԸ) :
Էջմ. Գէորգ. ցուց. 47, 369 ա (1607) : Հմմտ.
Գ. Տէր-Մկրտչեան, Հայկականք Բ., Վաղարշապատ 1899, էջ 91 :

2. Վարք եւ պատմութիւն Մարխայ եւ
Կոսրարայ վաճառականացն. Յակոբ Կոխկոս-
տանի տապեալ Արծկեցւոյ ¹⁶ :

Եկայք օրհնեմք զԱստուած որ ողորմած է .
Եւ նա միշտ ըզժառայս իւր անուն չառնէ .
Զի քաղցր եւ բարեբար եւ մարդասէր է .
Եւ զգարձ մեղաւորին հանապոյ խրնդրէ ¹⁷ :

Այր մի վաճառական անունին Մարխայ .
Որ էր նա ընական ի յերկրէն Արտայ .
Էր նա աստուածապաշտ բարի քրիստոնեայ .
Ունէր այնչափ տկունք, մալ ու խաղիւնայ :

Վ. Յակոբ Կոխկոստոս երգող այս բանիս ,
Ի յԱրծկէ քաղաքէ հանդէպ ծովակիս .
Ով պատուական եղբայր որ թէ սուսանիս ,
Ի յաղօթս քս յիշեալ մեղաւոր հոգիս ¹⁸ :

¹⁶ Էջմ. 2459 խորագիրն ունի. «...զոր տրարեալ է բանասէր Կոխկոստոսն քահանայն աէր Յակոբ Նե-տարացի», իմացի՛ր՝ Նեարարենց :

¹⁷ Զեռադիրներէն սմանք (Երեւան 383, 649. Էջմ. 2393) դուրս կը թողուն այս տունը :

¹⁸ Կանխիբ այս տողերը յառաջ կը բերէ Բրիտ. Թանգարանի Օր. 4580, թղ. 133ա—164բ ձեռագրէն, իրրեւ վերջարան «Պատմութիւն Զարմանադան թագաւորին» ստանաւոր դրուածքին (F. C. Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London 1913, էջ 278) : Իստանբուլի տարազատի

Ձեռագիրք. Վիեննա, Մխիթ. Մատթ. Թ. 745, 34 ա—38 բ = Կերլա, Մատթ. Ս. Երսրազութիւն Եկեղ. Թ. 43, 50ա—58ա (Ժէ) : Երեւան, Պետ. Թանգարան, Թ. 383, 284ա (1614) : 649, 52ա (1652) : Էջմ. 515, 54բ (Ժէ) : 1682, 104ա (Ժէ) : 2393, 105ա (Ժէ) : 2459, 301ա (Ժէ. սկ. պակաս) :

Յակոբ Նևարարենց ուսանաւորի վերածած է ձեռագրաց մէջ յաճախ տեղեւորած «Պատմութիւնն Մարխոյ եւ Կոստարոյ վաճառականացն» . որուն սկիզբն է . «Այր սմն առնուն Մարխաս յերկրէն Ալոսոյ եւ էր հաւատով քրիստոնեայ եւ ազգաւ հայ . . . (վ.) Եւ Կոստար կեցեալ ճգնաւորական կարգաւն ամս է . եւ փոխեցաւ ի Քրիստոս» :

Ձեռագիրք՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատթ. Թ. 10, 137 ա : 224, 42 ա : 437, 183 ա : 701, 163 ա : Վենետիկ, Մխիթ. Մատթ. Թ. 217, 268 բ : 223, 404 բ եւն¹⁹ :

անտեսած է Կոնիքիւր, թէ Ջարմանադան Թադատորի պատմութեան կից գտնուած է Մարխոյ եւ Կոստարոյ պատմութիւնը : Պէտք է ճշդել այս կէտը ձեռագրին վերաբննութեամբ :

¹⁹ Կայ նաեւ բնագործակուած խմբագրութեամբ՝ «Պատմութիւն Մարխոյ վաճառականին եւ ընկերոջ նորա, որ եղեւ ի կռապաշտիցն . եւ սքանչելեացն զոր կցոյց յօգոստ խոստովանողաց իւրոց : — Յետ կենդանարար չարչարանաց եւ յարսութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի . . . : Ընդ որս էր այր մի, որում առնուն էր Մարխոյ յաշխարհին Կիլիկիացոյ եւ էր քրիստոնեայ հաւատարիմ եւ ունէր ինչս բազումս . . . վ. Եւ Կոստար կացեալ ճգնութեամբ ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր . . . » : Ձեռ. Վիեննա, Մխիթ. Մատթ. Թ. 960, 165ա—175ա (Ժէ) :

3. Գանձ Սքանչելագործ սուրբ Նշանին
Արծըկոյ քաղաքէ Յակոբ եպիսկոպոսէ Նեո-
րարենց ասացեալ է գովելի եւ ազնիւ :

Յիսուս Քրիստոս արքայդ համայնից .
Եւ արարիչ ամենայն դոյից .
Տէր եւ իշխան ամենայն էից .
Սպասաւորեալ ի հրանիւթ սեռից . . .

վ. Եւ անիմատ Գանձին ասողի
Յակոբ անուն եպիսկոպոսի :

Տուներու սկզբնատառ գրերը կը կապեն՝
ՅԱԿՈԲ :

Ձեռագիրք. Երեւան, Պետ. Թանգարան,
Թ. 359 : 361 : էջմ. 424, 264 ր : Չմմառ, 22,
316 ա : Թաւրիզ, Յուլյ., Թ. 43, 377 ա =
Աճառեան՝ Գանձարան, Թղ. 502ա²⁰ : Վենե-
տիկ, Մխիթ. Մատ. Ը., Գանձարան, էջ 481 :
Պարիս, Աղգ. Մատ. Թ. 84, 330 ա : Քիւր-
տեան՝ Տաղարան յամէ 1678 : Այսքն, Աղգ.
Ընթերց. Մատ. Թ. 1 (Գանձարան. հմմ. Քո-
սեան, Հայք ի Չմիւռնիա, Բ., էջ 15—16) :

4. Տաղ ի Սքանչելագործ Ս. Նշանն Արծ-
կէոյ ի նոյն Յակոբ եպիսկոպոսէ :

²⁰ «Աճառեան՝ Գանձարան» եւ «Աճառեան՝ Տաղա-
րան» կ'անուանեմ այն Տաղերու եւ Գանձերու հաւա-
քածոյքները, զորոնք զանազան ձեռագիրներէ արտա-
դրած է յարգելի բարեկամս Հ. Աճառեան եւ նուիրած
ինձ (1926) : Առթիւս կը յայտնեմ նաեւ հրատարակու-
իմ շնորհակալութիւնս մեծարոյ նուիրատուին, այս
Թանկագին ընծային համար :

Աքանջելի սուրբ Նշանդ պատուեալ,
 Եւ փառօք անմահին դարդարեալ,
 Ձշար այսոց դորութիւն խորատեալ,
 Եւ ըզցաւս մարդկան փարատեալ . . .

վ. Անխմատ եւ տըզէտ երգողի
 Նեարարենց սուտանան Յակոբի,
 Եւ եղբօրս Ղազարի խընդրողի,
 Հաւատար տապէք ողորմի :

Չեռագիրք. Երեւան, Պետ. Թանգարան,
 Թ. 359 : 361 : էջմ. 424, 266 ա : 282 հ. 33 բ
 (= Արարատ, 1895, էջ 91) : Քէչիշեան, Յուլյ.
 Չմմատութանուլ, 22, 317բ : 73, 136ա : Թաւ-
 րիդ, Թ. 43, 378 բ = Աճառեան՝ Գանձ. 503 ա :
 Վենետ., Մխիթ. Մատ. Գանձ. Ը., էջ 482 :
 Պարիս, Ազդ. Մատ. Թ. 84, 332 ա :

Հրատարակուած՝ Ն. Քարամեանցէ Արա-
 րատ, 1895, էջ 127 :

5. Տաղ Ս. Խաչին տապեալ Յակոբ եղիս-
 կոսլոսէ Նեարարենց վաան սքանչելադործ
 սուրբ Նշանին Արծկոյ քաղաքի :

Խաչն եղիցի մեղ պահապան
 Յայոմ հետէ մինչ ի վախճան,
 Խաչն ուրացողքըն կուրանան,
 Հաւատապեալք ուրախանան . . .

Չեռագիրք՝ Քէչիշեան, Յուլյ. Չմմատութանուլ,
 Թ. 298, 94 բ (Ժէ) : էջմ. 424, 266 ա
 (անանուն) : Պարիս, Թ. 84 (անանուն) :

6. Տաղ Ս. Գէորգայ :

ՅԱստուծոյ ընտրեցար դու բարի ,
Շառաւիղ օրհնութեան պտղալի .
Ընդ աշխարհս ամենայն դովելի ,
Սուրբ Գէորգ նահատակըդ բարի . . .

վ. Սխալամիտ եւ տըգէտ երգողի ,
Նետրարենց սուտանուն Յակոբի .
Մովսիսի այս բանի խընդրողի ,
Հաւատար ասացէք ողորմի :

Տուներու սկզբնատառերը կը յօդեն՝ ՅԱ-
ԿՈԲ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ :

Ձեռագիրք՝ Երեւան , Պետ . Թանգ . 359 :
360 : 361 : էջմ . 424 : 282 հ . , 53 բ (= Աբա-
րատ , 1895 , էջ 124) : Քէչիշեան՝ Յուլյ . Չմմա-
սու Մատ . 22 , 328 բ : 298 , 95 բ : Վենետիկ ,
Մխիթ . Մատ . Գանձ . Ը . , էջ 489 : Տաղարան
Ձ . , էջ 52 : Թաւրիզ , Թ . 43 , 384 ա = Աճա-
ռեան՝ Գանձ . 508 ա : Պարիս , Ազգ . Մատ .
Թ . 84 , 336 ա :

Հրատարակուած՝ Վկայար . Ս . Գէոր-
գայ , Վենետիկ 1849 , էջ 68—69 :

7. Տաղ Յարութեան ի Յակոբ եպիսկո-
պոսէ Արծըկեցւոյ ասացեալ :

Յաւուր յարութեան յորժամ որոտան
Երկինք եւ երկիր ի յահէն Քրիստոսի դողան . .

Տնակապ գրերը՝ ՅԱԿՈԲ ՄԵՂԱԽՈՐՆ
ԱՍՅԵԼ է :

Ձեռագիրք՝ Երեւան , Պետ . Թանգարան ,
Թ . 359 : 361 : էջմ . 424 : 282 հ . , 30 ա—32 բ

(= Արարատ, 1895, էջ 91) : Վենետիկ, Մխիթ. Մատ. Գանձարան Ա. 361 : Ը. 151 : Թ. 344 : Պարիս, Աղղ. Մատ. 84, 117 ա : 283, 74 բ : Քիչիչեան, Յուդ. Չմմատու վանուց, Թ. 22, 111 բ : 298, 67 բ : Քիւրտեան՝ Տաղարան յամէ 1678 : Թաւրիդ 43, 194բ = Աճատեան՝ Գանձ. 272 :

Միայն Յ. Քիւրտեանի Տաղարանը յայտնապէս կը կրէ խորագրին մէջ «Տաղ Յակոբ Եղիսկոպոսէ Արծրկեցոյ ասացեալ» :

Տ. Տաղ դարնան :

Գարունն է բացուեր . վարդն ի բողջանին
Քաղցր եղանակէ բլլբուլն ու զումրին . . .

Վ. Եւ տէր Յակոբին երգողի տաղին
Որ նա յԱրծրկոյ հանդէպ ծովակին .
Զթմբեալս մեղօք ի յախարս կրկին ,
Յիշեցէք յաղօթըս ձեր վերբոսին :

Հրատարակած է Կ. Կոստանեանց, Նոր Փողոմածու, Բ. , էջ 16—19 :

Տաղս կրկին խմբադրութեամբ հասած է մեղի, րնծայուած մին Յակոբ Արծկէացոյ վերոյիշեալ վերջարանով եւ երկրորդը՝ Գրիգոր Ախթամարցոյ . կը գանուի նաեւ անանուն : Ա. խումբէն օրինակ մը աչքի առաջ ունեցած է Կ. Կոստանեանց ²¹ իւր սեպհակուն 1695ին գրուած Տաղարանին մէջ : Դժբախ-

²¹ Նոր Փողոմածու, Բ. , 19—20 :

տարար Կոստանեանց իւր հրատարակութեան մէջ այս կրկին խումբերը ձուլած է ի մի, որով պայծառ չի տեսնուիր թէ ի՞նչ մասերէ կազմուած էր Արժեկէացւոյ ընծայուած օրինակը : Արժեկէացի ժամանակով երկրորդ այն էր քան Աղթամարցին . եւ չունինք պատճառ իր տնտան տնհարադատ²² համարելու տաղս : Աղթամարցին տպւած է Արժեկէացի Նեարարենց Յակոբի աղղկցութեան տակ :

Գ. Ողբ ի մահն եղբօր իւրոյ Ղազար քահանայի († 1491) :

Ղ. Վ. Փիրղայէմեան կը գրէ²³ թէ Յակոբ իւր եղբօր մահուան առթիւ ՝ զմի սրտառուչ եղերական ողբս յօրինեալ է . որոյ պատճէն կայ տա Արժ. Արիտաակէս Տէր Սարգիսեան հայրենակիցն իմ» : Դժբախտաբար յառաջ չեն քերուած ողբին սկզբնաւորութիւնն եւ այլ մանրամասնութիւններ գրուածքին յօրինուածութեան վերաբերեալ :

10. Տաղ դարնան աղնիւ :

Տաք օրհնութիւն Տեառն Աստուծոյ

Հօր եւ Որդւոյ եւ սուրբ Հոգւոյն .

Որ դամենայն նա գոյացոյց

Փառք եւ պատիւ եւսուր մարդոյն :

²² Հ. Պ. Պոստարեան, Կոստանդին Երզնկացի եւ իւր քերթուածները. Վենետիկ 1905. էջ 185 խօսելով Յակոբ Արժեկէացւոյ վրայ կը գրէ. «Սա այն երգիչն է, որ սերիչ անգամ Գրիգորիս Աղթամարցւոյ մի տաղը երգելով հոն իր տնտնը կու տայ Յակոբ Արժեկէացի» . հմմտ. եւ Բաղմաթէոյ, 1905. Թ. 11 :

²³ Ետաւրք 219, ծան. :

Ըզարարածըս զարդարեց
 Եւ հրամանն ետուր հողուն .
 Բուսոյց հաղար ըսանկ ծաղիկ ,
 Յեղք ի ցեղաց եւ գունըզդուն :

Վարդըն խօսաւ ընդ պուլպուլին ,
 Քաղցրարարբառ սիրուն թրոչուն .
 Դու գեղեցիկ փետուր ունիս ,
 Թռչիր ի վեր կացիր արթուն : . . .

Վարդըն բացաւ ի պաղչանին ,
 Պուլպուլն եկաւ առաւօտուն ,
 Ուշաթափեալ խելադնաց ,
 Անկաւ նա ի վարդին սիրուն :

Պաւլպուլն ետուր պատասխանի ,
 Թէ հարբեցայ վարդին հօտուն .
 Խելքըս դընաց , յիսնէ թափաւ ,
 Ինչպէս ելնեմ հետ քեզի հուն : . . .

Վ. Ինձ սգորմի դուք ասացէք ,
 Երդոզ բանիս Յակոբ անուն .
 Եւ դուք յիշիք ի Քրիստոսէ
 Յորժամ հընչէ հողմըն բարուն :

Վերջին տունը , որ դրեթէ բառ առ բառ
 կրկնուած է թ . 11 տաղին մէջ , չունի Չմմաւ
 առ օրինակը . կը գտնուի միայն Երեւանի եւ
 Քիւրտեանի օրինակներուն մէջ : Տաղս , որուն
 ինձ մատչելի տուները Վիեննայի թ . 671էն
 յստաջ բերի , կ'արժէր ամբողջութեամբ հրաւ-

տարակել : Այս եւ յաջորդ թ . 11 եւ 12 տա-
ղերը քով քովի կը դնուին Չմատու թ . 172
ձեռագրին մէջ (կարգն՝ 11 , 12 , 10) , հաւա-
նորէն իրրեւ մէկ հեղինակի դործ : Ստուգու-
թեամբ կարելի չէ սակայն ըսել թէ անոնք
Նետարեանցի կը վերաբերին , թէեւ հաւանա-
կան կ'երեւայ :

Չեռադիրք՝ Երեւան , Պետ . Թանգարան ,
թ . 386 , 7 ա : Վիեննա , Մխիթ . Մատ . 671 ,
89 ա (թերի) : Քէչիշեան , Յուլ . Չմատու
վանուց , 172 , 49 ա—51 ա (Ժէ . անանուն) :
Քիւրտեան՝ Տաղարան յամէ 1678 : Շ . Վ . Սա-
հակեան , Տաղարան , թ . 2 , էջ 77—82 :

11 . Տաղ դարեան :

Այսօր եղև պայծաս դարուն ,
հասրն քարեաց անուշ վարդուն .
Չայնրն քաղցրը դար պրկպուլուն ,
եւ եղանակրն հաւերուն : . . .

վ . Ինձ ողորմի դուք տաղէք
երգող բանիս Յակոբ անուն .
Եւ դուք յիշիք ի Քրիստոսէ ,
յորժամ դուք վաղըն բարուն :

Չեռադիրք . Վենետիկ , Մխիթ . Մատ .
Տաղարան Իթ . , էջ 213 : Վիեննա , Մխիթ .
Մատ . թ . 390 , 38 ա : Քէչիշեան , անդ ,
թ . 172 , 47 ա (Ժէ) :

Հրատարակեց՝ Հ . Մ . Պատուրեան , Կոստ .
Երզնկացի , էջ 179—180 . հմմտ . էջ 184—185 :

Տաղս հեռաւոր նմանութիւն միայն ունի
Կոստանդին Երզնկացւոյ՝

Այսօր եղեւ պայծառ դարուն
Յնժան ծաղկունք եւ յորդորին . . .

Եւ Յովհ . Թլկուբանցւոյ՝

Այսօր եղեւ պայծառ դարուն
Յնժան ծաղկունքն ու դարդարին . . .

տաղերուն հետ , երկուքն ալ հրատարակուած
Հ . Մ . Պատուրեանէ , Կոստ . Երզնկացի , էջ
110—118 : Պէտք է ընդունիլ , թէ «Յակոբ Եր-
զոյ» ծանօթ եղած է յիշեալ տաղերուն եւ
անոնց ազդեցութեան տակ երգած է :

12 . Տաղ դարնան :

Այսօր է մեզ տօն խնդման ,
Ծաղկունքն ամենայն բացվան .
Պըլալուլըն կ'առնէ Փիղան ,
աւետիս կու տան դարնան . . .

վ . Երգէ դրանս ուրախութեան
վասն ցնծութեան մարդկան .
Յակոբ աօցողս անպիտան ,
յիշման զիս առնէք արժան :

Ձեռագիրք . Քէչիշեան , Յուլց . Չմմառու
վանաց , Թ . 172 , 48 ա (ժէ) : Շ . վ . Սահա-
կեան , Տաղարան Թ . 3 , էջ 115—117 :

Համեմատէ ասոր հետ «տաղն դարնան եւ
ուրախութեան» .

Ահա հոտըն դար դարնան .
 Իւր տեսն երեւի խընդման .
 Ձինչ կայ պաղչայ , պօստան ,
 Ծաղկունք ամենայն բացուան . . .

ԺԳ. տունը կը սկսի .

Այսօր է մեզ տօն խընդման .
 Հաւասար սիրելեացդ օր կան . . .

Հ. Մ. Պատուեան այս տաղը , զոր կը
 հրատարակէ միւսանդամ ²⁴ , կ'ընդէ վերագրել
 Կոստ . Երզնկացւոյ : Երկու տաղերու մէջ
 նմանութեան դժեր կան , եթէ ստուգիւ Կոս-
 տանդին է վերջնոյս հեղինակը , պէտք է զՅա-
 կոբ անոր ազդեցութեան տակ ենթադրել :

Կ'արժէր Նետրարենց Յակոբ Եղիսկոպոսի
 այս տաղերը խնամով ի մի հաւաքել եւ հրա-
 տարակել :

²⁴ Նախ լոյս տեսած Գ. Վ. Սրուանձտեանցի Մ տ-
 ն Ե Ե Ե Ի մէջ , էջ 277—279. ապա Կոստ . Երզնկացի ,
 էջ 173—176 :

Ժ Զ .

Խ Ր Ա Տ Գ Ա Ն Ո Ւ Շ Ը Ր Ո Ւ Ա Ն (Ն Ո Ւ Շ Ի Ր Վ Ա Ն)

Թ Ա Գ Ա Ւ Ո Ր Ի Ն

ԽՐԱՏՔ ԱՆՈՒՇԸՐՈՒՄՆ (ՆՈՒՇԵՐՎԱՆ) ԹԵՓԵԼՈՐԻՆ

1. Շահնամէի գաղղիերէն թարգմանութեան Զ. հատորի Յառաջաբանին մէջ (էջ 6) կը գրէր Jules Mohl. «Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ կ'երեւայ թէ պահուած են Վժռատութիւն Նուշիրվանի, խորագրի տակ երկու հայերէն գրուածք. առնք հաւանօրէն պահլաւ գրքերու թարգմանութիւններ են, որոյխտներ Ֆիրդուսի սէնեցած է աշքի սաաջ» : Մահլի այս տողերուն ուշադիր եղած էր մեր բարեկամը Ա. Սարուխան եւ կը հրաւիրէր տկնարկուած ձեռագրի վրայ բանասէրներու ուշադրութիւնը * :

Ինձ կը թուի թէ Յ. Մահլ նկատի ունեցած է Էջմիածնի Թ. Վճ ձեռագիրը եւ այն՝ Յակոբ Կարենեանի հրատարակած Յուցակէն¹ : Այս տեղ ցուցակագիրը տալով յիշելով ձեռագրին բովանդակութիւնը կը գրէ (էջ 8), թէ կը պարունակէ Ստեփանոս Լեւոնցւոյ «Ատուածաբանութիւնն» . բայց առաջ նաեւ «նախ նորին

* ՀԱՆԴ. ԱՄՍ., 1935, էջ 176 :

¹ Մայր Յուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Ս. Աթոսոյն Էջմիածնի : Թիֆլիզ 1863 :

Թարգմանութիւն Առարկութեան Արիաստ-
տելի. ր. Բանք Նուշրովան Թաղաւորին.
դ. Խօսք փիլիսոփայից» եւն: Յուցակագրին
«ր. րանք...» կ'երեւայ թէ հասկացում եւ
Թարգմանում է «deux traités en ar-
ménien, sous le titre de la Sagesse de Nou-
chirvan»: Թ. 126 ձեռագրին մէջ այս եր-
կերքը հաստատուն իսկական խորագիրն է.
«Խրատք ի րանից Թաղաւորին Նուշրովանի»:
Դժբախտաբար ձեռագրին աստիճանափրո-
թիւնը օգիտի շարդարացնէ Մահլի եւթաղբու-
թիւնը: Բայց եւ օյնակս հետաքրքրական է
նիւթը եւ արժանի ուշադրութեան:

2. «Նուշրովան» Թաղաւորի խրատները
երկու՝ Ընդարձակ եւ Համասօտ խմբադրու-
թիւններով հասած են մեղի: Ընդարձակէն ծա-
նօթ է ինձ երկու ձեռագիր. մէկն է Վիեննայի
Մխիթարեան Մատենադարանի, Թ. 791, Թղ.
166բ—170բ (ԺԶ.^o դար) «Խրատ օգիտանի եւ
օգտակար ամենայն մարդոյ» խորագրի տակ.
Եւ երկրորդը Վենետիկի Մխիթարեան Մատե-
նադարանի Թ. 263, Թղ. 43բ—49ա (յամէ
1628) «Պատմութիւն Նուշրուան Թաղաւո-
րին» խորագրի տակ². սկիզբն է. «Կայր Թա-
ղաւոր մի պարսիկ...»:

Այս Ընդարձակ խմբադրութեանէն ծագեա-
լաղ եղած է Համասօտը, որ խորագիր կը կրէ
«Խրատք ի րանից Թաղաւորին Նուշրովանի» եւ
կը սկսի «Ամենայն մարդ որ գիտէ գշտփս ան-

² Հ. Բ. Մարգիսեան, Յուցակ, Բ., էջ 832:

ձին իւրոյ՝ յինէն ողջոյն մատուցէք» : Չեռա-
գիրներ ծանօթ են՝ Երեւան, ՊԼՄ. Թանգա-
րան Թ. 822, Թղ. 208ա (1672) . Էջմ. Թ. 126,
Թղ. 173ա (ԺԸ.) , Թ. 195, Թղ. 153բ (ԺԷ.) .
Վիեննա, Մխիթ. Մատ. Թ. 988, Թղ. 1ա—3ա
(1697, սկիզբէն սղակառ) : Կան ձեռագիրներ
նաեւ Երուսաղէմ, Ս. Յակոբեանց Մատենա-
դարանը, որոնց համեմատ հրատարակուած է
Սիոն, 1875, էջ 261—263 «Իրանից Թա-
գաւորին Նուշրէվանի» :

3. Այս Թագաւորը, որուն անունը ձեռա-
գիրները պէտքէս ուղղադրութեամբ կը ներ-
կայացնեն՝ Ա. <նո> շրուան, Նուշրուան,
Նօշրուան, Նուշրէվան, Ընդարձակ խմբա-
դրութեան մէջ կ'անուանուի Յէզլ (էզիլ, ար.
ܝܕܥܐ), այն է Արդար : Այս յորջորջմամբ ծա-
նօթ է Սասանեան հզօր արքայն Խոսրով Ա.
Կաւառի որդին, որ Թագաւորեց 531—579 տա-
րիներուն : Խոսրով ունի իւր անունն կից յոր-
ջորջանքը՝ Anôšak rawân, Anôšeh rawân,
որը Սերիս է, դարուն կը տառադարձէ Անուշ-
րուան, արար մատենագիրները՝ Անուշա-
րուան, Ֆիրդուսի՝ ողմամբ՝ Նուշրիվան³ :
«Խոսրով Անուշարեւան, կը զրէ Շպիգէլ⁴, կը
պատկանի Երանեան պատմութեան տեղանաւո-

³ Անուանա մասին տե՛ս իմ Եզիլէ փորձապետ եւ
իւր Պատմութիւնն Հայոց Պատերազմի, Ա. : Վիեննա
1932, էջ 255—256 :

⁴ Fr. Spiegel, *Erânische Altertumskunde*, III.
Leipzig 1878, էջ 460—461 :

բազայն անուններուն . . . անիկա կը փառարանուի իրրեւ Արդար թագաւոր⁵» : Խոսքով Անուշրուան իրանեան աւանդավէպի մէջ ըմբռնուեցաւ իրրեւ դադափարական թագաւոր . նոյնպէս երեւակոյցեց զինքը արարական աշխարհը :

4 · Խրատներու հայերէն թարգմանութիւնը կ'ենթադրէ արարերէն բնագիր մը : Արարերէնն ալ իր կարգին խմբագրուած է պահլաւերէն սկզբնագրէ մը : Կայ պահլաւ գրականութեան մէջ Խոսքով Ա . ի անունով Կաակ մը⁶ , *Andarž i anôšakrovân Xusrov i Kavâdân* , այն է Անդարձ անմահ Խոսրովու որդւոյ Կաւատայ : Կաակիս մէջ կու տայ մահուան մահամերձ Խոսքով իւր խրատները ժողովրդեան : Ասոնք հայերէն «թագաւորութեան խրատներու» հետ մերձաւոր աղերս մը չունին : Ֆիրդուսի⁷ , Մասուդի⁸ եւ Թա'ալիբի⁹ յառաջ կը բերեն յանուն Խոսքովի այլ եւ այլ խրատներ ,

⁵ Այս յորջորջանքը նաեւ Մահմեաի բերանը գրուած է . Nöldeke, Tabari, 161 ծն. :

⁶ Ունիմ աչքի առաջ C. Salemannի հրատարակած պահլաւերէն բնագիրն եւ գերմաներէն թարգմանութիւնը, *Mélanges Asiatique*, 9 (1887), 242—246 : Այս եւ յաջորդ աղբիւրներն ուշագրութեանս յանձնեց սուսցչապետ A. Christensen ի Կապենհագէն , որուն կը յայտնեմ շնորհակալիքս :

⁷ Շահնամէ , թարգմ . Mohlի , հատոր Ե . :

⁸ Maçoudi, *Les Prairies d'Or*, publiés par Barbier de Meynard, II, 204—210.

⁹ *Histoire des Rois des Perses par Al-Tha'alibî*, ed. Zotenberg, Paris 1900, էջ 606 եւն :

զորոնք տուած է թաղանթառանդ Որմիզդ Դ.ի եւ ժողովրդեան. ասոնք տեղ տեղ նման կը հնչեն վերոյիշեալ Կտակին, նաեւ մեր խրատներուն, բայց նոյն չեն: Թէ հին աշխարհը ո՞րքան իրաւամբ վերագրած է այս եւ նման խրատներն արդարանուն Նուշիրվան Խոսրովի, չեմ ուզեր հոս մանրակրկիտ հարցաքննութեան նիւթ ընել. անդրադոյն հետազօտութիւնը կը թողու՞մ պահլաւադէտ եւ արարադէտ մասնադէտներու:

Խրատներու հայերէն թարգմանութեան սկիզբը կայ Մուտք մը, ուր կ'ըսուի թէ «կայր թաղաւոր մի պարսիկ, անուն նորա Ա<նո>շրուան յէդլ: Եւ ունէր թաղ մի ոսկի. եւ յայն թագն էր շինած ԻԲ թարկ: Եւ գրած էր յամէն թարկ տասն բան. . . լուրջ ազու՞թ ահամբ եւ բացած զմբուխտամբ»: Այս քոսներկու անգամ տասը «բաները» կը նկատուին «խրատ թաղաւորութեան», զորոնք թաղաւորը, ամէն անգամ որ ձի պիտի նստէր թաղ ի գլուխ, նախ ի լուր իւր նախարարներու կը կարգար եւ ապա կը դնէր գլուխը:

Խրատներու համագումարն էր $22 \times 10 = 220$: Այս թիւը հայերէն թարգմանութեան մէջ, գոնէ ինչպէս կը ներկայացնէ զայն Վիեննայի Թ. 791, ամբողջութեամբ չէ պահուած. կը պակսի հոն 28 վճիռ. հետեւեալ բաժանմամբ.

Ա. 7.	Թ. 8.	Ժէ. 8.
Բ. 8.	Ժ. 6.	ԺԸ. 10.
Գ. 9.	ԺԱ. 9.	ԺԹ. 10.
Դ. 10.	ԺԲ. 9.	Ի. 9.
Ե. 7.	ԺԳ. 9.	ԻԱ. 7.
Զ. 9.	ԺԴ. 9.	ԻԲ. 11.
Է. 9.	ԺԵ. 9.	
Ը. 9.	ԺԶ. 10.	

Համագումարն է 192 վճիռ, փոխանակ 220ի. ուստի դուրս ինկած է 28 վճիռ. թարգմանչէն յապաւուած, թէ օրինակողներէն զանց առնուած :

5. Խրատներս միանալով Համանիւթ գրուածքներու հետ, կը յիշեմ Բանք Իմաստասիրաց, Սեկունդոս, Սեքստոս, Խիկար, Աղապետոս, Եւագր, Նեղոս, կը կազմեն Հայ մատենագրութեան մէջ ուրոյն գրական բաժին մը : Թէ անոնք արթնցուցած են հետաքրքրութիւն Հայ ընթերցողներու մէջ, կը տեսնուի այն Ծաղկաքաղէն, որ հանուած է «ի բանից թագաւորին Նօշրօվանի», դոր յիշեցինք վերադոյն : Այս Ծաղկաքաղը թէպէտ շատ տեղեր կը խառորի Ընդարձակէն, բայց առանց տարակուսի քաղուած է անկէ : Անծանօթ խմբագիրը առանձին փոյթ տարած է Ընդարձակին ռամկարանութիւնները գրական լեզուի վերածել եւ անոր մովթ տեղիքները լուսարանել, կան վճիռներ, որոնք նոյնութեամբ առնուած են, կան նաեւ այնպիսիներ, որոնք անճանաչելի ըլլալու չափ փոփոխուած են :

Համառօտ Մաղկաքաղին մէջ կը տեսնուին վճիռներ ալ, որոնք կը պակսին Ընդարձակին : Այսպիսիները ուրի՞շ աղբիւրէ առնուած են, թէ փոփոխակներն են Ընդարձակին եւ կամ անկէ դուրս ինկած մասերն են : Թէ խմբագիրը օտար աղբիւրէ ալ վճիռներ մուծած է իւր Մաղկաքաղին մէջ անուրանալի է . Վիեննայի Թ. 988 կ'ընծայէ ի կատարածին խումբ մը վճիռներու, որոնք յայտնապէս ուրիշ աղբիւր կ'ենթադրեն : Կը կարծեմ սակայն թէ Մաղկաքաղին ինչ ինչ վճիռները, որոնք կը պակսին այժմ Ընդարձակին մէջ, նախնաոր անոր մասերն եղած ըլլան : Նկատի առնելով այս հանդամանքը իրրեւ յաւելուած կը հրատարակեմ այդ՝ Ընդարձակին պակսած վճիռները : Այդպէս կը թողում հաստատել ձեռագիրներու բազմաթեամբ, թէ անոնցմէ որոնք իրօք Ընդարձակին մասերն եղած են :

Ե. Արարերէն սկզբնաղբի մը հետքերը հայերէն թարգմանութեան մէջ զգալի են : Կան թարգմաթիւ արարերէն բառեր, որոնք նոյնութեամբ փոխ առնուած են թարգմանչէն : Թարգմանութիւնը բառ մեկնայն հաւանականութեան ի գլուխ ելած է Առաքել Անեցւոյ եւ Ընկերներու ձեռքով, որոնք Երազմահանի մը թարգմանիչն եղած են 1222ին Անի քաղաքին մէջ, արարերէն բնագրէ : Ժամանակի համար յետնադոյն եղր պէտք է առնել 1310 : Վիեննայի Թ. 791 ձեռագիրը, ուր պահուած է խրատներու հնագոյն օրինակը, Մովսէս

Երզնկացւոյ կաղմած Սսկեփօրիկը կը ներկայացնէ , խմբադրուած 1310էն յտեսչ :

Ինչպէս Երազահանի , նոյնպէս այս Խրատ-նեքու թարգմանիչը կիրարկած է սամկօրէն բարբառ մը . Հ . Բ . Սարգիսեան կը գրէր , թէ գրուած քս «միջնադարեան սամկօրէնով թարգմանուած է , ուր կան պատմուածք (խմա' ղ ճիւղք) նորակերտ եւ ուշադրաւ բա-ւերով եւ բացատրութեամբք» (Յուլյակ , էջ 832) : Այս տեսակէտէ կ'արթնցնէ գրուած քս ստանձին հետաքրքրութիւն : Պէտք է ըսել թէ յաջողած է թարգմանչին շատ տեղ ճարտա-րութեամբ հայացնել ղ ճիւղները , սրանք տուած ի նկարագիր ստացած են : Բայց կան մութ տեղիքներ ալ , անյաջող ղ ճիւղներ ալ :

7 . Կ'ամփոփեմ այս տեղ օտար բառերն եւ տպա սամկօրէններէն ինչ ինչ :

Աբլահ , Բ . 2 , ար . ٤٤١ , սպէտ , պարզամիտ :
Աղութ , ար . ٤٤٢ , պահ , yakand , յակինթ :
Ապրահ . Բ . , պ . ٤٤٣ , ջրմուղ , ջրանցք . հա-մադօրն է քարկ բառին :

Արադ , ԺԲ . 1 , ար . عرق , օղի :

Արդապ , ԺԶ . 7 , ար . ٤٤٤ , ցանկութիւն , տենչ :

Դարպաս , Զ . 2 , պ . դարձա՛ղէ . հմմտ . Ահա-սեան , Արմատ . Բառարան , Բ . 444 :

Յեղլ , էղիլ , ար . ٤٤٥ , արդար , իրաւախոհ :
Թադիք , քադիք , ար . թէտդիք . կարգ , խորհարդ եւն :

Թարկ, ար. طریق, ճանապարհ, ուղի, անցք,
 համադօր ապրահի:

Խիլար, Թ. 5, ար. حیل (հիլէթ) նենդու-
 թիւն, խարէնէթիւն, խարդախութիւն:

Խամուր, պ. եւ ար. خمر, արբշիտ:

Խրբնալ, «յորրերոյ իւր մի խրբնաք», ԺԶ. 6,
 ար. خرب խարբ, արժատէն, դողնալ,
 կորզել:

Հալալ, ԺԷ. 3, ար. حلال, արդար:

Շառ ձգել, Ժ. 6, ար. شاذ, կադ, կոխ, թշնա-
 մութիւն:

Ռամկօրէն բառերէն կը յիշեմ.

Աղահատ, է. 1, աղաաղաուկ, աղահանք. Հա-
 մաստը կը կարդայ հաղահատ:

Անիարկ, «հեա անհարկից սէր մի դնէք»,
 է. 5. անկարեւօր, աւելօրդ իր. հօս թերեւ
 լաւադոյն՝ «անօգտախ», տե՛ս հարկիք:

Ասոյժ, «ընդ տուժն մի հեշտ կատակէք»,
 ԺԹ. 9:

Գեկան, «ընդ գեկնով գենած քն (մնաստած ին)
 կոխ մի տանէք», է. 7. գեկան, գտհեկան,
 դրամ:

Թլսիել, ԺԲ. 2, անարդել, Ասձեոն Բառա-
 րան ունի քլսի առնել, արհամարել, ա-
 նարդել:

Կանգ, «երբ քո բախտն ի կանդ է», ԺԹ. 2.
 կանգնիմ բոցին արժատը, երբ բախտդ յա-
 ջող է:

Հարկիք, հարկեւօր, ԺԷ. 5. արժէք, պատիւ,
 պատուաւոր:

Ձեւել, ԺԸ. 3, երեւցնել, կերպարանել :
 Ճանաչաւոր, Բ. 6, ծանօթ շրջանէ մարդ :
 Մօտեւոր, Բ. 6. մերձաւոր շրջանէ մարդ :
 Միհետ (°), ԺԲ. 7, մէկգլո՞ւխ :
 Տնտղեմ, ԺԴ. 9, լաւ խորհիւ :
 Փաթթիւ, ԻԲ. 7, գիրկընդխառնուիւ :
 Քիթ ի վեր կենամ. «ի հետ ողորդ սիրելեաց
 քիթ ի վեր մի կենայք» . ԺԲ. 6 :
 Քնիշամ, է. 6, թախանձել, մուրալ :
 Քուսեմ, քեմ, քամու, ԺԵ. 5, Ի. 9, է. 6 :

Տ. Մեր հրատարակութեան համար բնա-
 գիր առնուած է Վիեննայի Մխիթարեան Մա-
 տենադարանի Թ. 791, Թղ. 166 ր—170 ր.
 գրուած ԺԶ. դարուն ի ձեռն Վարդան Ղա-
 րատուցի երէցի = A : Համեմատութեան
 առնուած է առաջին երեք տողերու եւ վեր-
 ջաւորութեան համար Վենետիկի Մխիթ. Մա-
 տենադարանի Թ. 263, ըստ յառաջբերութեան
 Հ. Բ. Սարգիսեանի, Յուլիոս, էջ 832 : Ծա-
 նօթութեանց մէջ գետեղած ենք Համառօտ
 խմբագրութեան համադրատասխան վճիռները,
 երբ խոտորած են անոնք բնագրէն. այլադդ
 միայն նոյնութիւնը ակնարկած ենք = B. Կից
 նշանակուած թուանշանները Վիեննայի Թ. 988
 ձեռագրին յաջորդական հաստատածութուերը
 կը յարարերեն, ըստ մեծի մասին համընթաց
 Ս ի ո ն ի օրինակին հետ (= S) :

Վիեննայի Թ. 791, Թղ. 170 ր Խրատներէս
 վերջը գետեղած է վճիռ մ'ալ յանուն «Քեղու-
 րաթ» թաղաւորին, այն է Կաւատ արքայն,

Հայրը Խոսրով Ա. Անուշըռուանի : Կարեւոր
Համարեցանք հրատարակել զայն Անուշըռուանի
խրատներուն կից :

ԱՆՈՒՇԸՐՈՒԱՆ ԹԱԳԱԻՈՐԻ Խ Ր Ա Տ Ք Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Կայր թագաւոր մի պարսիկ, անուն նորա
Ա. <նու> շրուան յէդլ: Եւ ունէր թագ մի
սոկի. եւ յայն թագն էր շինած ԻԲ թարկ: Եւ
գրած էր յամէն թարկ Ժ. բան, որ էր Խրատ
թագաւորութեան: Եւ յորժամ կամենայր
հեծնուլ թագաւորն, առնոյր զթագն զայն եւ
կարդայր առաջի իւր իշխանացն: Եւ հրամայէր
թէ հասկացէք եւ ի միտ առէք զխրատս զայս,
որ է պէտք հոգոյ եւ մարմնոյ: Եւ ապա զնէր
ի զլուխն եւ հեծնոյր:

Եւ էր գրած լուրջ աղութ ահամբ եւ բա-
ցած զմրուխտամբ:

Ա. Յառաջին թարկն գրած էր.

1. Չանձնահաճ մարդն յիսնէ ի զատ պա-
հեցէք:
2. Արժանաւորացն ի յիմ գանձէն բաժին
տուք:

Խորագիր. Խրատ պիտանի եւ օգտակար ամենայն
մարդոյ A. պատմութիւն նաւըրաւան թագաւորի V.
Համառօտ խմբագրութիւնը՝ Խրատք ի բանից թագա-
ւորին նօշրօվանի BCD ի բ. թ. նուշըշվանի S:

Մուտք. 1. եւ անուն V: — Աշրուան A նաւըրա-
ւան V էդիլ V: — 2 այն V: — 3 ամէն թարկի V: —
7 ապայ A: — 8 զմրուխտամբ A իմա՝ զմրուխտ ահամբ:

Վնխք. Ա. 1 յինէն B³: — 2 հանեցէք B²:

3. Ձանդխակին մի փնդուէք :
4. Ի բաներն մի՛ արատարայք :
5. Ձրանն ի ժամէ ժամ մի ձգէք :
6. Ձամէն բան թաղբբով արարէք :
7. Ի խրատէ մի՛ գրնիք եւ մի գարշիք :

Բ. Յերկրորդ սպրահն գրած էր .

1. Ի բանին սկիզբն եւ ի կատարումն հայեցարուք :
2. Յամէն բան որ մտանէք, յատաջ գելն խմայէք :
3. Ձամէն բան եւ զկառաւն տառն շափեցէք եւ ապա կտրեցէք :
4. Չփորձածն մի փորձէք :
5. Չփորձածն յանփորձն մի տայք :
6. Չմարդ որ չէք փորձել՝ բնդ նմա մի փորիք :
7. Չխոտաւումն որ ի ձեզ՝ մինչեւ ձեր անձդ մի խնայէք :
8. Սակաւ խոտաւայէք եւ աւելի կատարեցէք :

3 եւ որ անբնին է՝ մի բնէք B¹ : — 4 արատարայք A : — եւ յամենայն իրս սախարումն մի արեանէք B⁵ : — 6 Չգործ ժամուն մի անցուցանէք B⁷⁷ :

Բ. յերկու A : — 2 Յամենայն գործս յոր եւ կամ ձեռն արեանել, զսկիզբն եւ զկատարումն նորին բնեցէք B⁷ : — 3 Ձամենայն կատու եւ գրան տառն անգամ . . . B²⁸ : — 4 Չփորձեալն մի եւս գարձեալ փորձէք B⁹ : — 5 եւ զփորձեալն բնդ անփորձին մի փախանուկէք B¹⁰ : — 6 Ընդ անփորձ մարդոյ զօտէմարտութիւն մի տանէք B¹¹ : — նմայ A :

Գ. Յերրորդ թարկն գրած էր .

1. Անուանի եւ խոնարհութեան արուեստ ուսիրք :
2. ՁՀՀմարտութիւն ձեզ արարէք արուեստ :
3. Ձկարողութեան հարկիքն գիտացիրք :
4. Ձհամբերող մարդն հանաչեցէք :
5. Ձայս կեանքս մի օր գիտացիրք :
6. Ձառողջութեան հարկիքն իմացիրք :
7. Ձձեր կեանքդ անդխտութեամբ մի անցուցանէք :
8. Յայլոց տրամութիւն մի խնդայք :
9. Ընդ կտրածն , ընդ գնացածն , ընդ այրածն , ընդ վայթածն մի տրամիրք :

Դ. Ի չորրորդ թարկն գրած էր .

1. Ի մեծամեծաց որողայթն կոծեցարուք :
2. Ձենի ժամն լաւ գիտացիրք քան զայլ ժամսն :
3. Մարդկաց ամէն իրաց համբերեցէք :
4. Ի տեղի որ համբերել պիտի , մի՛ ըշտասպիրք :
5. Հեռ ամէն մարդոյ հաշտ կացէք :
6. Ի բաներն սխալալ մի լինիրք :
7. Ամէն մարդ թող գիւր չափն իմանայ :

Գ. յերեք A : — 7 անցընէք B²⁹ : — 9 վասն բեկեւոյն եւ այրեցեւոյն եւ տուրս շնորհեւոյն յետոյ մի տղաշաւէք B¹³ :

Դ. 7 գիւր չարքն (թերեւս նախնարար գրուած՝ չարքն = չափն) A : Հմմտ. «Ամենայն մարդ , որ գիտէ զչափս անձին իւրոյ , յինէն ողջոյն մատուցէք» B¹ :

8. Չոտներա քան զձեր չափն մի մեկնէք :
 9. Ի սլատերազմ երես մի դարձուցանէք :
 10. Չայլոց կռիւ ձեր անձինդ մի անուօք :

Ե. Ի հինգերորդ ապրահն գրած էր .

1. Չկռիւն միջակ արարէք :
 2. Չքաներն համբերութեամբ արարէք :
 3. Չծախն ի մտոյն վերայ արարէք . եւ անթիւ եւ անհաշիւ մի հանէք :
 4. Սկիզբն նոր անկոյն արարէք . եւ ապա զհինն խլեցէք :
 5. Չերեւելի գղայարանս ձեր պատրաստ պահեցէք :
 6. Յանպատէհ բերանոյն պատրաստ եւ ի դատ կայէք :
 7. Ի մէջ մարդածայնի եւ յանուանի վատանուն մի լինիք :

Զ. Ի վեցերորդ թարկն գրած էր .

1. Ի գողերոյ ընչիցն մի չահիք :
 2. Յեզր թաղաւորի դարստս մի չինէք :
 3. Ի ձեր բնակութեան տեղւոյն մօտ հանութ մի չինէք :

10 Չայլոց կռիւ ի ձեր անձնդ մի անուօք (անուօք S) եւ մի կռուիք B³⁰ :

Ե. 1 եւ համբերելով արարէք B³¹ : — 3 Անհաշտարար առ ամենայն գործս ձեռն մի արկանէք B³² : — 4 անկեւոյն B³² ապայ A :

Զ. 2 Ի գրացութիւնս թաղաւորի տուն մի չինէք B¹⁷ : — 3 զձեր A մօտ ի A Ի դուռս տանց ձերոց խանութս մի զնէք B¹⁹ :

4. Ի պիղծ եւ յանպատեհ թաղուց ի դատ
կացէք :
5. Որք անխրատք են թող իշխանաւորի
ծառայութիւն չառնեն :
6. Անընկեր ի ճանապարհ մի երթաք :
7. Անարժանիցն մի խոնարհիք :
8. Հետ չարկամացն մի դատիք :
9. Յօտար հող ծառ մի տնկէք :

Է. Ի յեօթներորդ թարկն գրած էր .

1. Յաղահատ տեղք սերմն մի ցանէք :
2. Ի հետ անարժան մարդկաց մի նստիք :
3. Հետ ամէն ազդ մարդոյ մի վաթթիք :
4. Փոխ ի նորքսակ մարդոյ մի առնուք :
5. Հետ անհարկից սէր մի դնէք :
6. Ի քամոս մարդկաց հաւատք եւ աղու
հաց մի քնքշաք :
7. Ընդ դեկնով դենածքն կռիւ մի առնէք :
8. Որ չամաչէ եւ չվահի՝ ի յիւրմէն ի
դատ կացէք :
9. Հետ չտեսած մարդկացն լոյս սէր մի
դնէք :

Ը. Ի յութերորդ թարկն գրած էր .

1. Որ ի մօրէն ցաւ եւ յիմար ծնանի ,
իւրենն դեղ մի առնէք :

6 անուղեկից B²² : — 9 ծառ եւ բոյս B³³ :

Է. 1 Հողահատ տեղիք սերմն մի ձգէք B³⁴ : —
Ի նորելուկ մարդուէ պարտս մի առնիցէք (առնէք S)
B⁸ : — 7 Առ արծաթադին ծառացս կռիւ եւ աղմուկ մի
առնէք B²³ : — 8 Ով ոք յառականաց եւ ի նախատանաց
ոչ երկնչի՝ ի նմանէ հեռագոյն կացէք B²³ :

2. Արլահ մարդուն ու խումարին ու հար-
բածին խրատ մի տաք :
3. Դուք դձեղ մեծ մի տեսնուք :
4. Ի լեզուանի կնոջէ պատրաստ կացէք :
5. Ով որ գիրատն ճանաչէ եւ սիրէ՝ այնոր
տուք :
6. Ձուտելն եւ դիմելն մի սիրէք :
7. Ձեր հնազանդելոցն ուժ մի առնէք :
8. Յանապատեհ պատճառէ զծառայն մի
ծեծէք :
9. Յայլոց հաց աչք մի ձդէք :

Թ. Ի յիններսրդ թարին գրած էր .

1. Ձձեր հացն յայլոց սեղան մի դնէք :
2. Երբ որ դձեր հացն ուտէք՝ զձեր գրուցն
տուք :
3. Ի տղայոց թըղբիւր մի առնուք :
4. Չօտար կին եւ դպառաւ ի ձեր տունն
մի թողուք :
5. Ի հար կնոջ խիլաթէ պատրաստ
կացէք :
6. Ձձեղ ծառայ մարմներոյդ մի առնէք :
7. Ընդ գստերաց մահ մի տրամիք :

Ը. 2 Տղիտաց եւ դիւտհարաց եւ արբեցողաց
խրատ մի տայք B⁷¹ : — 4 Ի յանդդամ կնոջէ պատրաստ
եղերուք (պատրաստեցարուք S) B⁷² : — 8 Սաղաւ. փնտ-
սիւ զհաւատարիմ ծառայս ի վայր մի ընկենուք B²⁷ :
Թ. 3 Ընդ մանկունս խորհուրդ մի առնէք B²⁵ : —
4 Ի տուն B³⁵ :

Բ. 2 Չօտար իրքն (օտար իրաց սակս S) . . . B³⁷ :
— 3 Յայլում տան տանախրութիւն մի առնէք B¹²
(չունի S) : — 6 Ի մէջ այր եւ կնոջ եւ եղբարց ատելու-
թիւն մի ձդէք B³⁶ :

Ց. Ի յօտարն մի վատահանայք զերդ Ի փորձածն :

Ժ. Ի տասներորդ թարկն գրած էր .

1. Ձիւղերն յորձերն Ի պահ մի տաք :

2. Յօտար իրքն աւելի քան զտէրն մի սրտացաւիք :

3. Յօտար մարդոյ տուն տանտրութիւն մի տոնէք :

4. Չայլք Ի ձեր տունն տանուաէր մի գնէք :

5. Այն մարդիկքն որ զայս կեանքս ատեն եւ արհամարհեն , դուք զիւրեանքն մի տաէք եւ արհամարհէք :

6. Ի մէջ այր եւ կնոջ , ծառայի եւ աղատի շատ մի ձգէք :

ԺԱ. Ի մեծասաներորդ թարկն գրած էր .

1. Առ թաղաւորն սլատրատա եւ ահարկու կացէք :

2. Թաղաւորն թէպէտ խոնարհի՝ դուք մի համարձակիք :

3. Ի չխանաւորք երբ սակաւ սէր ցուցանեն , զինքն մեծ սիրեցէք :

4. Ի յսխակալ մարդկաց Ի դատ կացէք :

5. Չամէն մարդոյ հարկիք իմացէք :

6. Ընդ բախտաւորքն մի նախանձիք :

7. Ընդ իմաստունք մի վանիք :

ԺԱ. 2 թէպէտ եւ B³⁰ : — 3 իչխանաւոր... ցուցանէ... B³⁰ : — 6 Ընդ բախտաւորք (—ս Տ) եւ ընդ տօլփաթաւորք (—ս Տ) մի նախանձիցիք (նախանձիք Տ) B³¹ :

8. Որ տէր է գրչի եւ իմաստութեան քար-
տօղարի, զնոսա թեթեւ մի տեսնուք,
այլ լաւութիւն արարէք:
9. Ի բանաստեղծ մարդկաց պատրաստ
կացէք:

ԺԲ. Ի յերկոտասաներորդ թարկն գրած էր.

1. Իսկի զմարդ մի թլտէք:
2. Չմեծամեծք տեսէք մեծ:
3. Չխարէութիւն կարեցէք, որ անհոգք
կենաք:
4. Հետ ժլատ եւ ոչինչ մարդկաց մի դա-
տիք:
5. Չհօր եւ զմօր հարկիքն մեծ տեսէք:
6. Ի ծերոց ի մօտաւորութենէն մի
կարիք:
7. Ի միհետէ մարդոյ մի տաք զձեզ կլա-
նել:
8. Չերդունն եւ զպայմանն մի կոխէք:
9. Անկոչել ի մարդոյ պատիւ մի երթայք:

ԺԳ. Ի յերեքտասաներորդ <թարկն> գրած էր.

1. Չամենայն աւուրս ձեր խրատիւ եւ
իմաստութեամբ վարեցէք:
2. Թէպէտ եւ դուք շարք լինիք՝ զազէկն
սիրեցէք:

8 Ո (որ) A: Որ տէր է գրչի եւ իմաստութեան,
զնոսա թեթեւ (թեթեւ S) մի տեսնուք (տեսանէք S)
B⁴⁵: — 9 մարդկաց (մարդկանց S) B⁴⁷:

ԺԲ. 8 զպայմանն A: — 9 Անհրաւիրակ հիւր ու-
մեք մի լինիլիք (լինիք S) B⁷⁵:

3. Իսկ եթէ աղէկ լինիք՝ զչարն մի բամբասէք :

4. Վատ մարդկացն յիւրեանց սուտն մի օղնէք :

5. Ի սիրելոյ եւ ի չարկամէ զգուծն մի վերացնէք :

6. Ի հետ մահու պիղծ դիր մի դնէք :

7. Ձեզ ուսում ու խելք ուսիք :

8. Ի խրատէ մի դրնիք :

9. Վասն մարդկան քան զբարին այլ իրք մի սսէք :

ԺԴ. Ի չորեքտասաներորդ <թարկն> դրած էր.

1. Որ քան գեղ աղէկ է եւ դիտէ՝ մեծ տես :

2. Իսկ այլ իրաց քան զխմաստութեան խնդրողք մի լինիք :

3. Իմաստունքն քանի հեռի են, առ իւրեանքն մօտեցուք :

4. Ձանցած ժամանակ հետ մի համարիք :

5. Ձինչ յասարլորէ չունիք, ի մարդկանէ մի քնքշաք :

6. Ձձեր անհողութիւն ի լեզուոյ սխառաստեւոյն իմացէք :

7. Թէ զանհողութիւն ուղէք՝ զճմարտութեան արուեստ ուսիք :

8. Իրք որ ի պահ առնուք եւ ի վտիս՝ վճարեցէք :

ԺԴ. 6 յիմացէք Ա :

9. Խօսք որ չէ ի խելաց՝ տնադեցէք եւ ապա ասացէք :

ԺԵ. Ի հնդետասաներորդ < Թարկն > գրած էր.

1. Խօսք որ ասելոյ չէ՝ մի ասէք :

2. Անպատեհ խօսից պատասխանի մի ասնէք :

3. Զլեզուներդ ի չար ասելն մի սրէք :

4. Պիղծ խօսից միտ մի դնէք :

5. Թաղաւորաց քուսելոյ մտիկ մի անէք :

6. Զինչ լսէք պատասխանի՝ լուռ կացէք :

7. Զինչ բան որ չգիտէք՝ մի ասէք :

8. Զասելն քան զառնելն աւելի մի ասնէք :

9. Զինչ լեզուովքդ պիղծ խօսիք, թող ի սրտերդ չկենայ :

ԺԶ. Ի վեշտասաներորդ < Թարկն > գրած էր.

1. Ամենայն մարդոյ խօսք մի վստահանաք :

2. Զբարի խօսքն յամենայն մարդոյ ընդունեցէք :

3. Ոչ ճշմարիտ եւ ոչ սուտ ամենեւին մի երդնուք :

4. Զայն կեանքն ընդ կեանս մի փոխէք :

5. Մարդոյ եւ ընկերի զայն կամեցէք զինչ ձեր անձինդ ուզէք :

ԺԵ. 1 Ամենայն ինչ որ անպատշաճ է, մի խօսիք B³: — 4—5 Պիղծ խօսից (—ն S) պիղծ պատասխանի մի տայք B⁵⁰: — 6 լուր A:

ԺԶ. 1 Յամենայն մարդ (մարդոյ S) խօսք (խօսս S)... B⁵¹: — 2 Յամենայն մարդոյ զբարի... B⁴⁹:

6. Յորբերոյ իրք մի՛ խրրնաք :
7. Արդապք մի սիրէք որ հանդիատ կենայք :
8. Այն յերկար ճանապարհին պաշարս ճարեցէք :
9. Ի կարճութեան ժամն զձերութիւն ի միտ ածէք :
10. Չձերութեան բանն ի կարճութեան ժամն հոգացէք :

ԺԷ. Յեօթնևտասներորդ թարկն գրած էր .

1. Ի ժխտութենէ փախիք :
2. Յառատութենէ արուեստ սուիք :
3. Չսկիզբն առատութեան ի ձեր հալալ արդեանցն արարէք :
4. Չմարդոյ կերպն ճանաչեցէք :
5. Սէր հետ հարկեւորացն դիք :
6. Ի ցածէն եւ յանդէտէն խնդիրք մի խնդրէք :
7. Հետ ամէն մարդոյ սէր եւ մօտաւորութիւն ըստ ժամանակին դիք :
8. Չպարտականն սկիզբունեցէք. բայց խիստ թոյլ մի թողուք :

ԺԸ. Յութնևտասներորդ <թարկն> գրած էր .

1. Չձմռան արաղն ամառն հոգացէք :
2. Չայս աւուր բանն ի վաղն մի ձգէք :

Ս ի տղայութեան ժամանակն (ժամն S) զձերութիւնն ի միտ ածեցէք B⁵⁸ : — 10 եւ . . . ի տղայութեան ժամն . . . B⁵⁹ :

ԺԷ. 6 = B⁵² : — 7 = B³⁸ : — 8 Պարտականն . . . բայց խիստ թոյլ . . . B⁵⁵ :

ԺԸ. 2 Այս (յայտմ S) աւուր . . . B⁵⁶ :

- 3 . Բան որ եղծած է , դերդ դեղծած մի ձեւէք :
- 4 . Ձգեղն յառողջութեան ժամն խմեցէք :
- 5 . Ձարիւնն յիւր ժամն յանձնեցող հանէք :
- 6 . Երբ ծեր լինիք՝ կտրհոլթեան մի ցանկայք :
- 7 . Չամենայն ինչ թաղբրով արարէք զինչ որ ենէք :
- 8 . Չբանն ի բանադէտն վստահացիք :
- 9 . Ամէն իրաց շուտ մի աւտար :
- 10 . Չձեր ընդանիքն սիրեցէք :

ԺԹ . Յիննեւտասներորդ < թարկն > գրած էր .

- 1 . Ի հետ ողորդ սիրելեացն քիթ ի վեր մի՛ կենար :
- 2 . Երբ քո բախտն ի կանգն է , դքս սիրելին յայնժամ յիշէ :
- 3 . Չքո թշնամին խիստ մի արհամարհել :
- 4 . Յիմաստունն թշնամւոյն մի խիստ արհամարհել եւ մի երկնչել :
- 5 . Չանդէտ սիրելին մեծ թշնամի գիտացիք :
- 6 . Ի թշնամոլթեան ժամն սիրոյ տեղիք պահեցէք :
- 7 . Ի սիրելոլթեան ժամն զթշնամոլթիւն յիշեցէք :
- 8 . Ծոլոլթեան արուեստ մի ուսնիք :
- 9 . Ընդ առոլթն մի հեշտ կատակէք :

4 = B⁵⁷ :

ԺԹ . 4 Յիմաստունն թշնամոյն մի վախէք B⁶⁷ : —

5 = B⁶⁶ : — 6 = B⁶² ժամն (ժամանակն S) . . . տեղ B :

10. Ձձեր սիրելին յաղքատութեան ժամն խնդրեցէք :

Ի . Ի քսաներորդ < թարկն > գրած էր .

1. Հետ դէշ աւուրն մի դիշանաք :

2. Ամէն մարդ յիւր չափ վայելեցէք :

3. Աստըւորս խաղաղ թող չթուի ձեզ :

4. Չհոգեամնայդ բաժինն ի մարմնաւորս մի մտանաք :

5. Չաղայքն հնարութեամբ ուսուցէք արուեստ :

6. Ձձեր կերպն արպէս էք՝ ի սիրելեաց եւ ի թշնամեաց ծածուկ պահեցէք :

7. Չմարդկաց խորհուրդ պահեցէք :

8. Ձձեր խորհուրդն մարդկաց մի տսէք :

9. Ի տեղի որ քսել կենայ՝ տկանջ մի դնէք :

ԻՎԿ. Ի քսաներորդ առաջնորդ < թարկն > գրած էր .

1. Ձձեր խորհրդակիցն ի ժամանակի բարկութեան փորձեցէք :

2. Ձկին եւ գորդի ի ժամանակ աղքատութեան մի սերանաք :

3. Առ մեծամեծք աչք ի բաց կացէք հանապաղ :

4. Չամենայն իրք դհերիքն սիրեցէք :

Ի . 8 = B⁶³ խորհուրդն (S — u) մարդոյ B :

ԻՎԿ. 3° Ի մեծամեծաց երկիւղիւ կացէք B⁴² : —

4 Ամենայն իրաց դհ . u . B⁶⁵ :

- 5 · Ձևարարութիւն քան դժուար այլ դասն իմացիք :
- 6 · Չանհոգութիւն ձեզ կենդանութիւն դիտացիք :
- 7 · Ընկեր դայն սիրեցէք , որ յիւրմէն իրք մի շահիք :

ԻԲ · Ի քսաներորդ երկրորդ < թարկն > դրած էր .

- 1 · Ի ժամանակ անհոգութեան քան ի նեղութեան այլ խիստ պատրաստ կացէք :
- 2 · Յառատութեան ժամն հոգացէք մեծապէս զկատուծոյ :
- 3 · Ի աղայութեան ժամն համբերութիւն կալէք :
- 4 · Յառատութեան ժամն դռնացիք մեծապէս զկատուծոյ · դողութիւն յիշեցէք :
- 5 · Երբ առողջ կենայք՝ դճիւանդութիւն ի միտ ածէք :
- 6 · Կին ի մօտեւորաց եւ ի հանաչաւորաց առէք :
- 7 · Ի մէկ տեանուին ի հետ մարդոյ մի փաթթիք :

7 = B⁶⁹ :

ԻԲ · 4 Եւ յառատութեան ժամն դողութիւնն յիշեցէք B⁶¹ : — յառատութիւն A : — 5 Եւ յառողջութեան ժամն դճիւանդութիւն ի միտ ածեցէք B⁶⁰ : — 6 = B⁸⁸ : — 7 Ի մէկ տեանելուն (ի տեան) յամենայն մարդոյ հետ մի փաթտալիք (-թիք S) B⁵³ :

8. Չձեղ առ մարդիկք մի սուղ ունենայք :
9. Խիստ ժողովրդեան բեռն քարչ մի վիճիք :
10. Չձեր բեռնդ այլոց մի բառնայք :
11. ՅանչաՀ սիրելեացն ի զատ կացէք :

Թագաւոր մի կայր Քեղուբաթ անուն . առաց . Չինչ վատ նղովք կայ , ի վերայ աղէկ կնոջն լինի : — Ասաց մէկ ամիրայն . Յէ՞ր էնց կասես : — Ասաց , թէ Շունն լաւ է քան զկին . զի շուն ո՞քայ կու պահէ եւ կինն ոչ :

ՀԱՄԱՌՕՏ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄՆԱՅՈՐԴՆԵՐԸ

8. Չձեղ ի մանկութեան բարի անուամբ հռչակեցէք (Ե . 7°) :
14. Ի չարանուն տեղւոջ մի բնակիք (Չ . 4°) :
15. Ի հեղեղատ տեղի մի բաղմիք (Է . 2°) :
16. Ի գողոց ուխտադրութիւնս մի ընդունիք (ԺԳ . 4°) :
20. Ի չար դրացեաց հեռաբնակ կացէք (Չ . 4°) :
21. Առընթեր կովոյ հուպ մի երթայք (Դ . 9°) :
26. Հրամանաւ կանանց չար մի դործէք :
41. Եւ թագաւոր սք , թէպէտ եւ փանաքի լինի , նուաստագոյն մի տեսանիցէք (ԺԲ . 2°) :

9. Խանգարուած կ'երեւայ A . թերթեւ երկու վնիռ անկմամբ բառերու՝ միացած . Խմտ . Ընդ մարդոց մի վիճիք V : — 10 բեռն V : — 11 ի յանչաՀ . . . կացիք : Եւ Քրիստոսի մարդասիրին փառք յաւիտեանս յամէն V :

- 43 · Եւ զսակաւ ձիւրս թաղաւորաց մեծապոյն պիտացիք :
- 46 · Ոք որ առաւել պիտէ քան զձեզ , զնա աւելի պատուեցէք (ՓԴ · 1°) :
- 54 · Սմեհացն իրաց եւ ամեհացն մարդոց չուտ մի հաստացք (հմմտ · Դ · 3 , ժԶ · 1) :
- 68 · Եւ ձեզէն զձեզ ի փորձութիւն մի արկանէք (Դ · 9°) :
- 69 · Հանապաղ այլոց ձեռօք դօձն բռնեցէք :
- 70 · Ի քարկացոյ տրանց պատրաստ կացիք :
- 74 · Զկերակուրս եւ զրմակիս առանձնաբար մի ընթրիք (Ը · 6°) :
- 76 · Ընդ քարերախաիկ տրանց մի հակառակիք (ժԱ · 6°) :
- 78¹ · Ի մէջիսն ի ձեր նմանոյն խէչն նստէք :
- 79 · Ի հետ այլապղեաց յանդատեհ խօստ մի համարձակիք :
- 80 · Ով ոք ընդ ձեզ խէթ աւնի , ի նմանէ հետադոյն կացէք :
- 81 · Յերեսս թչնամեաց դասնութեամբ մի հայիք :
- 82 · Յամեհացն զրոյցս եւ ի քանս քաղցրաբարք եւ մեղմախօս լերուք :
- 83 · Զօր մահաւն ի միտ ամեցէք :
- 84 · Եւ ի տանջանաց դժոխաց երկերուք :

¹ Թ · 78—90 համաձայն Եր · չունի Տ : Իբրեւ վերջին իբրատ ունի Տ · Եւ յամեհացն ժամ զհանգերձեացն ի միտ ամէք · Ար պակսի Երն :

- 85 . Ի յամենայն բան զԱստուած յիշեցէք :
- 86 . Անդրադ աղօթս արարէք :
- 87 . Եւ զգոհութիւնն ի լեզուէ անպակաս արարէք :
- 88 . Յողորմութենէ ունայն մի լինիք :
- 89 . Աղքատաց եւ կարօտելոց օգնական լերուք :
- 90 . Եւ ամենայն բարութեանց սիրողք եղևուք . զի աստ մարմնով ուրախ լինիլիք եւ ի հանդերձեալն հողւով ցնծասլիք : . . .
-

ԺԷ.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԽԱՍՊԷԿ ԵՐԷՑ ԿԱՓԱՑԻ
ՏԱՂԱՍԱՑ (1610—1686)

ԺԷ.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԽԱՍՊԵԿ ԵՐԷՑ ԿԱՓԱՅԻ
ՏԱՂԱՍԱՅ (1610—1686)

(ԱՌԹԻՒ ՄԱՀՈՒՄԱՆ 250ԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ)

Ասեմ ըզբանածին միտքըն Ախրալոյն
Գովեմ զերանաշնորհ ձեռքըն Ըղձալոյն,
Զարմանամ ընդ բարբառ օրհնեալ բերանոյն,
Գոհութիւն յարազուարճ զարդարողին զնոյն:
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՖԱՅԻ

Իբրեւ գրիչ, ծաղկող, կազմող, բանա-
տեղծ եւ ուսուցիչ անուանի եղած է Խաչա-
տուր Խասպէկ իւր գարուն, ունեցած է տո-
կուն գործունէութիւն, եղած է արդիւնաւոր
եւ հնձած ժամանակիցներու շնորհակալիքն
եւ գրուատիքը: Այդ «մեծի առն իմաստնոյ»
մահուան 250երորդ տարեդարձը, որ պիտի
բոլորուի տարւոյս Հոկտեմբեր 29ին, կը թե-
լադրէ ինձ հիւսել անոր համառօտ կենսա-
դրութիւնը այս երկրորդ անգամ¹, այս նուազ
աւելի ճոխ տեղեկութիւններով, ներկայաց-
նելով նաեւ երկու օղբախառն տաղեր, նուի-
րուած առթիւ մահուան՝ անոր յիշատակին:

«Խաչատուր երէց Կաֆայի, որ մակա-
նուամբ Խասպէկ առի²» ծնած է ի Կաֆայ

¹ Հ. Մ. Պատուրեանի խմբագրութեամբ լոյս տե-
սած հաւաքածոյ հրատարակութեան մէջ, Դիցա-
ւան, Գիրք Ա., Պաշրէշ 1923, էջ 138—142 տուած
եմ յօդուած մը «Խաչատուր Խասպէկ երէց Կաֆայի»
խորագրոյ տակ:

² Ծաղիկ, 1890, Թ. 27:

Խրիմ թերակղզւոյ, 1610ին³ : Անոր ծնողաց անուաներն են՝ մահտեսի Անդրէաս⁴ եւ մահտեսի Խանուս⁵ : Խասպէկ ունեցած է եղբայրներ եւ քոյրեր⁶, որոնք չեն յիշատակուած յանուանէ : 1636ին կը ներկայանայ Խասպէկ «նորաջան զեռարոյս սրատանեակ⁷» : 1642ին կ'անուանուի «Խասպէկ գղերիկոս⁸» եւ «Խասպէկ գոլիւր⁹» : Այս թուականէն ետքը կ'ընդունի քահանայական ձեռնադրութիւնը, իբրեւ մահտանայեակ երէց : 1653ին կը յիշէ, թէ ունի մանչ զուակ մ'եւ զուսորներ¹⁰ :

Խասպէկ ուսած է առ սոս տէր Յովհաննէս քահանայի¹¹, որ աչակերան էր «ալեօք ծերացեալ իմաստասէր եւ կորովամիտ եւ հանճարեղ տէր Մկրտիչ քահանայի¹²» : Գրչութեան արուեստին համար ուսուցիչ ունեցած է Գալստառ սարկաւազը¹³ :

Խասպէկ իւր գործունէութեան չրջանը

³ Խաչ. Խասպէկ վախճանած է 1686ին կ'Զամեոյ (Յովհ. Կաֆայի) :

⁴ Զեռ. էջժ. 1558 : Երեւան, Պետ. թանգ., Թ. 25 :

⁵ Երեւան, Պետ. թանգարան, Թ. 25 :

⁶ Անդ :

⁷ Երեւան, Պետ. թանգ., Թ. 13 :

⁸ Անդ, Թ. 395, 110 ա :

⁹ Անդ :

¹⁰ Անդ, Թ. 25 : Նոյն թանգարանի Թ. 431-ի գրիչը՝ Գէորգ երէց կը գրէ. «Յիշատակ է սուրբ Խորհրդատեարս Մարիամին, Խորե Խասպէկ Բախանային, գոտերն Նուրպիքին ի գուսն Ս. Աստուածածնին, որդւոյն Ղաղարին եւ փեսին Վարդանին. թվին ՌՃԾԸ» (1709) . սակէ կը տեսնուի թէ Խասպէկի զուսորներէն մին է Մարիամ, իսկ թոռնիկներն՝ Նուրպիքա եւ Ղաղար :

¹¹ Էջժ. 1558 : Երեւան, Պետ. թանգ., Թ. 25 :

¹² Երեւան, Պետ. թանգ., Թ. 13 :

¹³ Անդ :

սկսած է ի Կաֆայ . ժամանակ մը զանուած է ի Ղարասու : 1664էն ետքը կը զանենք զինքը Կ . Պոլիս , ուր իւր բնակութիւնն ունեցած է ի Ս . Գէորգ (Սուլումանաստիւր) : Հաս էր 1668—1671 տարիներուն : Ասկէ վերադարձած է Կաֆայ , ուր եւ գործած է մինչեւ մահը , հաւանօրէն իրրեւ երէց տեղւոյն Ս . Աստուածածին եկեղեցւոյ :

1682ին կ'անուանուի Խասպէկ «ձերունի քահանայ» , քայց տակաւին իրրեւ «ծաղկոյ եւ կաղմոյ» : Այժմ նա արդէն 72 տարեկան է : Կը վախճանի 1686 , Հոկտեմբեր 29ին , 76 տարեկան հասակին մէջ : Իր մահը բնօրինակը կը պատճառէ քաղաքացիներուն : Մահը կ'ողբան արտասուախառն Յովհաննէս եւ Սիմէոն Կաֆայիները : Անոնց հիւսած սղերը պիտի հրատարակեմ ի վերջ գրութեանս :

Խասպէկ երէց գործած է իրրեւ ուսուցիչ , գրիչ , ծաղկոյ եւ կաղմոյ : Բաղմաթիւ են ձեռնագիրք , սրանք անցած են իր ձեռքէն . մասի մը օրինակոյն եղած է , տրիչներ ծաղկած է եւ դարձեալ մաս մը կաղմած է եւ նորագած : Յատաջ կը բերեմ հաս համասօտիւ այն յիշատակարաններն եւ յիշատակագրութիւնները , սրանք արդիւնքն են իր գրչին :

Ա . 1636 . այս թուին իւր ուսուցիչն «տէր Յովհաննէս մեղանաւարն» կ'օրինակէ Յայսմաւուրք մը ի խնդրոյ մահտեսի Գրիգորի ի Կաֆայ , «բնդ հովանեալ Ս . Նիկողայոս արագահա հայրապետին» : Յիշատակարանին վերջը կ'ըսուի (հաւանօրէն Խասպէկի գրչէն) .

«Դարձեալ յիշեալիք ի Քրիստոս գլուխացիչն իմ զԳալուստ սարկաւազն, որ զգիրս ուսոյց : . . . (Աստուած ողորմի առայէք) նաեւ աշխատողաց եւ ծաղկողիս Խառակէկ նորաջան, զեօտրոյս պատանեկիս եւ թղթիս կոկողին¹⁴» :

Ք. 1643ին կ'օրինակէ Խառակէկ Ներսէս Շնորհալոյ Յիսուս օրդին¹⁵, ընդարձակ 52 տողեան Յիշատակարանին կարեւոր տողերն են.

«Ի նորաջան զըչէս խնդրի,
Մի մեղադրել ինձ ծաղրալի.
Զի չեմ հմուտ այսմ արհեստի,
Այլ զի անվարժ ի չափ տաղի,
Ոտանաւոր ի հանդիսի,
Նորոգ քանիւ աստ ի կարգի,
Կարճ ի կարճոյ համասօսի :
Թուականս Հայոցրս հազարի,
Նրսուն 'ւ երկու թիւ յաւելի.
Աւարտեցար յայս նահանգի,
Հոնաց երկրիս Ղարաոսի.
Նաեւ աս ոտս սուրբ Ազոսենտի,
Քսան եւ ութն տղսոստսի :
Ի զառնադոյն ժամանակի,
Մահմէտ Քարոյ թաթար խանի.
Պատճառելով ինչ պատճառի,
Յոյժ կողոպտեն զաղղրս Հոյի :
Բամեալ եւ ինձ անարժանի,

¹⁴ Երեւան, Պետ. Թանգ., Թ. 13 :

¹⁵ Էջմ. 1558 (= Կոր. 1495) :

Գըծաւղ բանիս եւ ծաղկաւղի .
Ամենիմաստ ձերում շնորհի ,
Տուք ողորմի ինձ Խասպէկի .
Հուպ յիշեցէք ի յայս կարգի ,
Զհայր Անդրէասն իմ մահտեսի . . .

Կը խնդրէ ի մէջ այլոց յիշել նաեւ իւր
ուսուցիչն զտէր Յոհաննէս քահանայն : Յիշա-
տակարանիս տնակապ սկզբնագրերը կը հիւ-
սեն . ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ
ՏԱՃԿԱՅ ՍՈՒՂԹԱՆ ԻՊՐԱՀԻՄԻ ԾՐԱԳՐԵԱԼ :

գ . 1643ին կ'օրինակէ Բերլինի Ms. Or.
oct. 1921 Ժողովածու գիրքը : Յիշատակարա-
նին մէջ կ'ըսուի (թղ . 104 ա) . «Գրեցաւ գիրս
ձեռամբ անարժան եւ թարմատար , փծուն
գրչի Խասպէկի , յոյժ մեղաւք զառածեալ եւ
յեանեալ զծողացն ի քարտիսի . ի թվականի
Հայոց ՌՂԲի եւ յունիսի է : Խնդրեմ ի ձէնջ , ով
սիրելիք , որ չմեղադրէք , զի կար մեր այս էր» :

դ . 1645 , յուլիս 10ին կ'օրինակուի Խոր-
հրդատեար մը ¹⁶ ի խնդրոյ Գրիգոր քահանայի
«ձեռամբ անարհեստ Խասպէկ գրչի» :

ե . 1650ին կ'օրինակէ Գանձարան մը ¹⁷ ,
որուն Յիշատակարանն է . «Եւ արդ ես նուաստ
վերջին գրիչ՝ վերստին կազմեալ նորագեցի
չուառ Խասպէկս , հրամանաւ տէր Գրիգոր
արհիեպիսկոպոսին ի թուարերութեանս հայ-
կազեան սեռի քսան եւ մէկ յորելինի եւ եր-

¹⁶ Երեւան , Պետ . Թանգ . , Թ . 418 . Հմմտ . Ե . Շու-
հադիզ , Պատմական պատկերներ , էջ 100 ծան . :

¹⁷ Երեւան , Պետ . Թանգ . , Թ . 354 :

րեակ վեչատասանի եւ մի թիւ ընդ նմին շարա-
ղուգի եւ ի ծննդենէ կենար(ար)ին Յիսուսի
Քրիստոսի ութերորդ երկերիւրի եւ ի չորրորդ
երկոտասանի եւ քառիցս թիւ աւելի» (1652—
2 = 1650) . «ի մայրաքաղաքս Կաֆայ առ ոսո-
սուրբ Յարութեան» :

Գ. 1652ին նորոգած է ի Կաֆայ, ընդ հո-
վանեաւ Ս. Յարութեան Ճաշոց մը¹⁸ . «եւ
զանալիտան նորոգաւդ եւ զկազմող սրբոյ սո-
փերիս զԽասպէկ գրիչս յիշեցէք» :

Է. 1653, մարտ 22ին կ'օրինակուի Յայամա-
ւուրք մը¹⁹ . «ձեռամբ անիմատս եւ թարմա-
տար վերջին եւ յետին, մեղսասէր եւ անար-
ժան հող եւ փոշի, ծառայ ամենայն ծառայիցդ
Աստուծոյ, անարհեստ Խասպէկ գրիչ» : Կը
խնդրէ յիշել «զհայրն իմ զմահդասի Անդրէասն
եւ զմայրն իմ զմահդասի Խանուճն եւ զեղ-
րարքն իմ եւ զքորքս . եւ զօրդեակն իմ եւ
զզստերքսն իմ» : «Եղեւ ծրագրութիւն մատե-
նագիր յիշատակարանիս ի մեծ եւ հոյակապ
եւ ի հռչակաւոր մայրաքաղաքս ի Կաֆայ,
ընդ հովանեաւ սրբոյ տաճարիս Յարութեան» :

Ը. 1661 կ'օրինակուի Պարզատուժար-
Օրացոյց մը²⁰ «ձեռամբ Խասպէկ մեղաւորի» :

Ք. 1663 օրինակած է Ժողովածու գիրք
մը²¹ . «Ով ուսուճնասէր . . . (յիշեա) զտառա-

¹⁸ Անդ, Թ. 57 :

¹⁹ Անդ, Թ. 25 :

²⁰ Էջմ. 2008 (= 1990) :

²¹ Թորգոմ եպ. Գուշակեան, Յուցակ ձեռագրաց
Ս. Նշանի վանոց Սերասիայ, Թ. 232 :

պեալ մեղաւոր խառնէկ խաչատուր երէցս որ
դրեցի դաս ի թվին ՌՃԺԲ. յիշատակ Մար-
տիրոս քաջ հոգաորի եւ Ղրիմեան տանս վե-
րադիտողի ի վայելումն անձին իւրոյ» :

Ժ. 1667, յունուար 12ին կ'օրինակէ Տօ-
նացոյց մը²². «դրեցաւ Տօնացոյցս եւ աւար-
տեցաւ ձեռամբ քաղմամեղ խաչատուր երի-
ցու Կաֆայեցւոյ, որ մականուամբ խառնէկ
ասի. թելադրուեալմբ եւ հրամանաւ տէր
Յակոբ աւագ քահանայի (բառ մը անըն-
թեանի) ինէ Կոստանդինուպօլսի . . . թվին
ՌՃԺԶ. յունուարի ԺԲ» :

Ժա. 1668ին օրինակած է Քահանայաթաղ
մը²³. «Աւարտեցաւ . . . յարքայանիստ մայ-
րաքաղաքն Կ. Պօլիս, առ սոսն Ս. Գէորգայ
. . . որ յայլազգեաց լեզուով Սուլտանատար
կոչի, ձեռամբ խառնէկ խաչատուր իրիցու
Կաֆայեցւոյ . . . ի վայելումն տէր Յովսէփ քաջ
բարունապետի Կեանքացւոյ» :

Ժբ. 1670, յուլիս 6ին կ'օրինակէ Սեւանի
Թ. 59 ձեռագիրը²⁴ :

Ժգ. 1674ին կը նորոգէ Գր. Նարեկացւոյ
Մեկնութիւնն Երզոյ Երզոյն²⁵. «նորոգեցաւ
դիրքս ձեռամբ մեղաւոր խառնէկ խաչատուր
երիցու թվ. ՌՃԺԲ. յիշատակ իւր եւ ի վայե-
լումն մահդանի խաչատուրի սրղւոյ տիրացու
Աւետիքի» :

²² Ծաղիկ (Կ. Պօլիս), 1890, Թ. 27 :

²³ Պարիս, Ազգ. Մատենադարան, Cod. Arm. 61 :

²⁴ Ն. Ման, Յուցակ ձեռագրաց Սեւանի, էջ 26 :

²⁵ էջ 1154, թղ. 170 ա. հմմտ. եւ 60 բ :

Ժդ. 1677ին ի խնդրոյ խոճայ Օդսէնաի
կ'օրինակէ Աւետարան մը²⁶ ի Կաֆայ, «ընդ-
հովանեաւ Ս. Աստուածածնին . . . ձեռամբ ա-
նիմաստ Խասպէկ Խաչատուր գրչի» :

Ժե. 1682ին կը ծաղկէ եւ կը կազմէ Ճա-
չոյ մը²⁷. «դարձեալ յիշեցիք ի մաքրափայլ
յաղաւթս ձեր զԽասպէկ ծերունի քահանայն,
զծաղկաւղ եւ զկազմաւղ այս սուրբ գրոցս» :

ԳԱՆՁ ԵՒ ՏԱՂԵՐ

Ժամանակակիցները կ'անուանեն Խաչա-
տուր Խասպէկը «փիլիսոփայ ներհուն, քահա-
նայ արի», «բանածին միտք», «պետ երաժրչ-
աոց», «բացատրող տառից հնոց եւ նորոց»,
«վարժապետ յոգունց մեծ փիլիսոփայից»,
«տելետ յոգնահանճար», «ներհուն ճարտա-
սան», «սովփէր պըւետիկոս բանից վիպա-
սան» : Կ'ըսուի թէ «արուեստ ձեռաց, մտայն
էր զարմանալի, ներակից երգս երգէր երա-
ժրչատեան . . . հոգեբուի, սխրալի եւ հրաշա-
ղան», որոնք էին «սփռեալ յոլորտս երկրի
հաճութեամբ մարդեան» : Այս դրուատական
տողերը, որոնք քաղուած են Յովհաննէս եւ
Սիմէոն Կաֆայիներու Ողբերէն, միաբան կու-
ղան հաստատել, թէ Խասպէկ օժտուած էր
ինչպէս զեղապըութեամբ, նոյնպէս հմուտ էր
երաժշտութեան, երգիչ մը, միանգամայն
բանաստեղծ : Իր բանաստեղծական արտա-

²⁶ Երեւան, Պետ. Թանգ., Թ. 169 :

²⁷ Անդ, Թ. 67 :

դրութիւններէն, որոնք հեղինակին կենդանութեան իսկ տարածուած են «յոլորտս երկրի», մեղի հասած են Գանձ մը եւ վեց կտոր տաղեր: Անոնք դրուած են պարզ լեզուով եւ կ'երեւցնեն համեմատ շնորհք մը բանաստեղծին վրայ, որ աւելի հետեւող է քան ինքնակաց: Գանձն եւ կցորդ Մեսեդին յօրինուած են Գանձերու նմանութեամբ, Գրիգոր Խլաթեցւոյ ազդեցութեան տակ: Գանձս Խասպէկի անդրանիկ աշխատութիւնը կ'երեւայ: Կը թուեմ այս տեղ Խասպէկի ինձ ծանօթ դործերը.

1. Տաղ ի վերայ վարդին եւ անուշահոտ ծաղկանց. ի Խասպէկէ ասացեալ:

Արե՛կ որ պաղչան մտնունք ու վարդ քաղենք,
Ծաղկեցաւ այդին, պիւլպիւլն ու տուտի,
դումբին

Եղանակեն կանանչ թփին,
Ուրախանան հետ կարմիր վարդին,
հետ ճերմակ վարդին...

Ձեռագիր՝ էջմ. 2394, 201 ա: Աճատեան՝ Տաղարան, 40 ա (= Թաւրիղի Լիլաւաթաղի Թ. 2, թղ. 81 ա, անանուն): Պարխ, Տաղարան Ա. Անտոնեանի, 175ա (1695): Վիեննա, Մխիթ. Մատ. 643, 11ա: Կ. Կոստանեանցի Տաղարանները յամէ 1682 եւ 1695:

Հրտ.՝ Գիրք Դպրութեան եւ Տաղարան, Կ. Պոլիս 1714, էջ 214—216: Հայերդ, էջ 119: Կոստանեանց, Նոր Ժող. Բ. 11—14 (հմմտ. Գ., էջ 2 եւ 15):

2. Խառակէկէ ասացեալ ի վերայ սուրբ Աստուածածին (1672) :

Գլուխ հանուրց աղգին կանանց ,
Անհամեմատ զսլ հողածնաց . . .

վ. Երազրնթաց թիւ տումարիս
Հազար հարիւր քսան եւ մի ,
Ի Խառակէկէ ասն աղտեղի ,
Շարադրեցաւ ի քարախօի :

Տնակապ սկզբնադրերը . ԳՈՎԵՍՏ Ի ԽԱՍՊԷԿ ԵՐԻՑԷ :

Ձեռագիրք՝ էջմ . 2394 , 196բ (Ժէ) = Տաղարան Կ . Կոստանեանցի յամէ 1682 . հմմտ . Նոր ժողովածու , Գ . 15 :

3. Տաղ սիրոյ եւ ուրախութեան (1670) :

Եկ սիրելի ուրախասցուք ,
անա աղգին ծաղկեցաւ ,
Նոր արուսեակն առաւօտուն
այսօր յաղգին ծաղկեցաւ :

վ. էր հազար հարիւր թուական
տասն եւ ինն յետեալ ի նոյն ,
Խառակէկէ մեղօք դատածեալ ,
Ն բնկղմեալ անհող ի քուն :

Տնակապ դրերը՝ ԵՐԳՍ Ի ԽԱՍՊԷԿ ԵՐԻՑԷ :

Ձեռագիրք՝ էջմ . 2394 , 194տ—196ա (Ժէ) = Կոստանեանց Տաղարան 1682 :

Հրտ .՝ Կոստանեանց , Նոր ժողովածու . Գ . 12—15 :

4. Ի Խասակէկ Երիցուէ ասացեալ է ի Ս. Աստուածածինն (1662) :

Իմանալի տրեղակն տրդարութեան ,
 Որ ծաղեցաւ ի քէն Կոյս անապական . . .
 Կ. Եղեայ շրջեալ թիւ տումարիս հայկազան ,
 Ռճ լցեալ ընդ իւր մեռաւան
 Միաշարաթ Սուրբ Նշանի Երեւման
 Միածնորդւոյ քո , սուրբ Կոյս , տիրա-
 մայր Աստուածածին

Տնակապ դրերը՝ Ի ԽԱՍԱԿԵԿԷ :

Ձեռագիր՝ էջմ . 1636 . ՏՅբ—ՏՃա (ԺԷ) :
 2394 , 199բ (= Կոստանեանց Տաղարան 1682 .
 հմմտ . Նոր ժողովածու , Գ . 15) :

5. Տաղ Ս. Աստուածածնի (1663) :

Ի քեզ յուսամ հոգւով ,
 Տաճար անեղին Կոյս Մարիամ . . .
 Կ. Երազընթաց ամանակիս թիւ Ռճ
 'Ի երկոտաւան ընդ իւր միաշար .
 Ի Խասակէկէ լրցեալ մեղօք շարաշար ,
 Մակաղբեցաւ երդս ի քարտիսի նորաշար :

Տուեք՝ Ի ԽԱՍԱԿԵԿԷ :

Ձեռագիր՝ էջմ . 2394 , 203 ա (= Կոստա-
 նեանց Տաղարան 1682 . հմմտ . Նոր ժողովա-
 ծու , Դ . 15) :

6. Ողբ ասացեալ տաղիւ չափիւ եւ ոտա-
 նաւոր՝ կսկիծ դառն ժամանակի ի վերջին
 սուն (°) ի Խասակէկ գղերիկոսէ (յ)աշակեր-

տաց Յովաննէսի՝ վասն իւր աստիճանակցի
 եւ եղբայրակցի եւ ընկերակցի իւրոյ՝ ան-
 պարտ Սարգիսի († 13 Յունիս, ԵՀ. ՌՂԱ =
 1642 ի Ղարաառ) :

*Օրհնեալ, փառաւորեալ անունս սոսկալի
 Հայր անսկիզբն անեղ՝ և անխմանալի .
 Գովեալ բարեբանեալ միածին որդի,
 Հոգին ըղիսունն անճատ եւ անքննելի . . .*

*Վ. Յանարժան խառնէկէ բաներս (յ)արմա-
 րին .*

*Որ էր ինքն աշակերտ տէր Յովաննէսին .
 Ի խնդրոյ Ղուկասա՝ և Արիստաքիսին,
 Եւ միշտ եւ միշտ եղբայր եւ եղբայրակցին :*

*Ձեռագիր՝ Երեւան, Պետ. Թանգարան,
 395, 110 ա—117 ա :*

7. Մեղեդիս նորին ասացեալ դարձեալ
 կրկնակի առ Աստուած վասն Սարգսի :

*Ի Հօրէ Աստուծոյ կամեցեալ,
 Թէ զմերդին միածին առաքեալ . . .*

*Տառերու սկզբնակապ դրերը՝ Ի ԽԱՍՊԷԿ
 ԴՊՐԷ ԱՍԱՅԵԱԼ ԲԱՆԸՍ ԱՅՍ :*

*Ձեռագիր՝ Երեւան, Պետ. Թանգարան,
 395, 117 ա—118 ա :*

Ա.

Ի ՎԵՐԱՅ ՄԱՀՈՒԱՆ ԽԱՍՊԷԿ ՔԱՀԱՆԱՅԻ
ԱՍԱՅԵԱԼ Ի ՍԻՄԵՈՆԷ ԽՐԸՄՊԷՅ ՕՂԼԸ ԿՈԶԵՅԵԼՈՅ

Յղեւ ահա այսօր ժամանակ ողբոց ,
Սուգ տրամուխիւն եհառ ամենայն տիւոց .
Քանզի բարձաւ ի մէնջ պետն երաժշտոց ,
Բացատրողըն տառից Հընոց եւ Նորոց :

Բամք վերժանողացըն աւաղեն եւ լան ,
Տեսանելով յաւէտ խրրթնածածուկ բան .
Այլ ո՞վ մեկնէ նոցա , ծանուցէ զայն ,
Զի փոխեցաւ առ Տէր Խասպէկ քահանայն :

Գոչեն աշխարհելով , կոծեն եւ ողբան ,
Զվարժապետըն յողունց , մեծ փիլիսոփայն .
Զաէլէան յոքնահանճար , ներհուն ճարտասան ,
Սովէր պըւեռիկոս բանից վիպասան :

Երկիրս միգախըռնեալ սուգ իւր ցուցանէ ,
Երկինս ամպով պատեալ՝ զլոյս իւր ծածկէ .
Զի երկրի արեգակն իաւարեալ է ,
Եւ ջահըն մեծալոյս այսօր շիջեալ է :

Ամենեքեան ողբան զտէրս այս գերադանձ ,
Մինչ զի հովիտք եւ դաշտք , բլրուրք ընդ լե-
րանց ,

ԶԵՌԱԳԻՐ՝ Էջմ. 1636, Թղ. 102բ—104բ :
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ Հանդէս Ամսօրեայ, 1935,
էջ 343—344 :

ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՔ ԶԵՌԱԳՐԻՆ՝ 2 սուր : — 6 աւէտ
խրրթնոց ծածուկ . Հանդ. Ամս. կարդացած՝ խրրթնոց
ծածուկ : — 10 ողունց : — 12 պըւեռիկոս :

Ծառք եւ տունկք ամենայն այգիք ընդ ծաղ-
կանց ,

20 Ըստընդեայ տղայքն ի գիրկըս կանանց :

Լան ըզթասպէկ էրէցն որ մեծահոջակ ,

Եղիեական գոլով ամենայն հասակք .

Քանզի ոչ դոյ այլ ոք սըմա օրինակ ,

Եւրոպի , Ասիա , Լիբի մասն եռեակ :

25 Իսկ զիա՞րդ ոչ ողբաց երկիրս Ղրիմեան ,

Կազարիա , Սուլխաթ՝ զդեակօք համայն .

Կաֆա մայրաքաղաքն կողմամբքն ամենայն ,

Որ չնորհալի առնեն , այժմ եղեն ունայն :

Սուգ ըզդենու Քէֆէն , տխրի եւ տրամի ,

30 Մահուամբ տէր Խասպէկի մեծին հռատորի .

Այժմ այլոց քաղաքաց ենթարկեալ լինի ,

Զի բեկաւ ռստրէոսն իւր մարգարտալի :

Իւր սուրբ եկեղեցւոյն գրունք փակ մնացին

Որ կառուցեալ յանուն սուրբ Աստուածածնին .

35 Վարազդոյրըն քարչեալ հանդէպ խորանին ,

Զերդ նոր հարսն յանկիւն՝ քողն ի յերեսին :

Մատակարար կարգեալ անմահ փեսային ,

՚Խ երգիչն օրիորդաց հարսանեաց վերին .

Աստանօր բաց թողեալ զըսպասք տաճարին ,

40 Գնաց անդառնալի շաւիղն երկնային :

Է սուգ եւ տրամուլթիւն Հայոց մեծագոյն ,

Մեկուսանալն ի մէնջ դիտին բարեգոյն .

19 տունք . . . այգիք : — 20 ըստընդիա : — 23 դո :
— 24 եռակ : — 25 ողբա : — 29 սուք : — 33 փաք : —
34 անուն : — 35 վարազ ուրըն : — 36 երեսին : — 40 ան-
դառալի :

Թէպէտ ամենեցուն մահն է դառնալոյն ,
Բայց իմաստնոցն այլ է կըսկիծ կարծրալոյն :

Ունէր բազում հանճարս , տէր էր շընորհի , 45
Համեմատ Քիրամայ , Բէսէլիէլի .

Քարտուղար , ծաղկարար էր դարմանալի ,
Արուեստ ձեռաց մըտացն էր դարմանալի :

Ներակից երգս երգէր երաժշտական ,
Դաւթի , Սողոմոնի երգոցըն նըման . 50
Հազէրուխ , սխրալի եւ հրաշալւան ,
Սըփուեալ յոլորտս երկրի հաճութեամբ
մարդկան :

Էր թըվականս Հայոց ընտ ծէ եւ Լիւն
Եւ Եջիւըն խառնեալ հոլովեալ ի ձեւ ,
Եւ հուղ Գիւտի Խաչին վաղճանըն եղեւ , 55
Շնորհեցէք Հայր մեղայն հոգուն իւր պարդեւ :

Բ .

ԴԱՐՁԵԱԼ Ի ՎԵՐԱՅ ԽԱՍՊԷԿ ՔԱՀԱՆԱՅԻ
ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ
ԱՍԱՑԵԱԼ Ի ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՖԱՅԵՅԻՈՅ

Ի սուղ կոծոյ ողբոյ դառն աղէտալոյն .
Եւ ձայն լալեաց հեծեաց , յոր կայր սաստ-
կալոյն

Հնչեաց յերկրէ մերմէ կըսկիծ ոյժղնալոյն .
Վասն մահուան մեծի առըն իմաստնոյն :

46 քիրամա : — 50 երգուցն : — 55 հիւղ :
Ձեռնագիր՝ Էջմ . 1636, թղ . 104բ—106ա :
Ընթերցողն իմաստնոյն՝ Խորագիրը ի վե-
րա : — Ովաննի(ս)է :
1 սուղ : — 3 հըչեաց . . . ոյժղնալոյն :

5 Ամենայն տեսակաւ զի զարդարեալ էր ,
 Հոգւոյ սրբոյ շնորհօքըն նա լըցեալ էր .
 Լըցեալ որակ որակ առատացեալ էր .
 Եւ մերձեցեալն առ ինքն ոչ անտես առնէր :

Ունէր զբանքս ծածուկ ի խորին մըտաց ,
 10 Եւ յայտնէր վարժապէս ախորժ տրդխտաց .
 Հարկիւ բացեայ առնէր ըզգին մարդարտաց ,
 Վաճառականն Յասպէկ՝ ցանկալին բազմաց :

Վարդապետաց յաւէտ նա էր խըրատիչ ,
 Ըստահակաց սաստօղ եւ մխիթարիչ .
 15 Իսկ հերձուածողացն էր պապանձեցուցիչ ,
 Զեկեալս նոր յուղղութիւն՝ նոցա ընդունիչ :

Ասեմ զբանածին մխաքըն սըխրալոյն ,
 Գովեմ զերանաշնորհ ձեռքըն ըղձալոյն ,
 Զարմանամ ընդ բարբառ օրհնեալ բերանոյն ,
 20 Գոհութիւն յարազուարճ զարդարողին զնոյն :

Նըման էր առաջնոց հարցն իրաւապէս ,
 Ընդ բընաւիւք ձեւովք անսըխալապէս .
 Քանզի զտարակուսանս ի գըրոց պէսպէս ,
 Առ ժամայն լուծանէր նա տարադրապէս :

25 Նա որ ասաց Քրիստոս յաւետարանին
 Յաղագս ընտրելոյն՝ աւուրքըն կարճեսցին ,
 Եկեալ կատարեցաւ ի վերայ նորին ,
 Զի վաթսուն եւ վեց էր երանելին :

5 յամենայն : — 10 այտնէր : — 11 բացեա : —
 13 աւէտ : — 16 ուղղութիւն : — 21 յառաջնոց հարձն :
 — 22 ըն(դ) : — 25 աւետարանին :

Ի անեղ բանին հօր նա պիտոյացաւ ,
 Վասն այնորիկ յերկրէ յերկինս կոչեցաւ . 30
 Զի ընդ քահանայից սրբոց դասեցաւ ,
 Ըսպասու գոլ փառաց Տեառն արժանացաւ :

Սորա հանգոյն այլուստ ոք ոչ գըտանի ,
 Ի մէջ ըրարունեաց եւ մենաստանի .
 Քանզի ամենեցուն նա էր պիտանի , 35
 Փիլիսոփայն ներհուն , քահանայն արի :

Եղեր այսօր գեր ի վերոյ սրբութեան ,
 Շինեալ անուն կուսին Մօրն անապահան .
 Քեզ տայցեն երանի մինչեւ յաւիտեան ,
 Թէ գըտցես զքեզ հովոդ , դու այլ նորա նման : 40

Եղեւ վաղճան մերոյ քաջ հռետորին
 Ի չրջանիս Հայոց ՌՃԻն .
 Ընդ իւր շարածագծեալ երեսուն հընգին ,
 Սմսեան հոկտեմբերի էր քսան եւ իննին :

30 յերկր : — 39 մին աւիտեան : — 43 շարա-
 ծագցեալ :

ԺԸ.

ՍԻՄԷՈՆ ԽՐԸՄՊԷՅԻ ՈՐԴԻ ԿԸՓԸՑԻ
ՏԸՂԸՍԸՑ

ԺԸ.

ՍԻՄԵՈՆ ԽՐԸՄՊԵՅԻ ՈՐԳԻ ԿԱՓԱՅԻ ՏԵՂԵՍԵՑ

Սիմէոնի կենսադրութենէն քիչ բան ծանօթ է մեզի : Ծննդեամբ Կաֆայի էր , որպի խրքմպէյի (խրքմպէկի) : Ապրած է Կաֆա քաղաքը . « Սիրուն է փարպր » տաղին վերջի տաղը՝ « ձգէ կօշիկ կարելն » կը թելադրէ մեզի հետեւցնելու թէ սնիկա կօշկաւար էր արուեստով : Իր գործունէութեան շրջանը կ'ըլնայ ժէ . գարաւ երկրորդ կէսին . սնինք իրմէ տաղեր , որոնք գրուած են 1683 , 1685 եւ 1686 տարիներուն : Իր մտերիմներու շրջանակին կը պատկանին Յարս թիւն փաճառական , Յակոբ ջահրնկալ եւ Սրապիան , զոր եղբայր կ'անուանէ : Ողբը , զոր գրած է Սիմէոն Խաւպէկ երէցի մահաւան առթիւ , ենթադրել կուտայ , որ Սիմէոն Խաւպէկի մտերիմ ծանօթներէն , թերեւս նաեւ մնոր աշակերտներէն եղած ըլլայ :

Սիմէոն երգած է գանաղան տաղեր , պարպ , հաճելի ոճով եւ ժողովրդական նկարարայրով : Անոնցմէ մին՝ « Իսկական . . » , յօրինուած է տաղ մը հայերէն եւ տաղ մը թաթարերէն :

Կը բաւականանամ հոս թուել Սիմէոնի տաղերը, որքան ծանօթ են ինձ անոնք։ Նկատի ունիմ դիտաւորաբար էջմիածնի թ. 1636 (ԺԷ. / ԺԸ. դար) եւ թ. 2394 ձեռագիր Տաղարանները, վերջինս նոյն է Կոստանեանցի 1682 տարւոյ Տաղարանին հետ։

1. Նորին Սիմէոնի ասացեալ։

Եկ պիւղպուլում դարնանային,

ձայն աւետեաց բեր, բեր . . .

Տունք՝ ԵՐԳ Ի ՍԻՄԷՈՆԷ։

Ձեռ.՝ էջմ. 1636, 91բ—92բ։ 2394, 211ա։

2. Ի վերայ մահուան խաւալէկ քահանայի, ասացեալ ի Սիմէոնէ Խրմալէյ օղլը Կոչեցելոյ։

Եղեւ ահա այսօր ժամանակ ողբոյ,

Սուգ, արամօւթիւն էհառ ամենայն ախոյ . .

4. Էր թըվական Հայոց ըմա, ճէ եւ Լիւն

Եւ Եջիւրն խառնեալ հոլովեալ ի ձեւ

Եւ հաւալ Գիւտի Խաչին վաղճանքն եղեւ .

Շնորհեցէք Հայր մեղայն հոգուն իւր

պարգեւ։

Տունք՝ ԵՐԳԵԱԼ Ի ՍԻՄԷՈՆԷ։

Ձեռագիր՝ էջմ. 1636, 102բ—104բ։

Հրտ. Հանդ. Ամս., 1935, էջ 343—344

Եւ վերը, էջ 185—187։

3. Նորին Սիմէոնէ այս։

Էանց ցուրտ եւ ձմեռն եւ վիշտն աշխարհի,

Չարեղակն եմուտ ամպրոտայն երկնի . . .

4. քմեա, ճէ, էխն, Դոյ է թիւ թրմականիս,
 Երբ յանդ ելեալ եղև երդ Սիմէոնիս,
 Ի խնդրոյ Յարութիւն վաճառականի . . . :
 Տառք՝ է ՍԱ ՍԻՄԵՈՆԷՍ :
 Չեռադիր՝ էջմ . 1636 . 98բ—101ա :

4. Անխորագիր :

Ինձ ունին դիր տատանօր,
 Բարբառիմ առ քեզ . . .

4. Խորքմակ չի սրդի,
 մեզք ունիս անթիւ . . . :
 Տառք՝ Ի ՍԻՄԵՈՆԷ :
 Չեռադիր՝ էջմ . 1636 . 95ա—96ա :

5. Նորին Սիմէոնի տապեալ :

Իսկական գերարուն լուսոյն անթարզման .
 Մատէրի խառնէն Եօի սանկայ էլբան . . .
 Տառք՝ Ի ՍԻՄԵՈՆԷ :
 Չեռադիր՝ էջմ . 1636 . 89բ—91ա :

6. Խրմպեկի որդի Սիմէոնի առ Ս. Աստուածածին :

Խորան լուսադաշտ հայրական Բանին,
 Շրնորհօք լըցեալ փառակից Հոյին . . .

4. Էր այս ժամանակս թիւ թրմականիս
 Տաճարի մերում աղամեան սեռիս,
 Ռեւ. Ճ. Է. Երկուս (1683),
 Որժամ անդ ելաւ երդ Սիմէոնիս :
 Տառք՝ ԽՐԸՄՊԷՅ ԱԵՂԼԸ ՍԻՄԵՈՆԷ
 ԲԷՎԵՑՈՅ ԵՐԳ Է :
 Չեռադիր՝ էջմ . 1636 . 85ա—89բ :

7. Տաղ ի խնդրոյ փոքրագոյն մանկանն Յաւկոբայ ջաւընկալի :

Աէր քս տհեղ տնտանեկի

Անկառ ի սիրա իմ այսօր . . .

վ. Թիւն է Հայոց ՌՃԼ եւ չորս տնտանօր :

Տունք՝ ՍԻՄԷՈՆԷ :

Ձեռագիր՝ էջմ . 1636 , 92բ—94ա :

8. Տաղ վասն ուրախութեան :

Սիրով ուրախութեան ժամ է զխաղիք ,

Ճեմելով եկ ինձ մօտեցիր . . .

վ. Խրըմսէյի սրդի կոչեալ Սիմէոն . . . :

Տունք՝ ՍԻՄԷՈՆԷ :

Ձեռագիր՝ էջմ . 2394 , 212ա (= Կոտաւանեանց , Տաղարան 1682) . Կոտա . Տաղարան 1695ամին . թերի :

Հրա .՝ Բարձրալէս , 1884 էջ 34 (թերի) : Կոտաւանեանց , Նոր Ժաղովածաւ , Ա . , 60—61 (թերի , 1695ի Տաղարանէն եւ Նոր Ժաղ . , Գ . , 54—56 (հմմտ . էջ Ե) :

9. Տաղ Սիմէոնի ստացեալ :

Սիրուն է վարդըն ի մէջ ծաղկանցն ամենի . .

վ. Խրըմսէյի սրդի տե՛ս ի՞նչ տապալ ,

Ձրդէ կօշիկ կարեւն , տհա մահ հասաւ :

Տունք՝ ՍԻՄԷՈՆ :

Ձեռագիր՝ էջմ . 2394 , 216բ—219բ : Պարիս , Ա . Անտանեանի սեպհական Տաղարան , թղ . 148ա (1695) :

10. Անխորագիր :

Սիրա իմ ապաքինել բաղձամ ի սրգոյս . . .
Ձեռագիր՝ էջմ . 1636 , 96ա—97ա :

11. Անխորագիր :

Սպեղանի իմ խոցերոյս ,
բժիշկ եւ դեղ ցաւերոյս . . .
վ . Այլ եւ երգոյս խընդրողի
Էդրօրս իմ Սրապիտնի . . . :
Տաւնք՝ ՍԻՄԷՈՆԻ Է ՍԱ :
Ձեռագիր՝ էջմ . 1636 , 97բ—98բ :

12. Նորին Սիմէանի ասացեալ է :

Ստեղծողին հրամանաւն
բանք անհամար յայտնելոյ է . . .
Տաւնք՝ ՍԻՄԷՈՆԷ ՍԱ :
Ձեռագիր՝ էջմ . 1636 , 101ա—102ա :

13. Տաղ Ղարիպուքեան :

Սրտիկս խոցեալ է սիրով ,
տէրտէր ունիմ շտա եւ յովով .
Տաւնք՝ ՍԻՄԷՈՆ :
Ձեռագիր՝ Քէչիշեան , Յուլիսի Չմմատու
վանայ , Թ . 338 , 24բ (ԺԸ) : Կոստանեանցի
Տաղարան յամէ 1695 :

Հրտ .՝ Կոստանեանց՝ Մ . Նաղաշ , էջ 55 :
Տաղարան Կ . Պոլսոյ (անթուական) , էջ 127 :

Չկայ որ եւ է ակնարկութիւն , թէ տաղս
Խրըմպէյի սրգւոյն ըլլայ . Կոստանեանց կը
դրէ (անդ , 55 ծան .) . «այս երգիչն է Սիմէան
Խրըմպէյի սրգին» :

14. Անխորագիր :

Սքանչելագործ տնճատ արքայից արքայ ,
 Ձեմ արժանի կալ ի քո դիմաց հրաշագործ :

Տունք՝ ՍԻՄԷՈՆԷ :

Ձեռագիր՝ էջմ. 1636, 94ա—95ա :

15. Ոտանաւոր յընտրութիւնն Եղիազար կա-
 քողիկոսի :

Տողին սկիզբը կը պակսի .

վ. Յորեւեանք թրւոյս ի եւ երկրորդ լեալ ,
 կէս յորեւեանօք եւ Ձ թիւ ընդ այլ
 (ՌՃԼԱ) .

Ձ օգոտոտսի առսեանքն երգեալ .

Սիմէոնս յիմար , սուրբ էջմիածին . . .

Տունք այժմ ||| ԸՄԵՑԻՈՅ , այսինքն՝
 [Սիմէոնի թր] ըմբեցւոյ :

Ձեռագիր՝ էջմ. 2394, 214ա—215ա (սկ .
 պակաս) : Հմմտ. Կոստանեանց՝ Նոր ժողո-
 վածու, Գ. , էջ Ե :

Կ'արժէր հաւաքել այս տողերն եւ հրա-
 տարակել :

ԺԹ.

ԲԻՒՐԵՍՊԻ ԸԺԳԸՀԸԿ ԵՒ ՀԸՄԸՅՆԸԸԸՐՆ
ՄԸԶԳԸԿ ՀԸՅ ԸԻԸՆԳԸԸԸՊԻ ՄԷԶ ԸՍՏ
ՄԱԸՍԻՍ ԽԱՐԵՆԸՅԻՈՅ

ԺԹ.

ԲԻԲԼՈԳԻԱ ԵՒ ՀԵՄԵՏՆԵՎԵՐՆ ՄԵԶԳԻՆԻ ՀԵՅ ԵՒԵՆԳԵՎԻՊԻ ՄԷՋ ԸՍՑ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՅ

Ա.

1. Մ. Խորենացու «Հայոց պատմութեան» գրութեան ժամանակի նկատմամբ իմ առաջնատպրութիւններս բերած էին զիս այն համոզման, թէ Մովսէս ապրած է Ը. դարս վերջին եւ Թ. դարս առաջին քառորդին եւ «Հայոց պատմութիւնը» գրւած է իբր ՏԱՅԻ Հարատային Հայաստանի իշխան Սահակ Բաղրատունույ հրամանով¹։ Ա. Չամիւեան²։

¹ Հ. Ն. Աղիւեան, Մովսէս Խորենացու ժամանակն եւ անձնագրութիւնը։ Ա.Ն.Ս.Խ.Ս. Ա. Ն. Հ. (1929), Թ. 4, էջ 67—77։ Նոյն՝ Գեղանդ Երէց եւ Մ. Խորենացի. ի գիրս՝ Մատենադարանի հետազոտութիւններ, Գ. (Վիեննա 1930), 127—291։ Հմեղ Լ. Ամսորեայ, 1930, էջ 8—41, 129—156, 257—272 եւ 381—404։ Նոյն՝ Moses Khorenatzi, Die Abfassungszeit der Geschichte Armeniens und die Persönlichkeit des Geschichtsschreibers in neuem Lichte betrachtet, W. Z. K. M. 37 (1930), 204—217. Նոյն՝ M. Chorenaci ի գիրս՝ Pauly-Wissowa-Kroll, Realenzyklopädie, Suppl. VI (1935), 534—541.

² Ա. Չամիւեան, Մովսէս Խորենացին. իր ժամանակը, բնկերակիցներն ու դարձերը. Ա.Ն.Ս.Խ.Ս. Գ. (1931), Թ. 1—2, էջ 117—136։

Յ · Բանանդեկան³ · Է · Վ · Հայունի⁴ · քնդունելի չդառն իմ հաստատութիւնս : Չամբինեան Հայոց Պատմութեան գրութեան տարին Չ · դարս վերջին քառորդին վնասեց · Բանանդեկան Թ · դարս Բ · կէսին Է · Հայունի սնուեց թէ 669էն յառաջ⁵ արդէն հրապարակի վրայ գոյութիւն ունէր «Հայոց պատմութիւնը» · Բ · Խորենացի գրած է զայն «459—465 թուականաց միջեւ» : Չեմ ուզեր վիճարանել ոչտակ : Կր հաստատեմ միտանդամ , թէ 810էն յառաջ գոյութիւն չունէր Բ · Խորենացւոյ Հայոց պատմութիւնը · Է · Կուսերցնեմ թէ այն տեսած է խմբագրութիւն մը Ահաւ Բագրատունւոյ օրով , հասնօրէն Աահակ Բաւա Տայեցւոյ ձեռքով · վերջին կէսս կր մնայ ինձ գեղեւտ ազատուցանել պատահանութիւն :

2 · «Հայոց Պատմութեան» Ա · Գրքի վերջը , արաաքոյ Գրոց գեանդում է յաւելում մը «ի Պարսից առասպելաց յազոյս Բիւրատելոյ Աժդահակայ» (էջ 89—92 · սուղ · Արեգեան-Յարութիւնեան) : Այս Յաւելումը նախ-

³ Յ · Բանանդեկան , Խորենացւ առեղծումի յուճաւթր · Երեւան 1934 :

⁴ Հ · Վ · Հայունի , Բափաչ Խորենացին կը դառնայ Է · Կար · Բանախօսութիւն · Վենեաիկ 1935 :

⁵ Հաստատեցամ թէ «Բափաչ Կաղանկատուսցւոյ» Պատմութիւնն Ազատանից այս թուականին գրում է : Բայց ունէ՞ր այս Պատմութիւնը պշմեան խմբագրութեամբ Թ · դարէն յառաջ գոյութիւն : Ազատանից պատմութիւնը 4—5 դանադան հեղինակներէ գանադան ժամանակներու մէջ գրում հաստատմներու համադրութիւն մըն է անձանթ իմբադրէ մը , որ հասնօրէն ժԱ · դարուն ապրում է : Այս մասին քնդարձակ պըրսր :

նորարդ գեղեցւած էր արտաքոյ Գ. Գրոյ , «Հայոց Պատմութեան» շրջագծէն դուրս . Մ. Խորենացի կը գրէ . «այլ ծանիր գատելութիւն մեր առ այսպիսի (առասպելական) բան . զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս եւ ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել , այլ զատ եւ որիչ» (90) . այսինքն յարմար չդատեցինք այս մասը Ա. (կամ Բ. եւ) կամ Գ. գրոյ մէջ գեղեցիկ , այլ «զատ եւ որիչ» , ուրոյն յաւելուածով մը գեղեցիկնք արտաքոյ «Հայոց Պատմութեան» . սկստք է խմանալ անշուշտ Գ. Գրքէն վերջը : Այս միտքը կը յայտնէ հեղինակը նաեւ իւր Մեկենասին ուղղած հետեւեալ տողերու մէջ . «զի ի վերայ այլոց անհնարիցն՝ հնարաւոր վասն քս արարելոց մեր (այսինքն Ա.—Գ. գրոյ գրութիւնը)՝ կատարեմք եւ զայս» (90) . աւանդ Հայոց Պատմութեան գրուելէն վերջը կատարած է Մովսէս իւր պաշտպանին այս խնդիրքն ալ :

Յաւելուածիս փոխադրութիւնը Ա. Գրոյ վերջը կատարուած է խմբագրչի ձեռքով , որ տեսնելով Ա. Գրքի վերջին գլուխներու մէջ Աթգահակի պատմութիւնը , Բիւրասպի Աթգահակոյ դրոյցն ալ գեղեցած է անոր մերձաւորութեան :

3. Այս Յաւելուածին առաջին հատուածը կը ներկայացնէ Պարսից Առասպելին կարեւոր գծերը Բիւրասպի Աթգահակոյ մասին . Բ. հատուածը , որ «Ստորագրութիւն» խորագիրը կը կրէ , կու տայ «որ ինչ սակս Բիւ-

բառակցոյ հաւատարիք», այս ինքն Առաքելիքն պատմական ուղեւորութիւնը :

Աչքի կը դարնէ հոս այն իրողութիւնն , որ Խորենացոյ «Ստորագրութեան» մէջ նկատի առնուած «Բիւրառակի Աժդահակը» իւր նկարագրականօք բոլորովին կը խոստորի այն «Բիւրառակի Աժդահակէն» , զոր կ'ենթագրէ «Պարսից Առաքելը» : Կարեւոր կը համարիմ Ա . եւ Բ . հաստատածները ուսումնասիրել զսա զսա :

Ա . Մ . Խորենացի խօսքը ուղղելով իւր Մեկեղնատին՝ Սահակ Բագրատունեոյ կը գրէ . «Բայց զի՞նչ արդեօք տարփանք քեզ եւ Բիւրառակոյ Աժդահակոյ փծուն եւ անճոռնի տառապելքն իցեն . եւ կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անշարմար եւ անոճ բանից , մանաւանդ թէ տառել զոսն անբանութեան՝ տոնեա աշխատ .

1 . եւ անբարի տառչնոյ նորա (Բիւրառակի Աժդահակոյ) բարերարութեան .

2 . եւ դիւաց նմա սպասաւորութեան («մանուկ սատանայի , ասեն , սպասաւորելով՝ լինէր կամակատար») .

3 . եւ ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն եւ գտուտն .

4 . եւ ուսոցն համբուրումն («պարզեւ ի նմանէ խնդրեալ՝ համբուրէր գուտն») .

5 . եւ անդուտ վիշապացն ծնունդ .

6 . եւ յայնմհետէ չարութեան յաճախութիւն .

7. ծախել զմարդիկ ի պէտս որովայնի («անբաւ մարդիկ սկսաւ գոհել դիւաց») .

8. իսկ ապա եւ Հրուդեմայ ուժեմն զնա կապել սարեօք պղնձեօք .

9. եւ ի լեառնն տանել որ կոչի Դրմբաւրնդ .

10. այլ եւ ի նանապարհի ննջելն .

11. եւ տանել զնա յայրս ինչ լերինն եւ կապել .

12. եւ զինքն (Հրուդեմայ գաղաւկէր իւր) անդրի ընդդէմ նորա հաստատել .

13. յորմէ պակուցեալ՝ հնազանդեալ կայ շղթայիցն .

14. եւ ոչ զօրէ ելանել եւ ապականել զերկիր» :

5. Արդէն շատ անգամ հաստատուած է , թէ Մ . Խորենացի այս 1—14 հէտերու մէջ տմբոտած է Իրանեան հին աւանդավէպ մը , զոր Փ . զարուն լսած է նաեւ Փիլրգուսի նոյն «ի Պարսից առասպելաց» եւ ընդարձակած է իւր բանաստեղծի գրչով Շահնամէի առաջին Գրքի մէջ իրրեւ Ջոհակի պատմութիւն :

Առասպելս , որ հիմ ունի իրեն Իրանեան ծագումէ աւանդավէպ մը , ընթացք առած է Իրանէն եւ անցած է ժողովուրդէ ժողովուրդ . շատ սիրուած է մահաւանդ Կովկասեան աղ-
ղերու քով , որոնք աւանդած են նոյնը այլ եւ
այլ գունաւորմամբ : Հայոց Արտաւազդի ,
Շիրաքի եւ Մհերի , Վրաց Ամիրանի եւ Յու-
նաց Պրոմէթէոսի աւանդավէպերը յէականա

կ'ընդգրկեն զիրար եւ Բրանեանին հետ կապ ունին :

Ե . Մովսէս Խորենացի , որ յառաջ կը բերէ զժկամութեամբ այս աւանդավէպը «Բ Պարսից առասպելաց» , լսած է զայն ոչ թէ ուղղակի Պարսից բերնէն , այլ հայ ժողովրդեան «առասպելներէն» , թէեւ կը լռէ խոստովանիլ այս աղբիւրը : Ինձ կը թուի թէ մենք ունինք հոս «Բիւրաստպի Աժդահակ» աւանդավէպը շատ հին հայերէն թարգմանութեամբ , որ իւր հնութեամբ ժամանակակից է Արշակունեան շրջանի այն հայերէն անգիր գրականութեան մնացորդներուն , որոնք պահուած են Փաւստոս Բիւզանդի , Մ . Խորենացւոյ եւ Գրիգոր Մագիստրոսի քով :

Երկարմատեան վարդապետութեան ծրնունդն է աւանդավէպս . բարւոյ եւ շարիկոխը կը ներկայացնէ : Զանգիկ գրականութիւնը խօսելով Հրուդէնի (Braetaona) մասին կ'ըսէ . «անիկա էր , որ աղաննեց Դահակ Վիշապը , որ երեք երախք , երեք գլուխ , վեց աչք եւ հազար դոյաւրանք ունէր , այն հոգը , գիւտեան զաղանը , զոր ստեղծած էր շարիկը ի միտս երկրաւոր էակներու՝ աղակա՛նելու համար արդարներու ժողովուրդը» :

Ֆիրդուսի աւանդավէպին պատմական հանդերձ զգեցնելով՝ այսպէս կը ներկայացնէ . թեհմտ րադ թադաւորի դահին վրայ կը բաղմ ի անոր սրդին Զեմ շուդ : Անիկա կը թադաւորէ Բրանի վրայ 700 տարի : Բովանդակ տիեզերքը կը հպտատիէր անոր . կը հապանդէին

անոր հրամաններուն նաեւ գեւերն եւ ողի-
ները : Անիկա ծաղկեցուց Պարսկաստանի մէջ
քաղաքակրթութիւնը . հայրապետ , եւ ու-
ղեց որ մարդիկ իրեն ինչպէս Աստուծոյ երկր-
պագութիւն մատուցանեն :

Նոյն ժամանակները Տաճկաստանին կ'ըն-
խէր բարեպաշտ թագաւոր մը Մերդաս ա-
նուն : Անիկա Դաճակ (Չաճակ) անուն որդի
մ'ունէր , որ նաեւ Բիւրասպ կը կոչուէր ,
վասն զի տէր էր 10.000 սակեռանձ ձիերու :
Իրլիս գետը թելադրեց իրեն , որ սպաննելով
հայրը՝ ինքը նստի անոր գահին վրայ : Դա-
ճակի համաձայնութիւնն առնելով Իրլիս՝
Մերդաս թագաւորը խոր փոսի մը մէջ կը
զլորէ եւ կը սպաննէ : Հայրապետն Դաճակ
կը տիրանայ գահին : Իրլիս այս անգամ գե-
ղադէմ երխտասարդի կերպարանքի տակ կը
ներկայանայ Դաճակի եւ իրրեւ խոճակեր կը
մանէ անոր ծառայութեան : Կը պատրաստէ
իւր տիրոջ համար անասուններու մասով կե-
րակուր . առաջին անգամն էր , որ միւսը իրրեւ
անունդ սեղանի վրայ կը հանուէր : Այս ծա-
ռայութեանց փոխարէն կը խնդրէ Իրլիս թա-
գաւորէն , որ թոյլ տայ իրեն համբուրել ա-
նոր սուերը : Դաճակ կամակատար կ'ըլլայ :
Քառարի ողւոյն համբոյրէն Դաճակի սուե-
րուն վրայ սեւ վիշապներ կը բուսնին : Կը
հրամայէ թագաւորը , որ կտրեն վիշապներու
զլուխները . բայց սնուքուտ . անոնք նորէն
կ'աճին : Բժիշկները անձեռնհաս կ'ըլլան դար-
ման տանիլ : Իրլիս բժշկի կերպարանքով կը

մերձենայ Դահաւին, խորհուրդ կու տայ ա-
նոր, որ մարդկային ուղեղով կերակրէ վի-
շապները. կը յուսար չար դեւը, թէ այս եղա-
նակով պիտի ջնջուին աշխարհէն մարդիկ :

Այս միջոցին Իրանի մէջ տպաւորու-
թիւն մը կը ծագի. ամբոխը կը հալածէ Ջեմ-
շուդը : Անոր տեղ Իրանի թագաւոր կը հրա-
ւիրուի Դահաւ : Հաղար տարի կը թագաւորէ
Դահաւ Իրանի գահին վրայ. անթիւ չարիք-
ներ կը դործէ : Իր վիշապները կերակրելու
համար օրական երկու մարդ կը դահէին :

Երբ կը կատարուէին այս չարիքները
Իրանի մէջ, Ջեմշուդի ցեղէն կը ծնի Փերի-
զուն (Հրուզէն) : Սա իւր հօրը՝ Ջեմշուդի
ապաննուելէն ետքը կը թաղչի անառախ մը
մէջ. զինքը կը կերակրէր Պերմայէ կոչուած
դարձանայի կովը : Երբ այս տեղ ալ կը հե-
տապնդուի Փերիզուն Դահաւի ծառաներէն՝
մօրը հետ կը փախչի Հնդկաստան եւ փառս
հովուի մը քով տպաւորան կը դանէ : Փերի-
զուն լսելով մօրմէ թէ Թեհմուրադ թագա-
ւորի ցեղէն է եւ այս պատճառաւ կը հալա-
ծուի Դահաւէն, կ'երգնու իւր հօրը վրէժը
լուծել անկէ : Դէպքերը կը նպաստեն իրեն :
Կաւէ, Սպահանցի դարբին մը, որուն Ա՛ որ-
գիները կեր եղած էին Դահաւի վիշապնե-
րուն, տեսնելով որ իր վերջին որդին ալ
պիտի դահուի, կը բարձրացնէ իւր դարբնի
կաշեայ դոգնոցը նիզակի ծայրը եւ անցած
ամբոխի գլուխը կը քալէ չարագործ Դահաւի
վրայ. ամբոխին կը խառնուի Փերիզուն, զի-

նուաճ տհաղին լախաով մը, որ կտլի գլխու մեծութիւնն ունէր։ Ազատամբները զինքը իրենց առաջնորդ կ'ընտրեն։ Կ'ընդհարուին անոնք քանիցս Դահակի զօրքին հետ. ի վերջոյ կը յաջողի Փերիդուն իջեցնել իւր լախար Դահակի գլխուն եւ դետին կործանել դանիկա։ Բայց Սերոշ հրեշտակը խորհուրդ կուտայ իրեն, որ փոխանակ սպաննելու Դահակը՝ քաշէ տանի դանիկա Դեմաւենդ լեւոր եւ հոն խոր այրի մը մէջ բռնէ ժայռի մը։ Փերիդուն կը հետեւի խորհուրդին։ Դահակ բռնուած է հոն ժայռի մը. անիկա երբեմն երբեմն կը կտտոյի եւ յառաջ կը բերէ երկրաշարժներ։ Այսպէս Թիրդուաի։

Թիրդուաիի անձանօթ մնացած է աւանդալէպին այն տեղիքը, ուր կ'ըսուի թէ Հօուդէն «զինքն անդրի ընդդէմ հաստատել, յորմէ պակուցեալ՝ հնադանդեալ կայ շղթայիցն»։ Թէ հայ աւանդալէպը «Պարսից սուսապելի» մէկ հարազատ զիծը պահպանած է, կը տեսուի Իբն ալ-Ֆաքիհ ալ-Համադանի տրար աշխարհադրին հաղորդած նոյնանման տեղեկութենէն, որուն համաձայն Աֆերիդուն (Հրուդէն) գիւլարասֆ Դարբնայ գիւղ կ'ընտան լեռան վրայ բանտարկելէն եւ հսկողութեան յանձնելէ ետքը «անոր (Բիւրասաղի) առջեւ Աֆերիդունի նմանութիւնը կանգնել տուաւ լեռան քարանձաւի մը մէջ եւ դանիկա այս պատկերով կտալեց»։

Ինչ որ կը պատմէ Իբն ալ-Ֆաքիհ լեռան

չորջրը գանաւող դարբիններու մասին, նոյն
 կը հնչէ այն առասպելին հետ, զոր նկատմամբ Արտաւազդի յաւատք կը բերէ Մ. Խորենացի,
 Բ. 61: Արտաւազդի գրոյցը ունի իր
 մէջ գծեր, որոնք կապ ունին Աթղահակի
 գրոյցին հետ. «Զրուցեն զամանկ եւ պատա-
 տունք, եթէ արդեւեալ կայ յայրի միում, կա-
 տեալ երկաթի շղթայիւք. եւ երկու շունք
 հանապաղ կրժեյալ զշղթայսն՝ ջանայ ելանել
 եւ տանել փախճան աշխարհի. այլ ի ձայնէ
 կռանահարութեան դարբնաց զօրանան, առեն,
 կապանքն: Վասն որոյ եւ առ մերով իսկ ժա-
 մանակաւ, բազումք ի դարբնաց զհետ երթա-
 լով առասպելին՝ յաւուր միաշորաթւոջ երիցս
 կամ շորիցս բախեն գոսին, զի զօրացին,
 առեն, շղթայքն Արտաւազդայ»:

Դրմբաւրնող լեռան ստորոտը տեղի ունե-
 ցած կռանահարութիւնք փախադրուած են
 նաեւ Մասեաց ստորոտը Աթղահակի առաս-
 պելին հետ, որ հոս նաեւ Արտաւազդի մեր-
 ձեցուցած է պատաներէ ամանց բերանը:

6. Վկայ են այս հնութեան առասպելին
 անուաներն եւ բառարանը, զորոնք Մ. Խորե-
 նացի գծուարաւ թէ թ. դարուն ինքնին հայա-
 ցուցած ըլլար պարսիկ դրուոր կամ անդիր
 աղբիւրէ մը: Անուաները աւանդուած են հին
 ուղղագրութեամբ եւ բառերու ընտրութիւնը
 կը կրէ դասական շրջանի կնիքը, այն նկա-
 րագիրը, որ յատուկ է հին երգերուն:

ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աժդահակ աւանդավէպին շար սղին է .
անոր զանգիկ ձեւն է *aži dahāka* (ազգա-
կանն՝ *ažiš dahākō*) , այն է «Իժ Դահակ» .
պաղենտի մէջ Էդած է *ažidahāk* , նոր պարսկ .
aždahā , արարացած՝ *Dahhāk* (*Zohak*) : Հայ
աստուղարձութեան հնութեան վկայ է Եւսե-
բեայ Քրոնիկոնի թարգմանիչը և . զարու ա-
ռաջին կէսին , որ Մարաց *Ἀστὺάγης* թագա-
ւորին անունը կը հայացնէ Աժդահակ (Հա-
տոր Ա . , էջ 101—102) : Անունն նոր պարս-
կերէնէ փոխառութեամբ ունինք նաեւ Աժդա-
հայ ձեւով , որ հսկայ , անձնեայ , անարի-
թաւան տառ է : Բառին սկզբնական նշա-
նակութեան մասամբ ծանօթ կը ցուցնէ ինք
դինքը Մ . Սորենայի , երբ կը գրէ թէ «Աժ-
դահակդ ի մեր լեզուս վիշապ է» (Ա . 30) :
Անունն մէջ «վիշապ» նշանակող մասն է
աժ- , զանգ . *aži-* , «Իժ» , որ իր կարգին կ'են-
թագրէ սանսկրիտ *áhi-* «օձ , վիշապ» , յունա-
րէն *ἔχις* , *ἔχιδονα* , հայերէն իժ , հնդեւրոպա-
կան **egwhi-* արմատէն զարգացած (Hüb-
schmann, Armenische Grammatik, 450 . Աճա-
ռեան , Արմատ . Բառարան , ը . բ . իժ) : Այս-
պէս հնդեւրոպական ծագումը իժ բառը զան-
գիկէն փոխառութեամբ Էդած է աժ- , մեր-
ձաւոր արմատէ զարգացած է նաեւ հայերէն
աւձ (հմմտ . Աճառեան , Արմատ . Բառարան ,
բ . բ .) :

Բիւրաւալի յորջորջումը , զոր կը կրէ

Աժդահակ, կը ծագի զանգիկ *buevarə* = *aspa*,
 բիւր (= 10.000) ասպ (= ձի) ունեցող, ասկէ
 է պահաւերէն եւ պապենտ, *Bēvarāsp* : նորայ.
Bēvarasp անունը : Ֆիրդուսի Աժդահակը
 Բրանեան թագաւոր Էնթազրելով, անոր «Բիւ-
 րասպ» յորջորջանքը մեկնած է. «Վասն զի
 ունէր բիւր ասկեանձ ասպ» : Մ. Խորենացի
 բառիս ուղղական ձեւը գիտէ Բիւրասպի.
 նայն ձեւով կ'անուանէ նաեւ Գրիգոր Մաղիս-
 արտ (Թուղթք, էջ 90) : Այսպէս Բիւրասպի
 կարող էնք հնաձեւ մը նկատել, «Բիւրաս-
 պեան» իմաստով : Բայց Խորենացի երբ կը
 հոլովէ «Բիւրասպեայ», կը մոռնայ բառա-
 վերջ -ին եւ նմանութեան կը ձգտի «Վշտասպ,
 -եայ, Շտտասպ, -այ» հոլովաձեւին, մինչ
 ուղղագրոյնն պիտի ըլլար «Բիւրասպայ» : Կա-
 բելի է ասկայն մտածել նաեւ, որ անիկա
 լամբ ըլլայ ժողովրդեան բերնին մէջ «Բիւ-
 րասպեայ» ձեւն ալ, ոչ սեռական հոլովով
 այլ իբրեւ սծական :

Ասպով կազմուած շատ անուններ ու-
 նինք, ամէնն ալ պահաւերէնէ փոխառու-
 թեամբ. կը յիշեմ՝ Համապասպ, Շտտասպ,
 Վշտասպ, Վշնտասպ, Վշտասպ :

Բիւրասպի գործածուած է հաւ սծական-
 նարար. այսպիսի բարդութեամբ են՝ բիւ-
 րապղի, բազմանկիւնի, չարեքկուսի, երկ-
 գիմի, միականի, բազմադիմի եւն :

Բիւրասպեայ համապօր է Բիւրասպի.
 նայնպէս Բիւրասպեանը (հմմտ. Համապա-
 սպեան) : Թէ Բիւրասպ-ի եւ թէ Բիւրասպ-եայ

հին ձեւեր են, որոնք երեւան կու գան նաեւ
գասական մատենագրութեան մէջ:

Հրուդէն ծագած է ձոյնափախութեամբ
հին գանդիկ *θραεταονα*- ձեւէն, որ պահաւե-
րէնի մէջ եղած է *Frēlūn*, պաղենափ մէջ *Frē-*
dūn եւ նոր պարսկ. *Faredūn*, հմմտ. յուն.
Φούρτων, գորագլուխն Սանաարուկ Բ.ի,
114ին, որ գրուած է նաեւ *Φουρτουης* (*Justi*,
Namenbuch, 331—332): Թ. գարուն պաղեն-
աէ կամ նոր պարսկերէնէ հայացուելով ա-
նունս հաւանօրէն Փրեդուն պիտի ստացուէր.
մինչ Հրուդէն հին պահաւումական ձեւի մը տա-
ռադարձութիւնն է, նոյն օրէնքով ինչպէս
հրեշտակ (նաեւ հրշտակ), պճլ. **jrēštak*,
պրն. *jirēšta*, հրամաւար, պճլ. *framātar*,
հրովարտակ, պճլ. *fravartak* եւն. Խորենացի
պարսկերէն *Farrax*^v անունը տառադարձած
է *Խոռոհ* + *բուտ*. այսպէս նաեւ Սերիոս *Խո-*
ռեամ (պ. *Farruhan*), *Խոռոխազատ* = պ.
Farrux-zād, *Խոռոխ-Որմիզդ*, պ. *Farrux-*
Hormizd եւն.: Նոյն սկզբունքով նաեւ պ. *Fa-*
redūn պիտի տառադարձէր *Խարեդուն*, *Խո-*
րեդուն: Ըստ այսմ Հրուդէն համաձայն հին
տառադարձական օրէնքին ճշգիւ տառադար-
ձուած է, որուն համապատասխան է նաեւ
յունարէնը *Φούρτων* (*Φρουτων* = *Հրուդոնի*,
Հրուդէն):

Դրմբաւրնդ լեւր, որ Մ. Խորենացւոյ ըն-
ծացուած Աշխարհացոյցի մէջ (հսկան մասով
ե. գարու Բ. կէսէն) Դմբաւանդ ձեւով ա-
ւանդուած է (էջ 40, հրա. Սաքրեան), եւ

Թուլմ. Արծրունւոյ քով Դերուինդ (38) կը գրուի, պահլ. *Damāvand, Dimbhāvand, Dabāvand* անունն է, որ նոր պարսկերէնի մէջ *Damāvand* եղած է. Դարաւանդ գիտէ անունս նաեւ Գրիգոր Մագիստրոս («գիտեմ եւ գիւրապի ի լեառն Դարաւանդ, որ է Կենտստան Պոխղեայ» (էջ 90, 126, 127). Հիւրշման հնադոյն ձեւն կ'ենթադրէ *Dumbāvand* (Armenische Grammatik, 37). հմմտ. եւ Marquart, Eranšahr, 127. պահլաւական *Dimbhāvand* ճշգիւ կը համապատասխանէ Դրւքաւանդ ընթերցուածին: Մ. Խորենացի Թ. դարուն հաւանօրէն Դաքաւանդ լսած պիտի ըլլար Պարսիկ բերնէ:

ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Անդրի արձան իմաստով, ծաղած է յուն. *ἀνδρία* (սեւ. *ἀνδριάντος*), արձան նկարէն, մարդկադէմ, ստիկ անդրիանդ (Եւս. Քր. Բ. 268), անդրիանապոլիս (Ոսկ. Մատթ. Գ. 26) (*ἀνδριαντοπολίς*), յաճախ կը դործածուի Ե. դարու մատենադրութեան մէջ. «Ոչ եթէ անդրի ձուլել տեսանիցես». Ոսկ. Մատթ. 527: «Անդրի պատկեր կանգնելումեք». Կոչ. Բնծ. 102: «գԱնդրիդ, ասէ, զամենապարզ . . . ոչ տայ գիւտց». Ոսկ. Ես. 296: «Զամենայն տեղիս պատկերս եւ անդրիս նմանութեան իւրոյ ընցր նա». Եւս. Եկեղ. Պատմութեան, 88: «Անդրիապոլիս պատկեր». Աղաթ. 37:

Բոսոս կ'երեւայ թէ հին փոխառութիւնն է յունարէնէ: Մ. Խորենացի այս նախադասու-

թեան նմանութեամբ յօրինած է տեղիքներս .
«Վերստին շինեաց (Մծրին) . . . եւ զինքն
անդրի ի միջին հաստատեաց» . Բ . 36 : «Մե-
հեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատե-
տրեպական» . Բ . 8 : «Բայց զանդրիսն դոր ա-
րար Վաղարշակ» . Բ . 77 :

Շատ հաւանական է որ «անդրի հաստա-
տել» հոս Խորենացւոյ գրչէն ըլլայ . հնադոյն
չրջանին «անդրի կանգնել» նախասիրուած
պիտի ըլլար :

Զօրեւ , կարել . հմմտ . Զինքն ընդէր ոչ
զօրեաց պահել կենդանի . Եղնիկ , 142 : Ո՞չ զօ-
րիցեմ ապրեցուցանել . Ոսկ . Ես . 254 : Ընդ-
բանութեամբ եւ ընդ հարկաւ արկանել զօ-
րիցէ . Ոսկ . Պաւղ . Ա . 10 եւն : Խորենացի
ունի անգամ մը . «խլել ոք զօրեացէ» . Ա . 16 :

Ծախել . հմմտ . ի շարութիւնս ծախել
դաւաւրս . Ոսկ . Մատթ . 128 . յանօգուտ վինչսն
ծախել . անդ . 330 . դամենայն սպաս պաշտա-
ման ի պատարագս սղջակիցացն ծախէր .
Բ . Մակ . Գ . 3 եւ այլն :

Յառախաւթիւն շարութեան , դասակա-
նաց շատ սիրած մէկ բանն է , որ Խոր . քով
անգամ մը միայն , եւ այն այս նախադասու-
թեան մէջ , կը դործածուի : Հմմտ . Ոսկ . Ես . ,
բնչիցն յաճախութիւն , 17 . — շարեաց , 29 ,
337 . — թշուառութեանց , 42 . — փառաց
նորա , 166 . — ուղղութեանց , 187 . դ— ան-
պայտութեան կոսցն , 310 . — կերակրոց , 345 .
յաճախութեամբ մեղաց , 418 . դյաճախու-
թիւնն ցուցցէ պիտյթպութեանն , 92 :

Պակնում. հմմտ. Պակնուն եւ պարտա-
սին, Ոսկ. Պաւղ. Ա. 85: Միթէ ոչ նստէին
շարջ՝ պակուցեալ պահապանքն, Ոսկ. Մաթ.
Գ. 139: Քանզի պակուցեալք էին յահէն,
Ոսկ. Մաթ. Գ. 117: Պակեաւ սիրա ժողո-
վրդեանն, Յետւ. է. 5: Չի մի պակիցեն չայն-
չափ դօրաց բազմութենէ, Բ. Մակ. Բ. 16:

Բառս ծանօթ է նաեւ Խորենացոյ՝ աւելի
«դարձանամ» ոչ-դատական իմաստով, հմմտ.
Հիացեալ պակեաւ ինքնին թապաւորն (ընդ
լեմբատացութիւնն Մահակայ), Գ. 65: Ահս
պակուցանոցս տարազսք յարձակմանց զմի-
մեամբք արկանեն, Ա. 11: (Չանխուլ դար-
ձեալ շարիքն) յայանին եւ աշխարհի տս ի
մեղուցելոց պակուցումն, Գ. 25:

Սարիք. հմմտ. Շապուհ «կապէր պա-
տէր երկաթի սարեօք» զԱւետարանն յոր եր-
դասա թապաւորն Արշակ, Բուղ. Գ. 16: Ար-
ձակեաց (Դրաստամատ) զԱրշակ ի կապա-
նացն երկաթեաց, ի ձեռակապացն եւ խափցն
երկաթաց եւ յանրոց պարանոցէն շղթայիցն
սարեացն, անդ, Ե. 7: Ընչաւէտ կապեալ է
ի հալոց սրովս զչուն զի կապեալ է սարեօք
(տալ. սարիւք), Վարք Հարանց, Բ. 648
(Ճատք Նեղոսի):

Բնիկ հայերէն բառ է (տե՛ս Աճառեան,
Արմ. Բառ., ը. ը.), որ դարձածաւած է
միայն յիշեալ մասեաններու մէջ. եւ անդամ
մը միայն Խոր. քով:

Վրիպեցուցանել. հմմտ. Ոչ վրիպեցայց
դարդարութիւն իւր, Յնն. ԻԴ. 27: Վրիպե-

ցոյց դեղ Տէր ի փառաց, Թիւք ԻԴ. 11: Աս
 ի վրիպեցուցանելոյ եւ արհամարհելոյ, անդ,
 ԼԱ, 16: Անօրէնութիւնք մեր վրիպեցուցին
 զայն, Երեմիա, Ե. 25: Ձի վրիպեցուցէ եւ
 արկցէ ի թերահաւատութիւն, Ոսկ. Մատթ.
 Ա. 186: Գուցէ յանմահ բարութեանցն վրի-
 պեցուցանիցեմք զանձինս, Ոսկ. Մատթ. Ա.
 236: Ձի յայնմ դեղոյ վրիպեցուցէ դեղ,
 Ոսկ. Մատթ. Բ. 708: յԱստուծոյ օգնակա-
 նութեանցն կարիցէ վրիպեցուցանել, Ոսկ.
 Ես. 12: Յուզիղ ճանապարհէ վրիպեցուցա-
 նել, Ոսկ. Ես. 175: Կարաց վրիպեցուցանել
 եւ խառ(որ)ել, Ոսկ. Ես. 126: Միթէ յԱս-
 տուծոյ ինչ վրիպեցուցի, Ոսկ. Ես. 352 եւն:
 Ի բարւոք ակնկալութենէ վրիպեցուցէ, Եզ-
 նիկ, 105: Դիւթութեամբ... վրիպեցուցանէ
 զմարդիկ յԱստուծոյ ճշմարտութենէն, Եզ-
 նիկ, 184 եւն:

Խորենացի այլուր ամենեւին չի գործա-
 ծեր բառս:

7. Առասպելի վերլուծութեան («ստորա-
 գրութեան») մէջ կը գրէ Խորենացի (91).

«Առաջեալն ի նոցանէ Բիւրասալի Աժգա-
 հակ < էր > առ Ներքովթաւ նախնի նոցա:
 Քանզի ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն
 երկիր, ոչ խառն ի խառն եւ ոչ անառաջնորդ
 այս լինէր, այլ աստուածայնով իմն ակնար-
 կութեամբ գլխաւորք եւ ցեղապետք որո-
 շեալք գիւրաքանչիւր սահմանս ժառանգեցին
 կարգաւ եւ զօրութեամբ: Եւ զայս Բիւրաս-
 պեայ հաւատարմանուն ճանաչեմ ես Կենտաւ-

բոս Պիւսիդայ, ի քաղցկանի զանալ մա-
տենի: Աս ոչ քաջութեամբ քան թէ հարս-
տութեամբ եւ հարաարութեամբ զցեղապե-
տութիւն ազգին իւրոյ ունէր, հնադանդեալ
Ներքով թայ»:

Թորենացի Առասպելին պատմական դիժ-
մբ տալու համար Բիւրասոյի Աժդահակը կը
ներկայացնէ իբրեւ Պարսից ցեղապետ, որ լե-
զուայ խառնակութենէն ետքը «ոչ քաջու-
թեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ հարա-
րութեամբ» ձեռք բերած է «զցեղապետու-
թիւն ազգին իւրոյ», եւ այն «հնադանդեալ
Ներքով թայ»: Մասուդիի համաձայն «Նե-
րքով թ կ'իշխէր Բարեւոնի իբրեւ կուսակալ
Աժդահակայ Բիւրասոյ կոչեցելոյ»: Կը գրէ
Մասուդի (Morondj, I. հմմտ. Quatremère,
Journal Asiatique, 1835, էջ 103). «Զրհեղե-
ղէն ետքը մարդիկ այլ եւ այլ երկիրներու մէջ
հաստատուեցան, անոնց թաւին մէջ էին նաեւ
Նարութեանք, որոնք Բարեւոնը շինեցին, եւ
Քամոյ ծնունդք, որոնք նոյնպէս բնակեցան
նոյն աշխարհին մէջ եւ ունէին իրենց առաջ-
նորդ զՆերքով թ որ էր որդին Քանանի, որդե-
ւոյն Սենքարեբի, որդւոյն առաջին Ներքով-
թի, որդւոյն Քուշի, որդւոյն Քամի, որդւոյն
Նոյի: Այս բնակութիւնը տեղի ունեցաւ այն
ժամանակ, երբ Ներքով թ կ'իշխէր Բարեւոնի,
իբրեւ կուսակալ Աժդահակայ (Dzahhak)
Բիւրասոյ կոչեցելոյ»:

Ասկէ յայտնապէս կը տեսնուի թէ Մով-
սէս ունէր տշրի առաջ մեկնողական գրուածք

մը, որ Աթդահակը որ եւ է կերպով ներբովթի հետ կապակցութեան մէջ կը գնէր. նման աղբիւրէ մը ուսած կ'երեւայ նաեւ Մասուդի:

Բայց յայտնապէս Խորենացւոյ երեւակայութեան ծնունդն է Բիւքաստպի նոյնապաժը Կենտաւրոսի հետ. այս նոյնացման համար աղբիւր մատնանիշ կ'ընէ. «ի քաղզէականի դաեալ մատենի»:

«Կենտաւրոս Պիւսիդեայ» կ'ենթադրէ *Κενταύρος Πυρετός* = «Կենտաւրոս Պիւրետոս». Խորենացի «ի քաղզէական մատենի»՝ անուանա պատահած պիտի ըլլայ «Կենտաւրոսի Պիւսիդեայ»՝ այսպէս սկսական հոյսով, որուն ուղղական ձեւը ենթադրած է «Կենտաւրոս Պիւսիդեայ»: Խորենացի այլուք դիտութեամբ կամ անդիտութեամբ Կենտաւրոսը հայացուցած է «Յուշկապարիկ». «Անդէր տեսանել զՂապիթեայց եւ զՅուշկապարհացն կոիւս ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն» (Բ. 63). բառական փոխ առնուած Ստոյն Կալիսթենեայ Աղեքսանդրի վարքէն. «Եւ անդէր տեսանել զՂապիթեայցն եւ զՅուշկապարհացն կոիւսն ի վերայ Պիրիթեայ (22. «Պերիթեայ» եւ «Պիրիթեայ») հարսանեացն եղեալ» (ապ. 27): Եւսերեայ Քրոնիկոնի թարգմանիչը Կենտաւրոսը կը թարգմանէ Իշացուլ. «Իշացուլ եւ Ղապիթայ կոիւ: Իշացուլքն թեաաղացւոյ հեծեալք էին» (Բ. 128): Նոյն դրոյ մէջ այլուք (Ա. 22) յուն. *ἐπποχενταύρος* կը թարգմանուի որ «զմիացլուց յուշկա-

սլարիկ կերպարանա սնիցին» (οὗς ἐπποχευ-
 τούρους τήν ἰδέαν εἶνα) . այսպէս նաեւ
 Ոսկ . Պատգ . Ա . 602 «զձեացսւթն ի քմաց
 ստեղծանեն» :

Պիւսեառս կենտարսս ծը կը յիշէ Ովի-
 դիսս (Այլար . 12 , 449) : Խորենացւոյ աղ-
 բիւրր անձանօթ է . յամենայն դէպս քաղղէա-
 կան մտածանք չեն :

Տ . Խորենացւոյ մեկնութիւնը Բիւրաստի
 Աթղաճակի մասին , թէ «Եւ այս (- դեւ) սո-
 վորեայ՝ որ զշարութիւնն նիւթէր , սասուցա-
 նէր նմա ի տան եւ ի հրապարակս՝ անկառ-
 կած զգլուխն ի վերայ սասոյն Բիւրաստեայ
 գնելով եւ խօսելով յականջսն՝ սասուցանէր
 զանբարի արուեստն . զոր յԱստաղելին մա-
 նուկ սատանայի , առնն , սպասաւորելով լի-
 նէր կամակատար . եւ ապա փասն որոյ պար-
 դեւ ի նմանէ խնդրեայ՝ համբարէր գոտն» ,
 սպգակի տանդավէպէն վերցուած է աշար .
 որ Փիրզուսի Երլիսն է , որ խորհուրդ տուաւ
 Աթղաճակին հայրը սպաննել եւ անոր դաճին
 օխրանայ . «մանուկ սատանայի , առնն սպա-
 սաւորելով՝ լինէր կամակատար» , Խորենաց-
 ւոյ բնգրայնումն է Աստաղելին . սկզբնադրին
 մէջ բլրայտ էր . «մանուկ այսոյն (կամ զիւր)
 սպասաւորեայ նմա (Աթղաճակոյ) , լինէր սո-
 կամակատար < կամաց նարա >» :

«Կամակատար» ունի տնդամ մը Եղնիկ
 (91) . «որ է հնարանդ եւ կամակատար» :
 Նաեւ Աղաթ . 299 խումբ մը ձեռագիրներու
 մէջ :

Սատանայ, որ ասորերէնէ փոխառութիւն է քրիստոնէական շրջանին, կարելի չէ հեթանոս հայուն աւանդավէպին մէջ ենթադրել : «Այս» իբրեւ չար ոգի կարող է հին բլլալ : Պորենացի այլաւր յառաջ բերած է Արատապղի առասպելէն տեղիքս . «Դողացան զՎանակն Արատապղ եւ դեւ փոխանակ եղին» (Բ. 61) :

Նայն պարսիկ աւանդավէպէն է նաեւ «Եւ տայա՝ վասն որոյ <— ասին —> պարզեւ ի նմանէ խնդրեալ <դիւին (կամ այսոյն)>՝ համբուրէր <դեւն> զուսոն <Աժդահակայ>» : Այս համբոյրին հետեւութեամբ — վիշապներ կը բուսնին Աժդահակի օւտերուն վրայ : Պորենացի զայս մեկնել ուղեւով կը գրէ . «Իսկ վիշապացն բուսումն կամ կատարելապէս վիշապանայն Բիւրատպեայ որ ասի, է այս . քանզի անբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել դիւայ . մինչեւ տաղտկանալ ի նմանէ բաղմութեանն եւ միաբանել ամենեցուն եւ հալածել . եւ փախչել նմա ի նախատացեալ լերինն կողմանա : Եւ ի սաստիկ վարելոյն . . . ի նմանէ» : Մնացեալը, զոր կը գրէ Պորենացի, Աժդահակի վէպին չի վերաբերիր : Այս տեղ ունինք Առասպելէն հետեւեալ տեղիքներն ծխոյն .

Դեւն, որ կը սպասաւորէր Աժդահակի, փոխարէն կը խնդրէ, որ թոյլ տայ իրեն Աժդահակ՝ համբուրել օւտերը եւ նա թոյլ կուտայ . «վասն որոյ պարզեւ ի նմանէ խնդրեալ՝

համբարէր գուման» : այս համբարած տեղե-
րէն վիշապներ⁶ կը բուսնին : «Վիշապացն
բուսումն» կը վերաբերի վէպին . Յորենացւոյ
գրչէն է «կամ կատարելապէս վիշապանալն
Բիւրասպեայ» , վասն զի Յորենացւոյ բմբուն-
մամբ «Աժդատհակդ վիշապ թարգմանի» : Մինչ
ըստ ստուգարանութեան է Վիշապ-Դահակ =
Իժ-Դահակ :

«Ամբար. մարդիկ սկսաւ դահել (Աժդա-
հակ)» ո՛չ «դիւաց» , այլ սեպն բուսած վի-
շապներուն ի կերակուր : Յորենացին Առաս-
պելին միտքը չէ հասկցած :

Վէպին հարադատ մասն է . «մինչեւ
ստաղականալ ի նմանէ բաղմութեանն <մարդ-
կան> եւ միտքանե[ա]լ տմենեցուն (ընդդէմ
նորա) եւ հալածել (դժիւրասողի Աժդահակ)
եւ փախչել նմա ի [նախասացեալ] (Դմբա-
ւընդ) լերինն կողմանս : Եւ ի սատարիկ փարե-
լոյն (բաղմութեանն) դնա՝ թօթափեցաւ ամ-
բախ նորա ի նմանէ» : Կաւէի աղասամբու-
թիւնը կ'անհարկուի : Աժդահակ Հրուդէնի
հարուածին տակ կ'իյնայ կիսամեռ . աւան-
դավէպը գիտէ թէ ի Դմբաւընդ շղթայուած
է Աժդահակ : Ուստի ինչ որ կը պատմէ Յո-
րենացի Աժդահակի սպանման մասին , օտար
է վէպին :

⁶ Հմմտ. Ոսկ. Մատթ. , Ա. , 446. «փախանալ եր-
կուց ձեռացն՝ երկու վիշապ յուսոցն արծալեալ կա-
խիցին» :

Բ .

Գ . Մտախնայի իւր վերջածման մէջ յատաճ կը բերէ զձեռ , սրտնք չեն հայիր Աժդահակի առաջելին , սնունք համայնութար Մարդակի տնձին եւ վարդապետութեան մասին են : Այս տեսակէտէ հետաքրքրական են այս զձեռք եւ արժանի մանր նկատարութեան :

Կը գրէ Մտախնայ , թէ Բիւրատակ Աժդահակ «սա Ներքովթաւ նախնի նայա» այս ինքն Պարսից նախապետն եղած է . «սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ հարստութեամբ զգեցապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր՝ հնազանդեալ Ներքովթայ . եւ հասարակաց զկեցապա կամէր ցուցանել ամենեցուն . եւ ասէր ոչինչ իւր առանձին ումեմ ունել պարտ է , այլ հասարակաց : Եւ ամենայն ինչ նորա յայտնի էր քան եւ զործ . եւ ի ծածուկ ինչ ոչ խորհէր , այլ զամենայն յանգիման արտաքս բերէր իկուտա զծածուկս որաին : Եւ զել եւ զմուտ բարեկամացն որպէս ի տարնչեան նոյնպէս եւ ի զիշերի ասեմանէր : Եւ այս է առաջին նորա առաջեալ տնորարի բարեբարութիւնն : — Այլ քանդի ասեղարանութեամբ եզոր եղեալ՝ յոժարեցառաւանել եւ զկատարեալ հարսութիւնն . եւ այսաքիկ անկարելիք նմա . քանդի արդէս վերադայնն առաջաք՝ սովորութիւն տնէր պատարանայ ողագուտ սա բաղումս՝ ոչինչ ի ծածուկ զործել . եւ < քանդի > զայնպիսի վեր-

չին և կատարեալ շարութիւն յայտնի առա-
նել կարողութիւն ոչ էր, հնարի պատկառմ
դասնութեան հնարս. ցաւս ինչ յարմարեցնի
ունել բազրապէս շարաշարս, որ ոչ պլավ
խիբ քան թէ քանիս իմն և սնուամբ ստեղա-
յեաւ բժշկիցի, դար վայրապար յսել սմեք
ոչ է կարողութիւն» (91—92) :

Արդէն Շատրեյրերդ WZKM 12 (1905),
237—238, միտ գրած էր որ Մ. Խարենայցոյ
այս առկերս մտի համայնապար Մազգակի
մասին տկնարկութիւններ կը տեսնուին : Կը
գրէ Շատրեյրերդ. «Թէպէտ Տարարի կը
պատմէ թէ Փերիզան Գահակին յաղթեւէն
Եաքր հոյ տարաւ որ այն Երկրամասերն ու-
այլ ստացումքները, դարմա Գահակ կար-
գած էր մարդիկներէն, վերադարձաին իրենց
նախկին տէրերուն, իսկ տնակը մնացած-
ները բաշխուին ազատներուն և սամիկնե-
րուն» , բայց և այնպէս կարելի չէ, պատմա-
գրին այս առկերէն հետեւցնել, թէ համայ-
նապարական կարգերը այնպէս վաղ հաստա-
տում ըլլան, ինչպէս Մ. Խարենայցի կ'են-
թաղրէ, որ Աժգահակի կը վերադրէ գանձեր :
Մեղի այնպէս կ'երեւայ թէ Մովսէս Խարե-
նայցոյ այս առկերը Մազգակի վարդապետած
պարսիկ համայնապարական ազանդի մասին
տկնարկոյ յաշեր են : Այս տնդրադարձա-
թիւնները Մովսէսին են քան աւանդութեանը .
Մովսէս գիտած է առաջ իւր Մեկենասը տն-
հեղեղ ստատուիլներէ ևս կեցնել» :

Թէ ինչ կ'իմանայ Մովսէս «գամենայն

յանդ խման արտաքս բերէր զծածուկս սրտին» ,
բացայայտ չէ . յամենայն զէպս Պարսից Առաս-
տելին անձանօթ է այս : Բայց կ'երեւայ թէ
համայնավարական սկզբունքէ ըզխած վար-
դապետութիւն մըն է , որ կը խտտէ զխանա-
դխտական դադունի զաշնադրութիւնները , եւ
ոչ միայն զխանադխտական , այլ եւ կենցա-
դական տմէն դադունի յարաբերութիւնները ,
որ մատամբ բանադետական սկզբունքներու
կը յարի : Մտթ է նաեւ «կատարեալ չարու-
թեան» դիտութիւնը , որուն հասնիլ կը ձգտէր
ազանդապետը :

Ազանդապետը «ցաւս ինչ յորովայնի ու-
նել բադրադէր չարաչարս» . ի՞նչ հիւանդու-
թիւն էր այս , «որ ոչ այլով իւրք քան թէ բա-
նիս իմն եւ անուամբ ստեղծեալ բժշկիցի» :
Խորենացի անդատչաճ կը համարի այս «սոս-
կայի բանն եւ անուը» զրի առնել . անոնք
առանց սարակուսի դիւտհարի անհամեատ եւ
ամբարիշտ հայհայութիւններն էին : Պարսից
Առաստելը նաեւ այս «կատարեալ չարու-
թեան» կամ «անբարի բարեբարութեան» ան-
ձանօթ է :

Ամբողջը Մադդալի վարդապետութեան
մերձեցման համար կուտան կ'ընծայէ մեղի
Խորենացւոյ հետեւեալ տեղիքը . «Հասարա-
կաց զկենցադս կամէր սասուցանել ամենե-
ցուն . եւ ասէր ոչինչ իւր առանձին սմեք ու-
նել պարտ է , այլ հասարակաց» , ուստի ինչք ,
ստացուածք , նաեւ կին :

Այս վարդապետութիւնը Պարսկաստանի

մէջ քարոզեց առաջին անգամ Մաղղակ, որ յայանուեցաւ Կաւառի թագաւորութեան (490—527) առաջին տարիներուն : Մաղղակի վարդապետութեան մասին համառօտակարկութիւններ ունին յոյն եւ ասորի ժամանակակից մատենագիրք : աւելի ընդարձակ կր խօսին արաբ հեղինակներ եւ Ֆիրդուսի :

Մաղղակեան աղանդի հիմնադիրը առ հասարակ կը ներկայացուի Մաղղակ որդի Բամդատի : Տարարի կը գրէ թէ մաղղայական աղանդին բուն հիմնադիրն եղած է Չարապուշա որդի Խորականի ի Պատոյ . իսկ Մաղղակ անոր առաքեալն եղած է ժողովրդեան քով : Ըստ այսմ ստացուածոց եւ կանանց հասարակաց բլլալու վարդապետութիւնը կրնար աւելի կանուխ քարոզուած ըլլալ, որչափ ալ անձանօթ մնայ մեզի Խորականի որդւոյն Չարապուշաի ժամանակն եւ անձը : Յամենայն գէպս այս Չարապուշա որդի չէ նայնացնել Չրուանի հետ, որ Պարուշապոյի որդին էր :

Մաղղակի հայրենիքը Դինաւարի կը նշանակէ Սաահր . Տարարի դայն Մաղարիյա կ'անուանէ : Աղանդապետի Մաղղակ անունն արտասանութիւնը բոլորովին ստացւ չէ : Թէպէտ արաբ հեղինակները առ հասարակ *Mazdak* կը կարդան, բայց Եաքութի գիտէ նաեւ *Mazdak* = Մաժդակ : Կայ *Mizdak* գրութիւնն ալ (Նէօրգեկէ, 456) : Արմատոր Մաժդ- կրնայ թերեւս համեմատուիլ Մաժդ-ոյի հետ, որ նաեւ Մաշտոյ եւ Մաշթոյ կը գրուի : Ար-

դեօք Մ. Խորենացի, որ շփոթած է Մաթղակ
և Աթղահակ անունները, անսանց նմանա-
ձայնութենէն չէ՞ մոլորած :

Փիրղուսիի համաձայն Մաղղակ Կաւասի
արքունիքին մէջ գանձապահ էր : Իր վարդա-
պետութիւնը սցապէս սկիզբ առաւ . Երան աշ-
խարհի մէջ անյաջող հունձքի հետեւութեամբ
ստատիկ սով տեղի կ'ունենայ : Փողոփուրդը
տնտանեկի նեղութեան մէջ կ'իյնայ, մինչդեռ
արքունիքն եւ նախարարական տուները մթե-
րած առատ ցարեն իրենց շտեմարաններու մէջ
դերձ մնացին սովէ : Փողոփուրդը շատ ան-
գամ ձայն բարձրացուց . հայ կը պահանջէր :
Այս ընդհանուր սովը կ'երեւայ թէ յազած է
Մաղղակի սիրտը : Պնայ անիկա թաղաւորին
և առակով հարցուց անոր, թէ ի՞նչ ընելու է
ժողովրդեան վիշտը թեթեւցնելու համար :
Եթէ մարդ մը, բաւ, թունաւոր օձէ մը
խայթուի եւ դրացին հակաթոյն մ'ունենայ եւ
չուզէ ապրել եւ մարդը մեռնի, կարելի՞ է ա-
նոր մահուան պատճառը դրացին համարել :
Ի հարկէ, պատասխանեց թաղաւորը . եւ
եթէ ամբաստանաւ սցնդիսին, պէտք է դա-
տապարասի, օրով հետեւ շխափանեց ընկերոջ
մահը, դո՞ր կարող էր : Նոյն խմատով եր-
կրորդ հարցում մ'ալ ուզեց Մաղղակ թա-
ղաւորին եւ ընդունեցաւ նման պատաս-
խան մը :

Ասոր վրայ իրաւունք համարեցաւ Մաղ-
ղակ արքունի շտեմարաններու մէջ պահուած
ցարենները բաժնել սովեալներուն : Երբ հա-

մար կը պահանջէ թաղաւորը Մաղդակէն
 արքանի ցորեններու վաճառման մասին , կ'ար-
 դարացնէ ինքզինքը Մաղդակ նոյն ինքն թա-
 ղաւորին տուած պատասխաններով : Ասելով
 դոյս թաղաւոր՝ կը խնդրէ Մաղդակէն , որ
 իր այս նարայսը վարդապետութեան մասին
 իրեն տւելի մանրամասն ճասէ : Այն տակն
 կը յայտնէ Մաղդակ , թէ ինքը անարդար կը
 համարի երբ կը տեսնէ թէ մարդիկներէն
 ոմանք կ'ապրին չգիտութեան մէջ , մինչ ու-
 րիշներ դուրի տմէն կարեւորէ՝ կը տատա-
 ւին : պէտք է աշխարհի վրայ ոչ հարստաւ
 ոչ աղքատ ըլլայ , երկրաւոր կենցաղը ապրե-
 լա համար տմէն մարդ հաւատար իրաւունք
 ունի : Մարդ հինգ գէւէ պէտք է զգուշանայ ,
 տոմք են : Նախանձ , ցանկութիւն , աղահու-
 թիւն , քարկտութիւն եւ վրէժ խնդրութիւն :
 Կանայք եւ տաղսուած քներն այն առարկաներն
 են , դորանք իրրեւ դործի տնին գէւերը իրենց
 ձեռքը : Աթէ կանայք եւ տաղսուած քները
 հաւարակայ ըլլային , պիտի դադրէին անոնց
 պատճառաւ ծագած շարիքները : Կաւատ հա-
 մապուցաւ , թէ ազիպ են Մաղդակի պատ-
 ճառարանութիւնները եւ դաւանեցաւ անոր
 վարդապետութիւնը : Այսպէս ըստ Ֆիլղոս-
 սիի , թէ Լուսերիշներ կ'ըսեն թէ Կաւատ սրով-
 հետեւ կիները կը սիրէր , անոր համար յա-
 րեցաւ մաղդակեան վարդապետութեան : Բայց
 այն ստոյգ է որ թաղաւորը իր կիներէն եւ
 ոչ մէկը զրաւ հաւարակայ տրամադրու-
 թեան տակ :

Մաղղակի վարդապետութիւնը չուտով տարածուեցաւ : Անոր յարեցան մանաւանդ աղքատներն եւ ժողովրդեան ստորին դասակարգը , սրանք անդաշտագան էին :

Թէ տմուսնութիւնը սկզբունքով վերցուցած է Մաղղակ , այս մասին ուղղակի բան մը չեն բեր արար հեղինակները : Բայց բազմակին բնատնիքներէ կանանց բնութեամբ յափշտակութիւնն եւ ստացուած քներս : Եւ դասակարգի գանաղանութեան բարձումը ի հարկաւ արտթեւէ առ այն կ'առաջնորդէր : Թէ բնատնիքի քայքայումը տեղ տեղ արդէն բնութայք առած էր Մաղղակեաններէ , կը հաստատեն արար մատենագիրները :

Կառաւ օղտադ սրժեց այս շարժումը քայքայելու համար արհեստեւորներու ոյժը : Բայց ինքնին ոչ իւր գանձերն եւ ոչ իւր կիները առաւ անոնց : Յամենայն գէպս Յոսուէ Արեւակեացի եւ Պրակոպիտի խօսքերէն կ'երևայ թէ Մաղղակէն քարոզուած վարդապետութեան հիմնական բովանդակութիւնն էր կանանց հասարակաց բլլայր , առկէ ասորքեր բան չի պատմեր նաեւ Փիրգասի :

Մաղղակ իւր վարդապետութեան տուած էր կրօնական լրջութիւն : Անիկա տմէն շարեաց սկիզբը կը գնէր նախանձն , բարկութիւնն եւ բնչաքաղցութիւնը , սրանք կը յառաջնորդէին գեւերէն եւ կը խանդարեն Առաւմուտը առհմանած հաւատարմութիւնը : Բնականորաւ իր մարդասիրական վարդապետութեան — «անբարի բարեբարութեան» բառ

Երեսութիւն տնէւրքելի տրամաբանութիւնը պիտի հաճոյանար ամէնէն աւելի ստորին դասակարգին , որոնք անպաշտպան էին : Արժեան հոգի վրայ հիմնուած էր նաեւ մազդակեանց արխն շթափելու եւ միտ չստեղծարարելիչ պատուիրանը :

Ի սկզբան զիմադրութիւն չկրեց Մազդակ . թէպէտ ի ծածուկ հակառակ էին անոր ապամեները : Քանի մը տարի ետքը յայտնուեցաւ ամզոհութիւնը : Տժգոհներուն յարեցան մոպերը : Բարձրացուեցաւ ապստամբութեան դրօշը . պարագլուխներն էին մոպեակները : Ապստամբներու ձեռքը ինկան Կաւառ եւ Մազդակ . վերջինս կրցաւ իւր հետեւողներու օժանդակութեամբ փախստաբի զիմել : Հաւանորէն երկիւղ զգալով մազդակեանց մեծ թուէն՝ մեղմ փարուեցան ապստամբները թաղաւորին հետ . Կաւառ բանտարկուեցաւ . եւ անոր եղբայրը Ջամապ թաղաւոր հռչակուեցաւ : Բոցց յաջողեցաւ Կաւառ փախչիլ բանաձէն եւ ապստամնարան դանել Հեփթաղներու քով . քիչ յետոյ վերադարձաւ Կաւառ եւ ձեռք բերաւ միւսանդամ դահր : Մազդակեանները նորէն հաւաքուեցան իր շուրջը :

Անցան տարիներ : Կաւառ մտահոգուած էր թաղին մասանդի մասին : Մազդակեանց թիկնածուն էր Փթառտարառ , որ Կաւառի բոտ երկցութեան՝ երրորդ սրգին էր , կրթութեամբ մազդակեան փարզապետութեամբ : Մոպերը եւ ուղղափառ կառավարութեան անդամները կը պաշտպանէին Սարափի , Կաւառի

չարքորդ որդւոյն թիկնածութիւնը . ոնոնց
հետ էր նաեւ Կաւստ :

Ձերմ փափաղը , որ դահին վրայ իրեն
յաջորդ ոնենոց զննարով , պատճառ եղաւ
Կաւստի , որ իր կեանքի վերջին օրերուն բա-
խում ոնենոց Մաղդակեանց հետ , որոնց ոյժը
ինքն էր սակզած , որոնց վարդապետութեան
յարած էր եւ որոնց բարեացական վերաբե-
րութիւնն իր հանդէպ այնպէս մեծամեծ ծա-
ւոյցութիւններ մատուցած էր իրեն : Մաղ-
դակեանք գիտէին թէ իրենց զոյսթեան հա-
մար անհրաժեշտ էր արքայական պաշտպա-
նութիւնը . ոչէտք է ամէն քար շարժէին նոյն
պաշտպանութիւնը , եւ կամ գոնէ հանդուր-
ժօցութիւնը ապահովելու համար : Իրենք
գիրենք կը զգային հոգը եւ համոզուած էին
թէ իրենց կուսակցութեան ծրագիրը պիտի
կարենան ի հարկին նաեւ բռնութեամբ ի
գլուխ հանել : Իրաց գրութեան վրայ փառահ-
ինգրեցին Կաւստէն , որ զՓթաուտրոսու առ-
կենդանութեան յաջորդ հռչակէ : Եւոյց խրն-
գիրը սերիչ էր ունեցաւ : Կաւստ ինք զինքը
Մաղդակեանց առաջարկութեան համամիա-
րնծայելով՝ հրաման տուաւ , որ ոնոնք իրենց
որդիներով եւ կիներով բառ կարի մեծաթիւ
նեւթիւոյ ըլլան թաղադրութեան հանդիսին :
Երբ հաւաքուած էին՝ հրամայեց որ Մաղդա-
կեանները այլադէններէն բաժնուած մէկ
կողմը տեղ առնեն , պատրաստի բերելով թէ
ինքը կը փափաղի որ թաղադրութեան արա-
բացութեան կարեւոր մասերը Մաղդակեան-

ներք կատարեն : Հազիւ թէ անջատուժը տեղի
ունեցած էր եւ Մաղղականք միամիտ հա-
մախմբուած , պատրաստ կանգնած զօրականք
հրաման ընդունեցաւ յարձակիլ անդէն Մաղ-
ղականց վրայ եւ կատարել զանոնք անխնայ .
արեան ահաւոր նախճիր զօրժուեցաւ տեղ-
ւոյն վրայ : Ի մէջ այլոց սպանուեցաւ Մաղ-
ղականց առաջնորդը՝ Ինդադար (Բնդարա-
դար) : Եւստի հրաման ելաւ որ փնտռեն նաեւ
նահանգներու մէջ գտնուած Մաղղական-
ները եւ կատարեն : Այսպէս թաւ յունական
աղբերայ :

Քիչ մը տարբեր կը պատմէ Ֆիրդոսի .
Մաղղականք կը կառկած էին Սասրովէն .
Մաղղակ անցած 100.000 կռուակիցներու
զլուխը ցոյց մը կը սարքէ . ցոյցին նպատակն
էր յայտնել իրենց հպատակութիւնը թաղաւո-
րին . միամտմանակ զնել թաղաւորին առջեւ
թաղածատանդ Սասրովի հանդէպ նոր փար-
գապետութեան ցոյց տուած անտարբերու-
թիւնն եւ պահանջել , որ Սասրով գրասօր
յանձն առնէ հին կրօնէն հրամարիլ եւ յարիլ
նարին : Սասրով ընդդիմացաւ , բռնով թէ
ինքը մաղղական փարգապետութիւնը հեր-
ձուածողական կը համարի . եւ խնդրեց որ
արտի իրեն փեցամսեայ ժամանակ մը , իր
սպասցոյցները հրապարակի վրայ զնելաւ հա-
մար , որ եւ շնորհուեցաւ : Սասրով օգնապար-
ժելով ժամանակը՝ մէկ կողմէն հմտապոյն
մոզպեաները քաղաք հրաւիրեց , միւս կող-
մէն պատրաստութիւններ տեսաւ : Փամաղիւր

Ժամուն տեղի ունեցաւ վիճարանութիւնը
Մաղղակեաններու եւ Մաղղեղեանց միջեւ :
Դժուարին չեղաւ վերջիններուն ապացուցա-
նել, թէ Մաղղակի վարդապետութիւնը բու-
վանդակ պետութիւնը քայքայման կը մատնէ ,
որովհետեւ այն ոչ միայն դատաւարդային
կարգերը կը բաձնայ , այլ եւ ընտանիքի դա-
դափարը կը ջնջէ : Ասոր վրայ հրաման կ'ըն-
դունի Խորով իւր հօրմէն կոտորել ընաճնջել
Մաղղակեանները : Մաղղակ կախաղան կը
հանուի : Ֆիրդուսի ուրիշ օրինակ մը , դոր
ունեցած է Մոհլ աչքի առաջ , կը պատմէ թէ
Մաղղակ , որովհետեւ թողաւ որէն անոր աղ-
ջիկը , դահն ու թողը պահանջած էր , անոր
հրամանաւ ետացեալ կուսորի (ձիւթի) մէջ կը
նետուի : Այս կը պատահի 528 կամ 529
թուին :

Մաղղակի մասին Խորենացւոյ լսած ա-
ւանդութիւնը բաղմօք նման է Յոյն եւ Պար-
սիկ աղբիւրներու հաղորդած դժեքուն : Ան-
շուշտ աւանդութիւնը , լսուած բերնէ բերան
դանաղան աշխարհներու մէջ , պիտի ունենար
իւր խտտորոյ դժերն ալ , եւս առաւել Խորե-
նացւոյ գրչին տակ , որ Աժդահակի եւ Մաղ-
ղակի դրոյցները ձուլած է ի մի իւր սեպհա-
կան եւ բռնադրօսիկ բմբանումներով :

Աւշադրութեան արժանի է Խորենացւոյ
քով յատկապէս այն տեղիքը , ուր անիկա կը
նկարագրէ իւր Սաորադրութեան մէջ Աժդա-
հակի կատարածը , որ բոլորովին աննման է
առաապելին , նոյն իսկ հակառութեան մէջ է

անոր հետ : Առաապելը , իւր բոլոր տարբերակներու մէջ , գիտէ թէ Աթղահակ Հոռոգէնէն չզխայուած տարուած է Դրմբաւընդ լեռը եւ հոն քարայրի մը մէջ ժայռին բեւեռուած . եւ կենդանի է հոն դեռ այսօր : Այս կէտը անտեսելով Մովսէս իւր Սաորադրութեան մէջ կը գրէ թէ « . . . ի ստատիկ վարելոյն զնա (գլխաթղահակ)՝ թօթափեցաւ ամբոխ նորա ի նմանէ . յայս վատահացեալ վարողացն զնա՝ հանգեան աւուրս ինչ զտեղեօքն : Եւ Բիւրասպեայ ժողովեալ զցրուեալսն՝ յանկարծօրէն հասանէ ի վերայ նոցա (հալածչացն) զնա ստատիկ անեղով . այլ յաղթէ բազմութիւնն (նմա) եւ փախստական լինի Բիւրասպի . եւ հասեալ սպանանեն զնա (մերձ ի լեառնն²) եւ ընկենուն ի վիհ մեծ ծծմբոյ» :

Այս տեղ կը տեսնենք մենք Մաղղակեանց վրայ առաջին եւ երկրորդ յարձակումներու մասին տկնարկութիւններ . առաջին յարձակումէն ետքը կրցան Մաղղակեանք իրենց ոյժը նորէն ժողվել . բայց պարտուեցան երկրորդին մէջ . Մաղղակ Ֆիրդուսիի համաձայն «ի գուր ետացեալ ձիթոյ» նկատուցաւ եւ Մ . Խորենացւոյ համաձայն «ընկենուն զնա ի վիհ մեծ ծծմբոյ» . պարագայ մը , որ չէր պատշաճէր Բիւրասպի Աթղահակոյ առաապելին , ճշդիւ կը համապատասխանէ Մաղղակի պատմական վէպին :

¹ Ծօրինակը կը կարդայ . ժողովեալ զցրուեալսն :
² Ծօրինակը չունի «մերձ ի լեառնն» :

ՊԱՐՁԵԱԼ ՄԱԶԴԱԿ ԵՒ Մ. ԽԱՐԵՆԱՅԻ

Մինչեւ այժմ մեր ջանքն եղաւ ապացու-
ցանել, թէ Մովսէս Սորենայի ուղած է իւր
«ի Պարսից առասպելաց յաղագս Բիւրասպեայ
Աժդահակայ» հատուածին մէջ Աժդահակի
աւանդավէպը լուսարանել Մաժդակ-Մազ-
դակի աւանդավէպով:

Մազդակի երեւումը պատմութեան մէջ
իւր տարօրինակութեամբը շուտով մոռացու-
թեան չմատնուեցաւ: Պարսիկ ժողովուրդը
պատմեց որդւոց որդի անոր մասին եւ կող-
մուեցաւ յրնթացս դարուց Մազդակի ա-
ւանդավէպը, որ յետոյ գրի ալ առնուեցաւ
իրբեւ Մազդակ-նամակ: Այս Մազդակ-նա-
մակի գոյութիւնը ծանօթ էր արաբ հեղինակ-
ներու, որոնք կը հաւատասէն նաեւ թէ անոր
միջին-պարսկերէն բնագիրն այլ եւ այլ ան-
գամներ արաբերէնի թարգմանուած ըլլայ:
Մինչեւ օրս ոչ միջին-պարսկերէն բնագիրն
եւ ոչ ալ անոր արաբերէն թարգմանութիւնը
յայտնուած է: Բայց հաւանական կ'երեւայ,
թէ Նիզամ-էլ-մուլք իւր Սիասէթ-նամէհի
մէջ¹, զոր յօրինած է 1092/93ին, Մազդակ-

¹ Siasset Nameh, traité de gouvernement, texte persan éd. par Ch. Schefer, Paris 1891, էջ 166 եւ յջ.: թարգմանութիւնն՝ Paris 1893, էջ 245 եւ յջ.: Անգլի ասկ ունիմ Arthur Christensenի Le règne du roi Kawād II. et le communisme mazdakite. København 1925, էջ 60—70: Այս աշխատութեան մէջ խնա-
մով ի մի հաւաքած է հեղինակը Մազդակի մասին
յոյն, ասորի, պարսիկ եւ արաբ գրականութեան մէջ

նամակի ուր եւ է խմբադրութիւն մ'աչքի տալ ունեցած ըլլայ :

Ուշադրաւ են Սխառնթնամէհի յատաճրութիւնները Մաղղակի մասին . անոնք բաղմօք կը շեղին յոյն եւ ասորի , ինչպէս նաեւ արաբ հեղինակներու հազարդած տեղեկութիւններէն . բայց ինչ ինչ կէտերու մէջ կը համաձայնին Մովսէս Խորենացւոյ ի մասին Աժգահակ = Մաղղակի պատմածներուն հետ :

1. Մ . Խորենացի կը գրէ , թէ «Սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ փարտաւրութեամբ զցեղապետութիւն ազգի իւրոյ ունէր , հնազանդեալ Ներքովթայ : . . . Այլ քանզի աստեղաբանութեամբ հօր եղեալ՝ յօժարեցաւ ուս<ուց>անել եւ զխտարեալ շարութիւնն» :

Սխառնթնամէհի համաձայն Մաղղակ Բամդասի որդին մովսէստան մովսէս էր Կաւտա թագաւորի օրով եւ «fort versé dans l'astrologie» . նա կը տեսնէ աստղերու մէջ , թէ իր ժամանակին երեւան պիտի գայ մարդ մը , որ նոր կրօնի մը հիննադիրը պիտի ըլլայ : Մաղղակ իւր «հարստութեամբ» , այսինքն հնարագիտութեամբ կը շահի Կաւտա թագաւորը : Կաւտա «lui fait faire un siège en or incrusté de pierreries et fait asseoir Mazdak, aux audiences, sur ce siège qui est bien plus élevé que le sien» .

դանումը ցիր եւ ցան տեղեկութիւններն եւ ենթադրած դանոնք համեմատական ուսումնասիրութեան :

«Եւ հասարակաց զկենցաղս կամէր ցուցանել ամենեցուն . եւ ասէր . Ոչինչ իւր անանձին ումեք ունել պարտ է , այլ հասարակաց» : Սխառէթնամէհ կը գրէ . «*Mazdak prêche la mise en commun des biens, de sorte que tous soient égaux et que personne ne soit privé de substance. Puis il fait consentir Kawādh à la communauté des femmes. Le bas peuple surtout accepte avec empressement ces réformes*» (p. 61).

«Եւ զիլ եւ զմուտ բարեկամացն որպէս ի տուրնջեան , նոյնպէս եւ ի գիշերի սահմանէր : Եւ այս է առաջին նորա ասացեալ անբարի բարեբարութիւնն» : Խորենացոյ այս տեղիքը անխմանալի մնացած էր բանասէրներուն : Մեկնութիւնը կու տայ Սխառէթմէհ այսպէս . «*il est établi comme règle que si un homme invite des hôtes à un banquet, les invités, après avoir mangé et bu et entendu le divertissement des musiciens, se rendent, l'un après l'autre, auprès de la femme du maître de la maison; celui qui entre chez la femme, place son bonnet sur la porte, alors personne n'y peut entrer avant que celui qui le précède ne soit sorti*» (p. 61—62).

Իրաւունք ունէր Խորենացի այս սահմանը անուանելու «անբարի բարեբարութիւն» . առելի բացայայտ խօսիլ այս մասին չէր կրնար թոյլ տալ իր գրչին Խորենացի :

Մտղղաղի սղանութեան մասին կը գրէ Սխառէթնամէհ , թէ Խոսրով Թադամաանդ

հրամայեց որ զՄազդակ գլուխն ի վայր նե-
տեն «dans un trou qu'il a fait pratiquer dans
une haute estrade dressée au milieu de la
place» (65), ուր նման ձեւով փոս նետուած
էին նաեւ Մազդակի հետեւողները հազարա-
ւոր թուով :

Խորենացւոյ՝ «ընկենուն (զԲիւրասպի =
Մազդակ) ի վիւ մեծ ծծմբոյ» եւ Ֆիլղոսիի
«ի գուք եռացեալ ձիթոյ» ու Սիասէթնամէհի
«ի փոս մի» արտայայտութիւնները գեղեցիկ
կերպով կը դանեն զիրար, նկատի առնելով,
որ երեքն ալ ունին մի եւ նոյն աւանդավէպի
զանազան խմբագրութիւնները զանազան զա-
րերու մէջ :

Նկատմամբ Մ . Խորենացւոյ ժամանակին
պիտի հետեւի ասկէ, թէ անիկա Մազդակի
աւանդավէպին չէր կրնար Ը . դարէն յառաջ
ծանօթ ըլլալ այն իմաստով, որ Մազդակ-
նամակը գրի առնուած է Զ . դարու առաջին
կէսէն շատ ուշ, թերեւս Ը . դարուն :

Յամենայն դէպս այս համեմատութիւն-
ները կ'ընձեռեն մեզի փաստ հաստատելու թէ
Մ . Խորենացի «ի Պարսից առասպելաց» ծա-
նօթ էր Մազդակի անձին եւ «անբարի բարե-
բարութեանց» եւ ոչ յոյն, ասորի կամ հայ
ազգիւրէ մը :

Ի.

ԱԶԱՐԻԱ Վ. ՍԱՍՆԵՑԻ

ԱՍՏՂԱԳԷՏ, ՏՕՄԱՐԱԳԷՏ ԵՒ ՏԱՂԱԶԱՓ

(† 1628)

Ի.

ԱՋԱՐԻԱ Վ. ՍԱՍՆԵՑԻ

ԱՅՏԱԼԱԳԷՏ, ՏՕՄԱՐԱԳԷՏ ԵՒ ՏԱՂԱԶԱՓ

(† 1628)

Հայոց Մատենադրութեան Պատմութեան
մէջ մինչեւ այսօր չէ յիշուած Աղարիա Վ.
Սասնեցի։ Անիկա ունի սակայն գրական եւ
գիտական աշխատութիւններ, որոնք, նկատի
առնելով դարը, արժէքաւոր են եւ կը հրա-
ւիրեն իրենց վրայ ուշադրութիւն։

Պիտի փորձեմ այս տեղ, ասածին ան-
դամ, ուրուադեւ անոր կեանքի պատմու-
թիւնն եւ թուել անոր գրական եւ գիտական
վաստակները, որչափ թոյլ կու տան ինձ
մտածելի աղբիւրներ։

ԿԵԱՆՔԸ

Աղարիա, ինչպէս կը գրէ ինքը, Մատեն
դասաւէն էր, ասկէ կոչուած Սասնեցի¹։
Քաղաքին կամ գիւղին անունը, ուր ծնած է,
չայտնի չէ։ Գրիգոր Գարանդեցի² «սա էր,

¹ Տե՛ս վարր Կանոնադրաց Յիշատակարանը։

² Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կա-
մախեցոյ կամ Գարանդեցոյ. հրատարակեց Մեարտի
Վ. Նշանեան։ Երուսաղէմ 1915. էջ 410—413 «ման
Աղարիա փիլիսոփային»։

կը դրէ , յերկրէն Տարօն , զոր ոմանք Բալու-
վայ տան» : Սասունի սահմանակցութիւնը
Տարօնի եւ Բալուի , հաւանօրէն , այս ենթա-
դրութեան պատճառ եղած է : Աղարիայի
հայրն է Մելքիսէթ , մայրը՝ Նսէֆ . զորոնք
«բարեբարոյ» կը ներկայացնէ Աղարիա : Իր
եղբայրներն են Սահակ եւ Նատար , եւ քոյ-
րերն՝ Շահկուլ , Մուղալ եւ Հախիսիմէ : Կը
յիշէ Աղարիա նաեւ իր հօրեղբայրները՝ տէր
Ներսէս եւ Կարապետ : Անոնք , ամէնն ալ ,
զոհ կ'երթան ճէլալիներու ստպատակու-
թեանց . այնպէս որ 1609ին կը դրէր Աղարիա ,
թէ «ոչ ունիմ ի մարմնաւորաց յազգս իմ» .
փասն զի «բազումք , մանաւանդ . բնութն
անդակիցք իմ եւ աղգայինք ի պէսպէս մահս
եւ ի դերութիւնս մասնեցան՝ մեծ թշուա-
ռութեամբ արտաքս քարշեալք ի մայրենի
դրկաց՝ ի ցանկալի դաւառէն Սասնոյ ¹» , այն
է 1599 եւ յաջորդող տարիներուն : Աղա-
րիայի ծննդեան տարին յայտնի չէ : Կերեւոյ
թէ անիկա հետեւելով իւր հօրեղբօր օրինա-
կին՝ նուիրուած էր եկեղեցական վիճակի :
Որովհետեւ Աղարիա իւր Յիշատակարանին
մէջ իր կնոջ մասին յիշատակութիւն չ'ըներ ,
պէտք է ենթադրել , թէ արեղայ էր : Ռաման
սէրը կը վառէր իր մէջ : Ունէր մասնաւոր
հետաքրքրութիւն եկեղեցական իրաւագիտու-
թեան : Իր ցանկութիւնն էր ձեռք բերել Կա-
նոնադրքի լաւ օրինակ մը :

Աղարիայի կեանքի մասին հետեւեալ

մանրամասնութիւններն ունինք իր իսկ գրչէն ,
Կանոնադրքի Յիշատակարանին մէջ 1609էն .

«Տասն տմ նախ քան զգրել տառիս (այն է 1609—10 = 1598/99) աւերեալ եղեւ աշխարհս մեր ի ճէլալեաց , յոր եւ ես նուաստ եւ տառապեալ նշգեհս տարաշխարհիկ եղեալ ի հայրենի տեղւոյ իմոյ եւ ի ժառանգութենէ եւ շրջելով իմ տեղաց ի տեղ եւ փոխելով դաւառէ ի դաւառ , եւ ոչ գտի հանգիստ ոտից իմոյ , այլ իրքեւ զոչխարս մոլորեալս եւ կամ թռչուն մի , ուր ի բնոյն ստանալ եւ յերամէ հեռանայ < եւ > ոչ եւս գտնու գրնկերան , սցապէս եւ ես ոչ գտի տեղի խաղաղ , ուր զիցեմ զգլուխ իմ : Այլ ես անկայ ի ձեռս անօրինաց , որպէս ձաղ յորոգայթս որսողաց , եւ յետ բազում ջարջարանաց եւ դատն կտտանաց՝ մօրէ մերկ եղեալ՝ հաղիւ մաղապուրծ յիւսկս վերծայ ի ձեռաց նոցա ողորմութեամբն Աստուծոյ» :

Այսպէս կը բաժնուի , կը հեռանայ Ազարիա իւր «պանծալի» հայրենիքէն եւ իրր քառամեայ աստանդական թափառումներէ ետքը «տուչութեամբ» Աստուծոյ կը հասնի Կ. Պոլիս , 1603ին :

Աստուծնէն հեռանալու պատճառը միայն ճէլալիներու աստղատակութիւնն եւ հարստահարութիւնները չէին : Ազարիա հետամուտ էր ձեռք բերել Կանոնադրքի ընտիր եւ ճոխ օրինակ մը . «եւ իմ վասն այսր յուսոյ բարդճից փափագման ողւոյ իմոյ աշխատասիրեալ

յերկար ժամանակս քաղում տառապանօք , այսր եւ անոր յաժմամբ յուզէի զբաղձալին իմ եւ ոչ գտանէի ըստ իմում կամաց , այլ զիբ եւ ցան եւ ոչ համադումար . . . : Իսկ իմ ի բաց եղեալ զտկարս թխնս մարմնոյս՝ զբուրն լրմամբ խնդրէի . եւ ի յերկրէ յերկիր եւ զաւատէ ի զաւատ շրջեալ սրտնէի եւ հարցանէի . եւ ելեալ ի հայրենի զաւատէս իմոյ ի Սաանոյ եւ յուզի անկեալ եկի ի յառաւանձապահ մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս , զի լուսոյ եթէ գտանի ի պատրիարքն Կոստանդնուպոլիս Գրիգոր Կեաարացի , քաջ հսկաորն եւ անյաղթ փիլիսոփայն . . . եւ նա ի քաղում զըեանոյ եւ ի քաղում տեղեաց ժողովեալ էր ի մի : Զոր եւ ես անարժանս եկեալ յարեցայ ի նա . եւ աշակերտեալ տոնա՝ տեսի . . . զսուրբ ժողովոյն կանոնս» :

Գրիգոր Կեաարացի , աշակերտն Արապխան Առհայեցոյ , Կ.Պոլսոյ պատրիարքս ընտրուած էր 1602ին : Ազարիա կ'աշակերտի անոր 1603/4ին , վարդապետական իշխանութիւնը ձեռք բերելու համար : Այս մասին կը գրէ Գրիգոր Դարանադցի (410) . Ազարիա «եկեալ աշակերտեցաւ այս գոտոյ Կեաարացի վարդապետիս , որ այժմ է առանաւն Սպումսն ի մեզ» : Բայց Ազարիա «ի զապանարարս սրտնութենէն (Գրիգորի) ոչ կարաց կալ մօտն . եւ եկեալ ժամանակ մի տա Մկրտիչ վարդապետին , որ Խղձուկ տսեն , կայեալ տոնա» ի իտարեբոյ :

Ազարիա Մկրտիչ Խարբերդցւոյ³ քով աշակերտութեան մտած սկսաք է ըլլոյ 1605ին, երբ Գրիգոր Կեօպրացի ինկառ պատրիարքական տթոռէն եւ տոմնձնացաւ Կեօպրիա⁴։ Այս աղեւորութեան տթիւ հանդիպած սխալ ըլլոյ Ազարիա ի Սերաուսիա, ուր 1607ին գրած է ի խնդրոյ Անտոն քահանայի «Յաղագս գիտութեան Երկնից բարձրութեան» աշխատութիւնը։

Բայց չհաճեցաւ Կեօպրացին, ուր Ազարիա հետանալով իրմէ՝ աշակերտած է Խարբերդցւոյ։ Ստիպուեցաւ Ազարիա միւսանդամ վերադառնալ Կեօպրացւոյն, ոտանց տարակասի, 1609ի սկիզբը, երբ Գրիգոր վարդապետ միւսանդամ ձեռք բերած էր Կ. Պոլսոյ տթոսը։

Գարանապետի կը գրէ. «Եւ (Ազարիա) յերկեզէ եւ ի տրտնջանաց Կեօպրացւոյ Գրիգորին Ելեալ ի նմանէ (Մկրտիչ վարդապետէ) եւ գնացեալ մօտ ի Գրիգորն, կացեալ քաղաք մամանաղա եւ ուսեալ դամենայն հանձարս

³ Մկրտիչ Վ. Խարբերդցի Ազարիա կաթ. Ջողապուցւոյ աշակերտն էր (Գարանապետի, 320)։ Երբ Խարբերդի տառնարդն Եղած։ 1610ին եկած էր Կ. Պոլիս եւ Սիմէոն զպիբ Էկէպուցոյ հետ շրջապայութիւն կառարած ծովեղերեաց քաղաքներ (Սիմէոն Էկէպուցոյ Ռեզեդարութիւն, 33—43)։ 1611ին Միքայէլ Թոխաթցի կատարած աշտնշ մ'օրինակած է ի Կ. Պոլիս «ի վայելումն Խարբերդցի Մկրտիչ վարդապետի» (Էջմ. 186, թղ. 498)։ Մկրտիչ վարդապետ Խղճուկ մականաւորնաւ է «վասն առաւել հլու եւ հնազանդ լինելոյն» (Գարանապետի, 329)։

⁴ Ա. Արպոյտանեան, Գրիգոր Կեօպրացի պատրիարք եւ իր մամանակը, Սիւն, 1936, էջ 189—190։

խմատախց» : Աւարտելով ուսման ընթացքը
կ'ընդունի Աղարիա վարդապետական իշխա-
նութիւնը : Իր առաջին քարոզին վրայ հիա-
ցած է Գրիգոր Դարանաղցի , որ իր հիաց-
մունքը այսպէս կ'արտայայտէ . «Եւ այնպէս
յաճախապատուժ խրթնաքարոզ ստաց , որ ոչ
ուք ելեալ է այժմոյս , որ մէկ բանից վերայ
մէկ ամիս քարոզէր զՅովհաննու Որսանեցւոյ
մեկնեալն» :

Աղարիայի աշակերտակիցն էր Մովսէս
Տաթեւացի , որ հիշդ. այս թուականին Կ . Պո-
լիս կը գեղերէր առ ոտս Գրիգոր Կեսարացոյ :

1609ին , Սիմէոն Լեհացի , որ Աղարիայի
խնդրանքով կ'օրինակէր Կանոնաց հաւաքա-
ծոյքն ի Կ . Պոլիս , գինքը կ'անուանէ «տէր
Աղարիա բանասէր եւ սպասաւոր բանի» , այն
է վարդապետ : Կ . Պոլիս կ'երեւայ թէ երկար
դադար առաւ Աղարիա : Հոս առիթ ունեցաւ
շիման մէջ մտնելու Եւրոպացիներու հետ եւ
ուստնելու «Փրանկ» , այն է խաւերէն լեզուն :
1616ին թարգմանեց Պաղոմէոսի Աշխարհա-
ցոյցը : Այս թուին յօրինեց կամ թարգմանեց
նաեւ Տօմարն , նոր խմբադրութեամբ , հա-
ւանօրէն Կ . Պոլիս բնակող Զուղայեցի վաճա-
ռականներու խնդրանքով : 1619ին Կեսարիա
կը գտնուէր Աղարիա . Մեսրոպ Կաֆայի ի
խնդիր ելլելով Մխիթար Գոշ վարդապետի
յօրինած Երեմիայի Մեկնութեան , «դարձայ ,
կ'ըսէ , ի Հալապայ ի Կեսարիա (եւ. անդ) դաի
դոր որոնեաց անձն իմ՝ մի սմն ի բանասի-
րէն Սասնցի Աղարիա վերականգնելոյ . քայց

խիստ էր եղծեալ օրինակն⁵» : Հաւանօրէն ի
Կեսարիա գրել տուած է Ազարիա Պօղոս գրչին
Դիոնեսիոս Արիսպագացոյ գրութիւնքը, 1621,
մարտ 9ին. «Եղեւ գրչութիւն սորա, կը գրէ
Պօղոս գրիչ, ի թվականութեանս Հայոց ՌՀ,
մարտ ամսոյ Թ. աւրն սարաթ, ի վեհադոյն
տիրական իշխանութեան տեառն տէր Ազա-
րիայ վարդապետին, որ զգիրք գրել ետ վասն
անձին իւրոյ» : Գրչութեան տեղը անձանօթ
է՝ բուն յիշատակարանին ինկած ըլլալովը⁶ :

Ազարիա եկած էր Կեսարիա, որպէս զի
Ժամանակ մ'եւս աշակերտելով առ ոտս Կե-
սարացոյն՝ առնէ անկէ զաւագանի իշխանու-
թիւնը. բայց չկրցաւ ստանալ, որովհետեւ,
ինչպէս Դարանադցոյ խօսքերէն կը տեսնուի,
Գրիգոր Կեսարացի զաւագանի տուչութեան
համար ծանր վճարմունք կը պահանջէր :
Ազարիա հրաժարելով զաւագանէն, նուիրեց
ինքզինքը քարոզչութեան եւ միանձնական
կեանքի :

Ազարիայի քարոզչական գործունէու-
թեան մասին կը գրէ Դարանադցի .

«Եւ էր (Ազարիա) անձանձիր քարոզող,
որ Ժամանակ մի լուսաւորեց զՊուրոպու-
կոյմն, զՆիկիոյ եւ զՆիկոմեդացոյ, ուր Հայք
կան : Կու կամէր որ միարանակեաց վանք

⁵ Տէր-Աւետիսեան, Յուլիոյ Հայ. ձեռագրաց Նոր-
Ջուղայի, Թ. 207 Ամենափրկիչ վանաց :

⁶ Տ. Եղ. Պալեան, Յուլիոյ Հայ. ձեռագրաց Ս.
Կարապետի վանաց Նոր Մատենադարանին ի Կեսարիա,
Թ. 29 :

չինէր ի լերինն Կուսլայու եւ վայտաշէնք մէկ քանի տունք շինեաց եւ աղօթանոց պատարադի տեղի մի յանպատշաճ տեղոջ՝ յանճարակութենէ : Ուր տեղի որ պատշաճաւոր էին , երիցաներք գեղջիցն չկամեցան . . . : Եւ այս Աղարիայիս այլ ոչ կամեցան յեղեր գեղջից < ի տեղւոջ > պատշաճաւորի շինել , վասն որոյ զնաց յանտառախիտ անապատի տեղոջ՝ յաղայիցն տափու արար , որ զնեց որ անդ փոխարկէր զվանքն : Եւ մեծ գեղջի տեղքանք վայելուչք պատրաստեաց , որ գեղքանք շինուէր մերձ վանատեղացն եւ հաւանեցուցեր էր զշատ շինական մարդիկ , որ գալոց էին : Նա . . . այս գաղանացեալ Գրիգոր Կեսարացին հանգստութիւն չետուր նմա՝ վարդեա տնուն ստկին . . . եւ տանոյր զժողովեալ ինչս նորա եւ ոչ կամէր տալ գաւազան , զի մինչ իւր ծառայեացէ՝ ինչս ժողովեացէ եւ բերցէ առ ինքն : Եւ յորժամ Աղարէն վանաց շինութեան հոգն լինելով , նա՛ եկաւ քաղմակուլ վիշապս (Գրիգոր Կեսարացի) ի յճառամբօլ վասն ազատութեան եւ հակառակութեան պատճառի» : Կեսարացին Կ . Պալիս հասաւ 1626/27ին եւ գրաւեց պատրիարքական աթոռն , այս երրորդ անգամ , Յովհաննէս Խուլի ձեռքէն : «Եւ յորժամ լուաւ եղկելին (Աղարիա) զգալուստ սորին եւ խնդրէր հեռագոյն սերեք երթալ եւ թաքչել ի նմանէն վասն առնիրաւ հարկապահանջութեանն զանձս սակոյ եւ արծաթոյ , զոր ոչ բաւականոյր տալով :

Եւ մեզ պատահեցաւ ի փախչելն Յալով⁷ Կողմն եւ առ ամօթի ոչ յայտնեաց մեզ, եւ դնաց փախստեաց ի Սնախոքու Կողմն եւ անտից առ Էդր ծովին : Եւ մտեալ ի նաւ եւ Կամէր դնալ ի Տիմիաթն եւ անտից յԱղիօղատո : Նա՛ ձմերան Էդանակին էր եւ այլ կոծութեան առւերք : Հասաւ այլ կոծութիւն Կրելով ի նաւին, մինչ յընկղմանէ բազում անգամ հաղիւ դերձանելով : Եւ ցաւ մահաւ դիպելով նմա ի խոտութենէ ցրտութեան օդոցն, մահաւանդ ի ծարաւութենէ ջրոյ, որպէս աղաղակեաց ամենայն ի նաւի Էդոզացն : Յիսուն գուրուշ տամ մի անգամ յաղ բմբելոյ ջրոյ : Նա՛ չեղեւ հնար գտանելոյ : Եւ գարձաւ ասաց առ նաւաւարան, թէ Մի Էրկնչիք՝ գուք Կա փրկիք անփնատ այլ Էս միայն Կա մեռնիմ : քանզի Տէր այսպէս Էցոյց ինձ : Եւ որպէս ասաց, այնպէս Էղեւ : Եւ յառաջագոյն խոտտովանեալ եւ հաղորդեալ էր եւ Կրկին խոտտովանեցաք միմեանց, որ Թաղէսս անունս այրի Էրէց ընդ իւրն էին եւ սարկաւաղացուք Էրկու : հաղորդեցաք ամենեքեանս⁸ : Եւ յետ միոս տոտօտին խաղաղութեամբ աւանդեաց գաւերը հողին ի ձեռս հրեշտակաց : Եւ դապելով իւրով հանդերձիւն եւ աղաւ արկին ի ծով եւ այլք ծովին հանին դնալ ի գիւղ մի Ասարաց ի Կողմն Տրապօլեաց, որ Էն Մարաֆնիք : Եւ տեսեալ դնա փարսաւոր բոլոր Կուլակաւ եւ գիտացին

⁷ Տպ. յԱլով :

⁸ Կամտիսեցի ԱՅԶԻՆ Էր նաւէր գէպի Արուստդեմ : Խոտքերս հաւանօրէն Թաղէսս Էրէցի բերնէն Էն :

որ քահանայ էր եւ թաղեցին զնա փառաւորապէս թմ. Ռ. Հէ» , այն է 1628ի ձմեռը (411.—413) :

Այսպէս սգրալի մահաւամբ ելաւ աշխարհէն գիտնական եւ աւագինի Վարդապետ մը , որ կարող էր խօսքով եւ օրինակով լուսաւոր ջահն բլլալ արեւմտեան Հայոց , եթէ քաջալերութիւն եւ օգնութիւն գտնէր ժամանակակիցներէն :

ՆԱԽԱԳԻՐ

Ազարիա , զաւակ Սառսուի լեւներուն , տակաւին պատանեկան հասակին կը կորսնցնէ իւր ծնողքն եւ եղբայրները . եւ հալածական եւ փախտական թուրք ապստամբ բանակի բռնադրօսութեանց եւ հարստահարութեանց առջեւ՝ կը հեռանայ հայրենիքէն : Թափառական աշխարհէ աշխարհ կը կրէ բազմադիմի զրկանք եւ տառապանք : Ի վերջոյ Աստուծոյ տեսչութիւնը կ'առաջնորդէ իր քայլերուն եւ կը բերէ կը հասցնէ զինքը Կ. Պոլիս : Առոյգ լեւնականը հակառակ վշտերու եւ նեղութեանց կը սղահէ իր մէջ սպւոյ կորովի եւ կամքի աննկուն ամբութիւնը : Ոչ հացի ի խնդիր , ոչ հանգստութեան ի տենչ հասած էր անիկա սուրտաններու մայրաքաղաքը , դէպի հոն ձգած էր զինքը ուսման ծարաւը : Անյաղաղ կը մտնէ յաշակերտութիւն Գրիգոր Կեօսարացւոյ , որ օրուան սխարիարքն էր , համբաւուած իմաստութեամբ : Իր ընաւորութիւնը՝ «խոնարհամիտ , հեզ եւ հլու» , հա-

կապատիկերն էր Կեօսարացւոյ բնաւորութեան . Սասնեցին համբաւում էր «Հլու», եւ Կեօսարացին՝ Գոռոզ : Ի սկզբան չկրցաւ Ազարիա դիմանալ խիստ եւ անողոք սւսուցչին տակ : Եւ փորձեց հեղափարոյ «Խղճուի» տնտանեալ Մկրտիչ Խարրեքչի վարդապետին քով շարունակել ստամբ , բայց գոռոզ Կեօսարացւոյ սպանալիքներու առջեւ ստիպուեցաւ տեղի տալ եւ վերադառնալ : Հազիւ առած վարդապետական իշխանութիւնը՝ նուիրուեցաւ քարոզչական գործունէութեան : Որչափ ալ գունաւորում ըլլան Գարանապետոյ սողերը , հեղինակին հանդէպ Կեօսարացւոյ ունեցած անհաշտ թշնամութենէն , բայց եւ այնպէս կան հոն կէտեր , որոնք համապատասխան են իրականութեան : Կեօսարացին իւր սթոնն սպահովելու համար պէտք ունէր գրամի . այս պատճառաւ ալ ծանր կը սակարկէր վարդապետական եւ գաւաղանի իշխանութեան տուչութիւնը : Նա յապաղած էր գաւաղանի իշխանութեան տուչութիւնը նոյնպէս Մովսէս Տաթեւացւոյ , որ Ազարիայի աշակերտակիցն էր : Մովսէս ունէր իրեն թիկունք Ջուղայեցի վաճառականները , իսկ Սասնեցին իր պիտոյքը կը գտնամանէր ժողովրդեան բարեացակամ լուծանքով : Չգուտ ի վերջոյ Կեօսարացւոյ ընդաքաղցութենէն հրաժարեցաւ գաւաղանէն : Չէր ուզեր լսել անգամ Գրիգորի անունը եւ կը փախչէր անոր շուքէն : Այս փախուստը արժեց իրեն մահ :

Ազարիա տառաքինի էր , կը տիրէր աղօթքի ,

պահեցողութիւնը եւ կը ձգտէր միանձնութեան : Կ'ուզէր ապրիլ հետու աղմուկէն , նուիրուած ուսման , ուսուցման եւ քարոզութեան : Փորձեց հիմնել վանական հաստատութիւն , անշուշտ բարենախանձ ջանքով նմանելու Մովսէս Տաթեւացոյ , գրգուած արեւելեան Հայաստանի մէջ բացուած Մեծ Անապատի համբաւէն : Նա շունչը սակայն Մովսէս Տաթեւացոյ կորովն եւ աշաւրջութիւնը . «անճարակ» էր , կը պակսէր իրեն վարչական շրջահայեցողութիւն եւ աջողածեցողութիւն . իւր ոյժերը տկար կը զգար կոտելու Կեսարացոյ բռնապետութեան դէմ : Այս պատճառաւ ալ լքեց ձեռնարկութիւնները եւ գիմեց փախուստի , երբ լսեց թէ Կեսարացին դարձեալ պատրիարքական խշիտնութեան բարձրացած է (1626/27) :

Ժամանակակիցները միաբերան կը դրուատեն զինքը . Գր . Դարանաղցի կը գրէ . «Եւ էր յոյժ պահեցող եւ առաքինի , խոնարհամիտ , հեզ եւ հլու , որ առաւել խոնարհ հոգի լինելուն դժուկանունն Հլու էին եղեալ» (411) : Դարանաղցի ուրիշ տեղ (90) խօսելով այն սրբակեաց եկեղեցականներու վրայ , որոնք «կու շրջին իրրեւ գլուսաւորս ի մէջ աշխարհի , առնելով եւ ուսուցանելով զպատուիրեալսն ի Տեառնէ , սուրբ եւ առաքինի վարութիւն օրինակ բազմաց լինելով» , անոնց թուին մէջ կը յիշէ նաեւ Աղարիա անդաւադան վարդապետը , որ «ծովասոյզ» եղաւ : Իսկ Սիմէոն Լեհացի , որ Աղարիայի համար Կանոնադիրք

կ'օրինակէր 1609ին, կը գրէ. «Բարի արժատի
 եւ շատուեց հաւատարիմ տէր Ազարիա բա-
 նասէր եւ սպասաւոր բանի... : Տէր Ազարիա
 աշակերտն եւ քաջ եւ արի, հմուտ եւ ճար-
 տար իմաստակ, որ էր լցեալ աստուածաշունչ
 գրովք Հին եւ Նոր Կտակարանօք, որ ոչ դե-
 գերէր ի գրադմուծն եւ ի ցնորս անցաւորիս,
 այլ միշտ հանապաղ պատաղէր ընդ աստուա-
 ծայինս՝ լինելով օրինակ բարի եւ աղ համե-
 միչ անհամարեալ մարդկան սեռիս... որ եւ
 ոչ ազահէր ժողովել ինչս եւ ստացուածս
 կամ զարծաթ, այլ միշտ փայթ եւ սէր ունէր
 գրոց, զոր Տէր Աստուած նմա արիութիւն,
 քաջութիւն եւ զօրութիւն տացէ՝ զօրանալ եւ
 բարձրանալ փառաց ի փառս եւ ի զօրութենէ
 ի զօրութիւն» : Արդեամբք ալ նուիրուած էր
 անիկա մեծ թափով ներքին եւ արտաքին ուս-
 մանց : Բայի եկեղեցական-աստուածարանա-
 կան սւսուցմներէ կը հետաքրքրէին զինքը փի-
 լիասփայտական, տօմարական, աշխարհագրա-
 կան եւ երկնագիտական գիտութիւնները : Օգ-
 տուելու համար նաեւ եւրոպական աղբիւր-
 ներէ՝ կը սորվէր «Փռանկ» լեզուն եւ թարգ-
 մանութիւններ իսկ կը կատարէր : Տաղաշա-
 փական արուեստն ալ անսիրելի չէ եղած իրեն :
 Հետաքրքրուած է նաեւ եկեղեցական եւ քա-
 ղաքական իրաւագիտութեամբ. իր բանասի-
 րութեան արդիւնքն է Կանոնագրոց հաւա-
 քած ոյքը :

Այսպէս համբարած էր Ազարիա անբաւ
 հմտութիւն. զոր կը շահագործէր իւր քա-

բողներու մէջ : Իր քարոզչական կարողութեան վրայ հիացողներէն մին է Գրիգոր Վ. Դարանաղցի . «այնպէս յաճախատալատում խրթնաքարող տաաց , որ ոչ ոք ելեալ է այժմոյս . որ ի մէկ բանից (բնաբանի) վերայ մէկ ամիս քարոզէր՝ զՅովհաննու Որոտնեցւոյ մեկնեալն ⁹» :

Ազարիա թէեւ գաւաղանի իշխանութիւնը չունէր , բայց կ'երեւայ թէ իր համբաւը ձգած էր իրեն ուսումնատենչ պատանիներ : Կարապետ Վ. Զուղայեցի , որ 1630ին Սաղմոս մ'օրինակած է ի Համշէն , կը գրէ . «Ես անարժանա եւ անպիտանս Կարապետ Զուղայեցի , այսինքն աշակերտ Ազարիա վարդապետի , եւ զհոգեւոր հայրն իմ Մկրտիչ վարդապետն Խարբերդոյ , զգաւաղանն զոր առեալ եմ ի նմանէ . եւ անկա ի ձեռն քաջ սխտոր Մովսէս կաթողիկոսի . եւ մերկացուց զիս եւ եղ ի մէջ հոնաւորաց բազում պատուիրաւք , եթէ նիստ ի մէջ էջմիածնայ . . . եւ ես ոչ հնազանդեցայ նմա եւ ելայ ի նմանէ ¹⁰» : Թերեւս այս Կարապետի հետ նոյն ըլլայ Զուղայեցի Ոսկան , «Պուռնսուղ կոչեցեալ» , որուն մասին են Գրիգոր Դարանաղցւոյ տալերս . «Եւ էր ինքն յերկրէն Զուղայեցւոյ եւ աշակերտ անուանեալ Ազարիա անգաւազան վարդապետին . . . : Նա մէկ

⁹ Կ'տկնարկէ Յովհ. Որոտնեցւոյ ճառն ի բանն ժարգարէին Դաւթի որ տոէ , Ի սկզբանէ , Տէր , զերկիր հաստատեցեր . . . :

¹⁰ Սարգիսեան , Յուլյ . Միսիթ . Մատ . ի Վեհեաթիկ , Ա . , 265 :

Երկու տարի զկնի նորա չքելով ձխտաւնու-
թիւն առնէր նմա եւ այնպէս աշխարհական
դուով ազաւակել էր ի Կաֆայն ի սպասաւո-
րութիւն պիտոյից իրիք» : Հոն ի Կաֆա վար-
դապետ ներկայացուցած է ինք զինք «Եւ ա-
սացեր (է) թէ Ես այս անյաղթ փիլիսոփոսի
աշակերտն եմ, որ Ազարիա վարդապետ ա-
սեն» (432) :

Ազարիա ունէր անաւելացոյն չափով
հմտութիւն եւ մտաւոր զարգացում քան ժա-
մանակակից հաշականուն վարդապետները :
Նա զիտէր խոնարհութեամբ թագոյնի իր
անձը : Իր գրչին տակ հայերէն լեզուն զարգա-
ցած էր բնական սճով եւ գրտաբի քերական-
նական օրէնքներով, գրեթէ դերձ սամկարա-
նութենէ : Յստակ է մտքի արտայայտութիւնը
իր գրուածքներու մէջ եւ յանկուցիչ մար-
դուած ոճը :

ԱԶԱՐԻԱ ՍԱՍՆԵՑԻՈՅ ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ

Ազարիայի գրական Երկասիրութիւններէն
ծանօթ են ինձ հետեւեալները :

1. Ողբ ի վերայ Խարուածոց աշխարհին
Հայոց : Ազարիա իւր Կանոնադրոց հաւաք-
ման Յիշատակարանին մէջ խօսելով ժամա-
նակակից գէպքերու, յատկապէս ճէլալինե-
րու անարատակութեանց վրայ, այս մասին կը
գրէ. «սչ կամիմ զանց տոնել եւ հարեւանցի
անցանել, այլ կամիմ եւ ձեզ ծանուցանել
զգառնութիւն ժամանակիս եւ բաղձադան
զանցս ազէտի որ ես աչօք իմովք տեսի. դորս

ի բազմաց զսակաւն պատմեցից փաքր ի շատէ տաղիւ շափ ոտանաւոր» : Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Սիմէոն Լեհացի , երբ կը գրէ Յիշատակարանին մէջ . «Ի դառն եւ յանբարի ժամանակին , որ գերի եւ ի սուր վարեցաւ ազգս Հայոց եւ բուն հայրենիքն մեր ի կոր կործանեցաւ մինչեւ ի սպառ . զոր ի յառաջդ բանի ծանիցեա զլիակատար բանս աղէտիս մերային սեռիս՝ տաացեալ ի յԱզարիայէ ոտանաւորիւ տաղով» :

Ըստ այսմ Ողբիս նիւթն է Ճէլալի կոչումը աղստամբ թուրք բանակներու առաջատակութիւններն ի Փաքր Ասիա , յԱսորիս եւ ի Հայս . կից կը պատմուի համառօտիւ նաեւ Շահարասի արշաւանքի եւ Հայոց գերեմարութեան մասին , ընդգրկելով 1591—1609 տարիներու դէպքերը : Դէպքերս ողբացած են նաեւ Ստեփանոս Թոխաթեցի¹¹ եւ Ղազար Թոխաթեցի¹² , որոնք ժամանակակիցներ էին եւ տկանատեսներ :

Ողբ ի վերայ հարուածոց արեւելեան զաւառացն . աշխարհին Հայոց ի ձեռաց ճելալեանց¹³ :

Արդ հայկազեան մեծ տամարի ,
Հաղար յիսուն ութերորդի ,
Արքայութեան Տաճկաց ազգի ,
ԺԴ ամն սուլթան Ահմատի ,

¹¹ Հ . Ն . Ակինեան , Հինգ պանդուխտ աղստացներ : Վիեննա 1921 , էջ 131—132 :

¹² Անդ , 215 :

¹³ Գրուածքս Չեապրին մէջ վերնադիր չունի , փոսն զի իրրեւ Յիշատակարանի շարունակութիւն ներկայացուած է :

Ի ժամանակին վերջացեալ,
 Երկիրս անթիւ շարեօք յրցեալ . . .
 Վ. Արդ տղաչեմ չբեկաղբեւ,
 Երկարութեան բանիս ներեւ,
 Յայսքան բանէս համեւ ասնեւ,
 Եւ գանալ ժամս բերան մ' յիշեւ :

Ձեռ. Ազան Վ. Համամճեան, Յայսկ
 հայերէն ձեռագրաց Գաղտախոյ, Թ. ՎՎ, Թդ.
 554ա—600ա : Ասկէ օրինակ մը հանած է
 Խոսհակ Ծ. Վ. Եւ կցած ի դիրս Քաղսած ի
 Վահան հաստաոյ անուն գրացն Հ. Մ. Վ. ի
 Զամճեան. որ յետոյ (1914) սեպհականու-
 թիւնն եղած է Շուարշ Վ. ի Սահակեան
 յեղակիա Էւ կը կրէր 25 թուահամարը. ասկէ
 րեպ օրինակութիւն մ' ազարկած էր ինձ Սա-
 հակեան 1914, Ապր. 16ին : Օրինակութեանս
 մէջ ասոյ 235 բաղմակէտերով նշանակուած է,
 յայտնի չէ թէ քանի՞ ասոյ կը պակասի Եւ ի՞նչ
 պատճառաւ ծաղած է այս թերացթիւ. սկզբնա-
 գրէն թուոյթ ինկած էր, թէ բաժանողակու-
 թիւնը, որ Եւ է պատճառաւ, անկարելի որ հա-
 մարուած է : Հաւանօրէն Յակոբ Էպ. Կուտի-
 նացի, որ Թ. ՎՎ ի ամբողջական օրինակն հա-
 նել տուած էր ԱՅՎին (տե՛ս վարը), նաեւ
 Ազրս տապցած էր : Այս պատմական ստանա-
 ւորս կը հրատարակեմ ասորեւ ամբողջու-
 թեամբ (էջ 288—306) :

2. Յաղագս գիտութեան երկնից բար-
 ձրութեան Եւ է. պարունակացն : Ազարկա

Սահեցի գրած է զայս ի խնդրոյ Անտոն քահանայի ի Սերաստիա , 1607ին :

«Յազազս գիտութեան երկնից բարձրութեան եւ եւթն պարունակացն . եւ թէ քանի գարէհատ է յերկրէ մինչեւ յերկինս ի խորանն անմատոյց պարզեալ Ազարիայի աշակերտի ի Հայոց ՌԾԶ ք-վին ¹⁴ , զասացեալ(ս) Արիստոտելի եւ Նիկոմարքոս իմաստասիրի , որ եղիտ զարուեստ երկրաչափութեան : Ի թվին Հայոց ՌԾԶ ¹⁵ (1607) պարզեալ եղեւ ի Սերաստիայ :

Այս է եւթն պարունակն : Ոմանք իմաստնոց այսպէս ասացին զեւթն մուրազան տատեղաց հեռակցութիւն ի միմեանց : Նախ գունտն լուսնին : Ի մերմէ բնակութենէս մինչեւ ցգունդ լուսին տապարէզք ՂԳ բիւր . . . :

Վերջ . Պարզեալ <եղեւ> Ազարիայի ¹⁶ .

Չասացեալն չափից երկնի ,

Ոչ իմաստնոց վերձանելի ,

Մանկանց տղայոց է խաղալի .

Եւ իմաստից պարսաւելի .

Ձի այս գործ չէր ինձ ասնելի ,

Այլ իմաստից ձեռնարկելի .

Այլ եւ Անտոն քահանայի ,

¹⁴ Չեռագրին մէջ քերտած է :

¹⁵ Չեռագրին մէջ քերտած է ՌԾԶ :

¹⁶ Չեռագրին մէջ քերտած է «Ազարիայի» . բայց նշմարելի են գրերը :

Խնդրեաց յինչն եւ ես գրեցի :
 Որ եւ յիշման չեմ արժանի ,
 Որ ընդունի մեզ ողորմի .
 ՌՅԾ Թուականիս մեծ Հոսմի ,
 ԷՌԼԲ Թվականիս Արարածի ,
 Ձեռն ԸՃ ու է Թվի
 Ելից մարդուն անտի գրախառն ,
 Թվականի ճննդեան փրկչին
 Ռ ու Ո եւ Թ ամի» :

Ձեռն . Վիեննա , Մխիթ . Մատ . Թ . 386 ,
 Թղ . 386ա—388ա :

3 . Յաղագս որքանութեան եօթնիսոր
 եւ երկերիւրացն :

«Յաղագս որքանութեան էմ եւ Մացն ,
 որ է յԵլիցն Աղամայի գրախառն մինչեւ ի
 կատարածն թէ քանի ամիս է կամ քանի շա-
 րաթ , քանի տար , քանի ժամ , քանի մաս ,
 կամ քանի տեան թաւթափելն , որ է իսկել ու
 բանալ[ու] տկին :

Ձի եւթն դար է կենցաղուս եւ դարն հա-
 դար ամ , եւ եւթն տար է շարաթն , ամէն տ-
 տար մի դար , որպէս տե՛ Եսայի , որչափ
 տեւէ շարաթն՝ տեւէ տշխարհս . . . : Եւ արդ
 զորքանութիւնք սոցա պարզեայ Ագարիայի¹⁰
 այսպէս . էմ ամն ՁԴՌ ամիս է . ԼԶ բիւր եւ
 Ա . շարաթք են ԻԲ քանքար եւ ՅԲՌ տարք
 են . տարն ԻԴ ժամ է ընդ տիւ եւ ընդ գիշեր .
 եւ անուանք ժամուցն այս է .

Ժամբ արքրնցեանն :

Ժամբ գիշերայ :

1. Աղն ,
2. Յայգն ,
3. Չայրայեանն ,
4. Հասարայթեանն ,
5. Շատուեղեանն ,
6. Երկրատեանն ,
7. Շանդկոզն ,
8. Հրայկաթն ,
9. Հարփայլեանն ,
10. Թաթեանն ,
11. Առ (ա) տառն ,
12. Արբոզն :

- Խաւարակն ,
- Աղջամուղջն ,
- Մթայեանն ,
- Շաշատառն ,
- Կամօռն ,
- Բաւառն ,
- Խաթաթեանն ,
- Գիշակն ,
- Լուսահեմն ,
- Առաւօռն ,
- Լուսափայլն ,
- Փայլածառն :

Ամիսն ՉԹ ժամ է տարին . . .

Չեւ . վիեննա , Միսիթ . Մատ . Թ . 386 .
Թղ . 388ա—390ա :

4. Յաղագս գիտութեան Արեգական քաւայմանցն :

«Յաղագս գիտութեան Արեգական թաւարժանցն¹⁷ եւ ժամուցն եւ մասանցն եւ առախճանաց եւ աղին թարթիցն¹⁸ եւ հինդ աւուրց արարչութեանց եւ նահանջիցն եւ չորից¹⁹ ամսոցն²⁰ , որ է հունձ²¹ , վերջին կատարածին եւ լրումն է՞ Թ եւ Մ²² ամին եւ կատարածի մասանց լումին²³ եւ թիւք ամացն

¹⁷ Թ թաւարժան արեգականն :

¹⁸ Թ աղին թարթիցն :

¹⁹ Մ չորք :

²⁰ Թ ամսոցն :

²¹ Մ հունձ :

²² Թ եւ կամ Մ ամին :

²³ Թ լումնեանն :

կատարած ի լուսնին²⁴ և պարզեալ Ազարիայի աշակերտի ի Հայոց ՌՅԶ²⁵ թվին :

Արդ գիտելի է, զի գիշերասան վերջի ժամն որ է փայլածուն՝ յարժամ վճարի, ծաղկ գիժբխաթն, որ է լոյսն, որ յառաջէ քան պարեգակն յերկնից ծաղկ . . . » :

ՉԼս . Վիեննա, Մխիթ . Մատ . Թ . 386, թղ . 390m—400m (— M) : Տխրինդէն, Հաւմարտարանի Մատ . Թ . 85 . 47p—58p (Վերջը պակաս) = Finck, Յայ . Ma XIII, էջ 118 (— T) :

5. Վասն գիտութեան երկու աւուրց Արարչութեան :

«Այլ պարզ Մեկնութիւն յԱզարիայ աշակերտէ արարեալ ի Հայոց ՌՅԷ թվին փասն գիտութեան չինդ աւուրց արարչութեան եւ նախանջին եւ չորից ամսոյն²⁶ եւ կատարած ի լուսնին : Աշ թէ գիտրհարց քանին մեկնէ, այլ գիժի ժամանակացն թէ առաի սկսանի եւ որ կատարի :

Գիտելի է զի օրն Ի՛Ի ժամ է . . . » :

Վ . Այս է բառ կարճեալ խմատառութեան . բայց ճշմարիտն Աստուծոյ միայն է գիտելի :

ՉԼս . Վիեննա, Մխիթ . Մատ . Թ . 386, թղ . 400p—406m :

Գրուած քիւ խորագիրը նախորդ հատուածին մէջ կրկնուած է . հասանօրէն ընդօրինակողէն : Կերեալ թէ Ազարիա 1609ին

²⁴ Եւ թիւք — լուսնին չԻՄ T :

²⁵ T ՌՅԷ :

²⁶ Չ . չորք ամսոյն :

միւսանգամ խմբադրած է այս եւ նախորդ
գրուած քները միացնելով զանոնք . ուստի
Տիւրինդէնի օրինակը վերջին խմբադրութիւնը
կը ներկայացնէ , դժբախտաբար վերջը պա-
կաս է հոն : Հ . Տաշեան , Յուլ . 839 խօսելով
Թ . 386ի վրայ , կը գրէ . «գործին վերջը կի-
սատ կ'երեւայ» . բայց զոնէ նախորդ հա-
տուածի խորագրին բովանդակութիւնը վեր-
ջին հատուածին մէջ լրիւ արուած է :

6 . Յաղագս գիտութեան Հայոց քուա-
կանի : Համառօտ տօմարագիտական գիտե-
լիք է Հայոց թուականի մասին . խորագիրն է .

«Յաղագս գիտութեան Հայոց թվականի
եւ յայանութեան եւ մեծ նահանջն եւ Հայոց
դարնանամտին . նահանջաց նահանջն եւ ամ-
սանահանջն , թէ ուստի՞ են սկսեալ կամ ուր
անկանին կամ որպէս վարեն . կամ յետ ան-
կելուն որպէս դարձեալ սկսանին պատքիկ եւ
այլ ամենայն պատճէ(ն)ք տուժարին : Այս-
պէս թուեալ եղեւ ի թվին Հայոց ՌԿԵ յԱղա-
րիա աշակերտէ :

Այսպէս զի յետ ՇՅԳ ամի ծննդեան Քրիս-
տոսի յառաջնաց եղեալք յանկ ելեալ եւ
սկսեալ շիտթեցաւ տօմարն Հայոց . . . » :

= Զեռ . Վիեննա , Մխիթ . Մաս . Թ . 672 ,
Թդ . 103բ—105ա (Ժէ) :

7 . Տօմար Արեգակն եւ Լուսնի :

Աղարիայի կ'ընծայուի ուրիշ տօմարագի-
տական աշխատութիւն մ'ալ : Ասոր ձեռնար-
կեց Աղարիա հաւանօրէն առթիւ Հայոց նոր
շրջանին , որ կը սկսէր 1616 , Նոյեմբ . 29ին :

Այս նոր, երրորդ շրջանը սովորութիւն
 եղաւ այսուհետեւ կոչել Ազարիայի կամ
 Փոքր Տոմար, որ դարձածութիւն դտաւ յառ-
 կապէս Պարսկահայոց քով ժէ. եւ ժը. դա-
 րուն : Այս պարագան առիթ տուած է գիտնոց
 Ազարիան ծագմամբ Զուլայեցի ճանչնալու .
 այսպէս E. Dulaurier, Recherches sur la chro-
 nologie arménienne, Paris 1859, էջ 115 կը
 գրէ . «Azaria, surnommé Զուլայեցի ou de
 Djoulfa, était du nombre de ces Arméniens
 que Schah-Abbas Ier, dit le Grand, transporta
 en masse dans la Perse, au commencement
 du XVIIe siècle». Ի՞նչ աղբիւր ունի հոս Դիւ-
 յորիէ . ինձ ծանօթ չէ : Կայ Ազարիա Զու-
 ղայեցի նոյն դարուն երկրորդ կէսին ծաղ-
 կած, հեղինակ դանազան մանր տաղերու :
 Հաւանական չէ, որ անիկա պարտաւոր ըլլայ
 տոմարագիտութեամբ : Յամենայն դէպս Ազա-
 րիայի տոմարը գոյութիւն ունէր 1647էն յա-
 աջ :

Յովհաննէս Զուլայեցի իւր հրատարա-
 կած «Դիրք Տումարաց որ եւ Պարզաստումար
 կոչի» գործին մէջ, լոյս տեսած 1647ին ի
 նոր-Ջուղայ, կը գրէ (Յառաջարան, էջ 5) .
 «գոր եւ շարադրեցաք բացայայտ եւ պարզ
 բառիւք, սահմանեալ ի վերայ ամսոց եւ տօ-
 մարացն Ազարիայի, որ է իբր ընտանի ձեզ
 եւ սնընդակից . յորմէ լինի բազում օժանդա-
 կութիւն դործոց ձերոց, այս է առեւ եւ առու-
 թեան» : Այս խմատառվ գրքին խորագրին մէջ
 ալ կը նշանակուի . «գոր փոխարկեալ եղեւ ի

յամսոց եւ ի տումարացն Հոօմայեցւոց, ի
յամիրս եւ տումարս Աղարիայի կոչեցելոց» :

Հաւանօրէն Յովհ. Զուգայեցւոյ խօսքը .
«որ է իբր ընտանի ձեզ եւ սննդակից» առիթ
առած է Դիւլորիէի Աղարեան Զուգայեցի
համարելու : Ինձ կը թուի, սակայն, թէ խօս-
քին իմաստն է հոս, թէ Պարդաւտումարը ըն-
ծայուած ձեւով դիւրամատչելի, «ընտանի եւ
սննդակից» պիտի ներկայանայ վաճառակա-
նական դործասնութեանց ժամանակ : Աղա-
րիայի տումարի դրութեան մասին տե՛ս Du-
laurier, անդ, էջ 115—117 :

Աղարիայի անուամբ, սակայն, բաց ի վե-
րայիշեալէն, ուրիշ Տումարական դրութիւն մը
չէ հասած մեզի : Հաւանօրէն իրենն է հե-
տեւեալ դրութիւնը .

«Տումար Արեգական եւ լուսնի, որ ցու-
ցանէ զկենդանակերպքն եւ զԱստիճանքն եւ
զՄասունքն եւ զԾնունդ Լուսնին եւ զԼրումն
եւ զայլն ամենայն կարգաւ, զՓամն եւ զՄա-
սունքն իւր : . . .»

ԶԵՌ. Բերլին, Պետական Մատենադա-
րան, Հայերէն ձեռագիրք, Թ. 88, Թդ. 109բ
—125բ (վերջը թերի) : Հմմտ. N. Karamianz,
Verzeichnis der armenischen Handschriften
(der kgl. Bibliothek zu Berlin), Berlin 1888,
էջ 71 : աչքի տուջ ունիմ Հ. Յ. Տաշեանի կադ-
մած Յուշակը նոյն Մատենադարանի Հայերէն
ձեռագրաց . անտիպ : Պետերբուրգ, Պետ. Մա-
տենադարանի օրինակը, Թդ. 86—98 : Հմմտ.
M. Brosset, Notice sur un manuscrit armé-

nien nouvellement acquis pour la Bibliothèque Imperiale Publique. Mélanges Asiatiques 8 (1878), 613—621 (= Bulletin, t. 25 [1878], 277—282) :

Գրուածքիս հեղինակի անունը չէ նշանակուած : Յօրինման ժամանակը կ'իջնայ 1615/1616 տարւոյն . թղ. 109բ կ'ըսուի . Դարձեալ ծանիր դի յամի ծննդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ՌՌԺէ թվին եւ Հոռմայեցւոց թվ . ՌՅԿէ եւ Հայոց ՌԿԴ . [Եւ] Հաւանադիրն Ա եւ Լրման դիրն ԺԶ» : Ասկէ կրնանք հետեւցնել գրուածքիս յօրինման տարին : Եւ որովհետեւ այլուստ ծանօթ չէ ինձ այս շրջանին բացի Աղարիայէ ուրիշ տօմարադէտ , կը վերադրեմ ենթադրաբար Աղարիայի :

Բրոսէ այսպէս կը ներկայացնէ գրուածքիս բովանդակութիւնը .

«Un autre calendrier astronomique, avec remarques et prédictions presque pour chaque jour du mois, présidé tour à tour par chacun des douze signes du zodiaque, vient après celui qui précède: les tablettes astrologiques de Ninive et de Babylone n'auraient pas mieux fait.

Table du soleil et de la lune, contenant le signes du zodiaque, leur altitude avec les fractions, les zones des planètes, les mois, la lettre hebdomadaire, l'heure de la naissance de la lune et ses fractions, la pleine lune, etc.

- «Dans la 1re colonne se trouve le signe du zodiaque;
 «dans la 2e, son altitude;
 «dans la 3e, ses fractions;
 «dans la 4e, les zones des planètes, etc.;
 «dans la 5e, les jours des mois — dates mensuelles;
 «dans la 6e, la lettre hebdomadaire;
 «dans la 7e, la lettre de la lune;
 «dans la 8e, l'heure de la lune;
 «dans la 9e, les fractions;
 «dans la 10e, tous les événements, sans faute, grâce a Dieu.

Ի վերջոյ հետեւեալ զխաղաւթիւնը կ'ընէ
 Brosset (p. 617): Toutes les remarques et prédictions, analogues à celles du calendrier de Bruce²⁷, sont rédigées en arménien vulgaire.

Բրուսէի կարծիքն ալ է, թէ գրուածքս ժէ. դարէն ըլլայ (էջ 619) :

Տ. Աշխարհացոյց Պատմէոսի :

«Այս է նոր Աշխարհացոյց լաւ եւ պիտանի, ի Ֆռանկաց ի մերս թարգմանեալ ի թուականին Հայոց ՌԿԵ (1616) յԱղարիայէ աշակերտէ Գրիգորի բարունապետի կեսարացաւ, զոր նախ շինեալ էր իմաստասէրն Թօլօմէ :

Այս է նոր ճշօղոսփիայն, այս ինքն աշխարհագիր . . . :

²⁷ Տպագրուած կարկով 1875ին :

մ. Եւ Թէրինէսու ծովն²⁸ :

= Ձեռ . Թօփճեան , Յուլ . Դադեան Ձեռ
ապարաց , Ա . , Թ . 78 , Թդ . 94ա—104բ (յամէ
1624 , ի Կամենից . Յուլ . , էջ 95) :

9 . Բան յազագս Աստուծոյ :

Կը պատմէ Գրիգոր Դարանազցի , թէ
1612ին ի Կ . Պոլիս (Ղալաթիա) ինքը , Յովհաննէս Խուլ եւ Ջաքարիա Վանեցի խորհուրդի նստած էին : Կը խորհէին հնարքով
դժբիւր Կեսարացի ձգել աթոռէն եւ պատրիարքական իշխանութիւնը բաժնել իրենց մէջ : Այս եռապետութեան համար կը յօրինուի Կանոնադիրք մը . բայց զայն չի հաւնիր Դարանազցի , որ իր կողմէն նոր Կանոնադրութիւն մը կ'առաջարկէ , որուն մէջ ծանրակշռութիւնը եկեղեցականներու բարեկարգութեան եւ ժողովուրդին մտաւոր կրթութեան վրայ կը դրուէր : Այս առաջարկութիւնն ալ չի զաներ հաճութիւն : Դարանազցի կ'աւելցնէ . « Որպէս եւ յետ ժամանակի արաբաք (նման Կանոնադիրք մը) ի հետ ողորմածոցի Ագաբիացին , որ տակաւին պահեալ եմ պատուով զնորա սուրբ ձեռագիրն , որ յազագս Աստուծոյ է գրեալ » (176) :

²⁸ Ասոր կից՝ Հասարակ պատմագրութիւն Երկրիս ի Կատինացւոց սահմանեալ :

Սկ . Ծովն ովկիանոս տարածի . . .

Վ . Որ է կղզի ադաւաւ :

Անդ , Թդ . 104բ—107ա :

10. Կարգ եւ թիւ կարողկոսաց Հայոց :

«Կարգ եւ թիւ կաթողիկոսաց Հայոց նստեալ յաթոն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին իջմիածին. զոր հաւաքեալ ի գրոց պատմագրոց, աշխատեալ Աղարիայի բանասիրի ի Կոստանդնուպոլիս ի թվին Հայոց ՌՅԷ :

Եւ գիտելի է զի ի Սրբոյն Գրիգորէ մեր Լուսաւորչէն մինչեւ ի Ս. Ներսէս Կլայեցին ՅԴ կաթողիկոս է նստեալ իջմիածին . . . » :

= Ձեռ. Համամճեան, Յուլ. Գաղատիոյ, թ. 11, թղ. 546ր—555ա (1609) :

11. Հաւաքածոյ Կանոնագրոց : — Աղարիա արդէն Սասուն գտնուած ժամանակ փափագ կ'ունենայ Կանոնագրքի բնաիր օրինակ մը ձեռք բերել. իր սրահումները ապարդիւն կ'անցնին : Կ'իմանայ ապա, թէ նոյն գրքի լաւ օրինակ մը կը գտնուի Գրիգոր Կեօտարացւոյ քով : Կու գայ Կ. Պոլիս. «տեսի զտիեզերալոյս առաքելոցն եւ գտարք ժողովոցն կանոնս եւ յոյժ ուրախացեալ ետու գաղտարեւ, եւ ես ջանացի այլ եւս աւելուել եւ հարստացուցանել, զի մի ինչ պակաս գացի» : «Ժողովեցի, կ'ըսէ, բազում բանս եւ զանազան կանոնս եւ տոանճնական եւ հասարակ ժողովոց, ի մերոց եւ օտարասեան տղանց բազում աշխատութեամբ հաւաքեցի իբրեւ զճաղիկ ի պտակս բուրեալ» . այս եղած է 1603—1609 տարիներուն :

Աղարիայի կազմած Կանոնագրոց հաւաքածոյքի սկզբնագիր օրինակը կը գտնուէր Անկիւրիս : Ունիմ աչքի առաջ տնօր ցուցա-

կազմութիւնը, կազմուած Ազան Վ. Համամ-
ճեանէ : Կարեւոր կը համարիմ զայն համա-
ստիւ ներկայացնել այս տեղ, ասընթեր տա-
լով Ազարիայի Յիշատակարանը :

Թուղթք՝ 600 : — Մեծութիւն՝ $24,5 \times 17,5$ հմ . : — Գրութիւն՝ երկսիւն 20×6 հմ . :
— Տողք՝ 28 : — Նիւթ՝ ողորկ բամբակեայ
թուղթ : — Կազմ՝ փայտեայ, կաշեպատ : —
Հանգամանք՝ բաւական լաւ պահուած,
թղթերը խոնաւութենէ զեղնցած : — Գլխա-
ղիրք՝ երկաթադիր կարմիր : — Գիր՝ նօսրա-
ղիր : — Գրիչ՝ Սիմէոն զպիր Զամոսցայի :
— Փամանակ՝ ՌԾԸ = 1609 : — Տեղի՝ Կ. Պո-
լիս, Ս. Սարգիս : — Ստացիչ՝ Ազարիա
Սանեցի :

Մատենան կը բովանդակէ՝ 1. Դատաս-
տանադիրք : 2. Կանոնադիրք : 3. Հաւաքումն
կանոնական թղթոց եւ նմանեաց :

Ա. Դատաստանադիրք. քղ. 1ա—119բ :

Թղ. 1ա—2ա. Այլ ցանկ Գրոց Դատաս-
տանի. զլիսուոր կարմիր լոքով զրեալ, որ
անաշխատ դատունեա զոր ուղեւ. զլուխէ իծ :
— Ա. Նախադրութիւն զրոց Դատաստանի . . :

Թղ. 2ա—68բ. 1. Երանելի վարդապե-
տին Մխիթարոյ արարեալ զԳիրս Դատաս-
տանի ի խնդրոյ տեառն Ստեփանոսի Ազուա-
նից կաթողիկոսի : Պատասխանի այնոցիկ որ
բամբասեն զմեզ չունել դատաստան : — Հոն-
զերծեալ զրեւ զԳիրս Դատաստանի . . . :

Յանկ Դատաստանադրոց : Այժմ սկսանի
յանկ Դատաստանադրոց (դլ. Ա—ՄԾԲ) :
Ա. Վասն թաղաւորաց Դատաստանի . եւ որոց
ընդ ձեռամբ նսցաւ են : Բ. Վասն հարանց վա-
նից եւ անաղաախի . . . : (Համառօտ խմբու-
ղրութիւն :)

Թղ. 68բ—115բ. 2. Թիւք կանոնաց . որ-
քանութիւն դրոցն նամասի : — Աւրէնք յաղ-
թող թաղաւորացն Կատանդիանոսի , Թէո-
դոսի եւ Լեւոնի : «Ձաւրէնս բարի եւ ճշմա-
րիտ Տէր Աստուած ի սկզբանէ եւ մարդոյն . . :

Համառօտ ժողովուրն աւրինացն վե-
րառին : — Դարձեալ աւրէնք աստուածադիրք
ի ձեռն Մովսիսի յԵլից դրոց : — Ամենիմաստ
թաղաւորացն Հոսիմայեցւոց օրէնադրու-
թիւն : — Ի կատարածին՝ Վասն գինււորաց
սահմանադրութիւն :

Բ. Կանոնադիրք, քղ. 120ա—355բ :

Շարադրութիւնք կանոնաց եղեալ այսչափ
եւ այսչափ կարգ զլիսոցն . եւ այս ցանկովս
դատանեա զօր խնդրեա դու : Թուով քառասուն է :
— Իսկ այժմ գրեմք զթիւս վկայութեան հա-
մարարրատաց , թէ ո՞ւր եւ ոյք դուգին ընդ
միմեանս վկայութիւնքն : Եւ նախ՝ Ընդ ա-
րեւելս ողարտ է երկիր սրտամեղ . . . : —
Սկիզբն Առաքելական կանոնիս : Վարդապե-
տութիւն Առաքելոցն զկնի վերանալոյն Քրիս-
տոսի առ Հայր յերկինս : — Գլուխք եւ թիւք
համօրէն կանոնական . սասցուած առաքելա-

կան կանոնիս զլուխք ԼԳ : — Այլ իմն ցանդ
զրոց կանոնացս . վասն թուոց զլիսուսը ցանդի
համարոցն . զոր զթիւ հաշուոցն վացես ի հա-
մարս . որ բոլորեալ է կարմիր լոքով . եւ այս-
պէս անաշխատ վացես զգլուխ կանոնաց եւ
ցանկից . զի ցանդս զցանդն ցուցանէ :

1 . Կանոնք եւ սահմանք զոր եզին աշա-
կերաքն Քրիստոսի ի սուրբ եկեղեցիս :

2 . Երկրորդ Ասաքելուկան Կանոնք :
ԳԼ . ԶԵ :

3 . Սահմանք Կանոնաց Ս . Թաղէասի :

4 . Կանոնք տեառն Փիլիպոսի առա-
քելոցն :

5 . Կանոնք հարանցն հետեւողաց :

6 . Անկիւրից կանոնք , զլուխք Ի :

7 . Դնի կանոն Նիկիական , գլ . Ի :

8 . Կանոնք Բ . Նիկիականք :

9 . Կանոնք Ս . Գրիգորի առաջնոյ Հայոց :

10 . Կանոնք Աթանասի :

11 . [Կանոնք Սահարայ :]

12 . Կանոնք Կ . Պոլսի ժողովոյն :

13 . Սահմանք կանոնադրութեան Գրի-
գորի Աստուածաբանի :

14 . Կանոնք Բարսղի , գլ . Յ :

15 . Բարսղի Գիր կանոնական առ Դիո-
ղորոս :

16 . Բարսղի Գիր կանոնական վասն պէս-
պէս ախտից :

17 . Եփրեմի ի կուսական հասէն :

18 . Կանոնք Ներսիսի Կաթողիկոսի եւ
Ներշնչապահայ , գլ . 15 :

19 . Կեսարեայ Կանոնք Ժ :

20 . Նէսիւսեայ Կանոնք :

21 . Գանդրայ Կանոնք :

22 . Անտիոքայ Կանոնք :

23 . Խոստովանութիւն ժողովոյն Անտիոքայ :

24 . Ղաւոզիկեայ Կանոնք :

25 . Սարգիկեայ Կանոնք :

26 . Կանոնք Նպիփանու :

27 . Կանոնք Նփեսոսի ժողովոյն :

28 . Կանոնք Կիւրղի :

29 . Սահակայ Կանոնք :

30 . Կանոնք Շահապիփանի :

31 . Թուղթ Սեւակեայ :

32 . Կանոնք Բ . Անտիոքայ :

33 . Կանոնք Յովհ . Մանդակունայ :

34 . Նորին Յովհ . Մանդակունայ Բան
Կանոնական :

35 . Արրահամու Մամիկոնէից Կաթողիկոսի առ Վաչագան :

36 . Կանոնք վերջնայ Սահակայ Կաթողիկոսի :

37 . Կանոնք Յովհ . խմատատարի :

38 . Կանոնք Սիւնի :

39 . Սահմանադրութիւն Վաչագանայ
Աղուանից արքայի :

40 . Կանոնք Դունայ ժողովոյն :

41 . Սրբոյն Նղիշայի Ի Կանոնայ գրոյ :

42. Յովհաննու Կոստանդնուպոլսի հայ-
րապետի : Քանզի ոչ եթէ քնդ վայր յիշեմք
յոստուածային խորհուրդն զննջեցեալն . . .

43. Մեծի Ազաթանդեղոսի ի բանէն , որ
զկայենէ : Արդ տատանար զաշխուհեանն զա-
յարեցուսցուք զսոստանութիւն . . . :

44. Երանելոյն Մարտապ Հայոց վար-
դապետին . Բարեօք սղբայր սմն ի սրբոց :

45. Սահմանք եւ կանոնք կարգի եկեղեց-
ւոյ սրբոյն Ներսէսի Հայոց հայրապետին .
զր . ՂԵ :

46. Կանոնք Յովհաննու Մանգաղաւնոյ
Հայոց կաթողիկոսի . զլուխ է : Քահանայ
Կ . ամեայ ի պատարագէ լեւոցէ . . . :

47. Նորին Յովհաննու Մանգաղաւնոյ կո-
չումն աղաշխարսութեան : — Սոստովանու-
թիւն քահանայի :

48. Կանոնք Երանելոյն Եպիփանու Կի-
սրայոս Եպիսկոպոսի :

49. Ի հարանց հետեւողաց է բան :

50. Կղեմոյ Հոսովմոյ հայրապետին :

51. Սրբոյն Դիմեախոսի Աթենացւոյ բան
Ա . եւ Բ . :

52. Կանոնք սուրբ ժողովոյն , որ ի Թէո-
դուպոլիս :

53. Հիպոդիտոյ սրբոյ բան ի Յնուենդն եւ
ի Մկրտութիւն Տեառն . զլուխ Ա :

54. Մեկխոսի Եպիսկոպոսի թուղթ :

55. Մանուէլի . զլուխ Ա :

56. Ի Սահրատոյ :

57 · Կանանք տեսան Սիմէոնի Ազատնից կաթողիկոսի :

58 · Նեկրատեայ Հոսիմայ կաթողիկոսի :

59 · Հարցումն թէ՛պարտի քահանայի եկեղեցւոյն Կետարս տա երանելի Եղիսիան :

60 · Յահաննու Երստաղէմայ կաթողիկոսի :

61 · Սերերխանոսի ի Դուկայ Աւետարանին մեկնութենէն :

62 · Ներսիսի կաթողիկոսի եզրուր տէր Գրիգորիսի Հոյոց կաթողիկոսի փամն ազգականնութեան : Մի սքարեան մերձուոր . . . :

63 · Կանանք զգուշուոր քահանայիցն Հոսմաստ . Քահանայից պարս եւ տրժան է սրբութեամբ սպասաւորել . . . :

64 · Վասն զգուշութեամբ սպասաւորելոց սուրբ խորհրդոյն : Եթէ տխմարութեամբ Հոստղէ . . . :

65 · Եղնկայ Կոզրայցոյ Հոյոց փարզապետի բան Ա . եւ Բ . :

66 · Անանիայի Հոյոց փարզապետի տակտնիսիր Հաղարդելոյն Յունայ :

67 · Այլաւս մօղափած խմատաւիտէ սուրբ տրանց :

68 · Յաղապս նկարեալ պատկերաց : Բ պատկերս նկարեալս . . . :

69 · Վասն քահանայազորժութեան կարգաց պատրաստութեան :

70 · Սուրբ Հոյրապետացն անուանք Նիկիայ սուրբ Փաղովոյն այս են . . . :

71. Գաւաղանադիրք կաթողիկոսաց . քահանայապետք Հայոց մեծաց մինչեւ Սարգիս կաթողիկոսն :

72. Աղիակոսութեւն Կամսարական տան :

Գ. Հաւաքումն կանոնական քղքոց եւ եմանաց .
թղ. 356ա—600 :

Թղ. 356ա—365ա . 1. Բանք զեղեցիկք եւ յայժ ոխտանի վասն աթոռոյն Աթիթամարոյ , որ է ի ներքոյ բանադրանաց . ի սրբոյն Գրիգորէ Տաթեւացւոյ անաքելաշնորհ վարդապետէ :

2. Դարձեալ զկնի բանադրանացն զոր յիշեաց եւ մեղադրեաց երիցս երանեալ եւ երկրորդ Լուսաւորիչն այլ եւ նորագիշ Հայոց ազգիս սուրբն Գրիգոր պարթեւային : Յոր խրատէ զզնացեալք յետոյ տմանք Աթիթամարցիք եւ հնազանդեալ սուրբ Աթոռոյն էջմիածնոյ՝ ընկալան աւրհնութիւն ի Կիրակոսէ կաթողիկոսէն Հայոց , որ է այս . Ես Կիրակոս ծառայ ծառայիցդ Ասատուծոյ . . . :

3. Խրատ կանոնական ընդհանուր ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս . ասացեալ Կիրակոսի կաթողիկոսի սուրբ էջմիածնի : Մի ոք ի շխեսցէ զանկեալն ի կարգէ քահանայութեան կաթողիկոս զնեւ . . . :

Թղ. 376ա—378բ . 4. Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետին ի քերթողական դրոց : Ժողովեցան միտքան նախարարքն . . . :

Թղ. 379ա—415ա . 5. Տեսիլ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին , զոր ետես ի Վաղարշապատ

քաղաքի : Իսկ զվախանորդն Քրիստոսի ճշմարիտ քահանայապետի . . . :

6 . Հարցունմն պէսպէս խոստովանութիւն բանից եւ պատահմանց եկեղոց ի զգուշութիւն . զոր հարցեալ համբաւ քահանայի որոյ անուն Արքայութիւն կոչի , զԴաւիթ ոմն քահանայ զխոսուն յոյժ : Հարց . Եթէ զինչ է որ յարարածս Աստուծոյ ոմանք սուրբ կոչեցան . . . :

Թղ . 416ա—420բ . 7 . Կանոնք երանելւոյն Օգոստինոսի Հոովմայ (իմա՛ Հիւսպոսի) եպիսկոպոսի վասն վարուց կրօնաւորաց : Նախ քան զամենայն , եղբարք սիրելիք , պարտաւիք սիրել զԱստուած . . . :

8 . Նորին երանելւոյն Օգոստինոսի խրատ ուղեշահք վասն տարեփոքացն եւ նորամտիցն ի կարգ : Նախ պարտիս ի միտ ածել . . . :

Թղ . 421ա—462ա . 9 . Թուղթ Ներսիսի կաթողիկոսի ընդհանրական առ համօրէն հայասեռ ազինս . . . :

Թղ . 462ա—483ա . 10 . Թուղթ տեառն Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց՝ զրեալ եղբօր նորին Ներսէսի եպիսկոպոսի . . . ի Միջագեատ Ասորւոց . . . : Թէպէտ եւ տէրունական հրաման . . . :

Թղ . 483ա—500բ . 11 . Թուղթ միսիթարական տեառն Ներսէսի կաթողիկոսի առ ոմն իշխան արեւելեան . . . : Անտեռ է յոյս աստուածային . . . :

12 . Նորին . . . առ եղբօրորդին իւր Ապիրատ : Արեղական լուսոյ . . . :

Թղ. 501ա—515ա. 13. Բան խրատու երանելի սուրբ հօրն եւ քաջ բարունապետի Նսայի վարդապետին Հայոց ասացեալ վասն մոլորման Չաակի: Եւ արդ սուրբ հօրս պատգիկ բանք . . . :

14. Յազազս Քաղկեդոնի ժողովոյն է: Ժողոմն Քաղկեդոնի չարապէս շինելով ի վերայ հիման Նեոտարի . . . :

15. Ընդդէմ այնոցիկ, որ ընդդէմ բաժակին մոլին: Բաժակն օրհնութեան, դոր օրհնեմք . . . :

16. Դարձեալ ընդդիմաբանութիւն սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն. ի թուին Հայոց ՉԾԸ:

Թղ. 515ա—530բ. 17. Ստեփանոսի Ալեանայ եպիսկոպոսի եւ իմաստասիրի, պատասխանի թղթոյն Գերմանոսի պատրիարքի Կոստանդնուպոլսի: Յաղնապատիւ եւ հոգեւելի լիտաւարութեամբ . . . :

Թղ. 530բ—535բ. 18. Մովսէսի վարդապետի Նզնկացւոյ դրեալ պատասխանի ի Տրապիզոն առ հատուածեալ երէցն Գրիգոր: Քանդի մարդ իմաստուն զհամարաութիւն միշտ աւետարանէ . . . :

Թղ. 535բ—542ա. 19. Բանք զեղեցիկ եւ ախտանիք երանելոյն Խոսրովու: Տեղի աղօթից դիրք սուրբ զեկեղեցի մեզ առուցին . . . :

Թղ. 542ա—545բ. 20. Թուղթ Հայոց կաթողիկոսի Կոստանդեայ յատուածապահ զզեկէն Հոսմկլոյ առ թագաւորն Հեթում ի

մայրաքաղաքն Սիս . պատասխանի թղթին որ
ի պապէն բերաւ ի թվին Հայոց ՈՂԷ . որ գրե-
ցաւ պատասխանի ի ձեռն տրդիւնական վար-
դապետի Վարդանայ յարմարեալ : Քրիստո-
սապատեալ սուրբ թաղաւորի . . . :

Թղ . 548բ—548ա . 21 . Այլ բան վանակա-
նին Վարդանայ գրեալ : Ձի՞նչ է ճրագալու-
ցին լուծանելն . . . :

22 . Այլ բան վանն հաւատոյ ասացեալ
սուրբ վարդապետին Վարդանայ : Կենսա-
րուդիս սուրբ աւետարանն . . . :

23 . Յաղաղս աստիճանայ եկեղեցւոյ թէ
ս՞ր եցոյց Քրիստոս կամ Ե՞րբ աստիճանայ
զնոսա :

Թղ . 548ա—557ա . 24 . Մովսէսի Խորե-
նացւոյ , զոր կարգեաց վանն թաղաւորաց
Հայոց : Մովսէս Խորենացին զչարս թաղաւո-
րաց Հայոց այսպէս կարգէ . . . :

Թղ . 557ա—562ա . 25 . Յաղաղս ժողո-
վոցն որ ի Նիկիոս եւ յայլոցն եղեն :

26 . Գիրք հերձուածոց , թէ քանի եղեն
հերձուածողք ի սկզբանէ մինչեւ ցայս : Առա-
ջին հերձուածողքն հեթանոսք եղեն . . . :

Թղ . 562ա—571բ . 27 . Պաւղոսի վարդա-
պետի ասացեալ ընդդէմ ժողովոցն Քաղկե-
դոնի . եւ պատասխանի թղթոյն զոր գրեաց
առ նա Թէոփիստէ : Աստուածոյին եւ մեծ
տառքեալն Պաւղոս գրէ առ Կորնթացիսն . . . :

Թղ . 571բ—580ա . 28 . Կարգ եւ թիւ կա-
թողիկոսաց Հայոց . . . աշխատեալ յԱղա-

ըխայէ րանասիրէ ի Կոստանդնուպոլսիա թմիրն
Հայոց ՌԾԸ :

Թղ . 580ա—587բ . 29 . Բանք զեղեցիկք
եւ յոյժ պիտանիք յաղաղս պսակիւ ամուսնու-
թեան եւ աստիճանաց աղղակահանութեան , հո-
գեւորն եւ մարմնաւորն , թէ քանի պարան ոչ
է ամուսնութեան : Գիտելի է զի կանոնքն է
այնոցիկ . . . :

30 . Դարձեալ յաղաղս աղղակահանութեանց
բաժանմանն այլ խրատ , արարեալ վարդապե-
տին Յակոբայ վառն աղղակահանութեանց (կից
աղիւսակք) :

31 . Այլ խրատ (Յովհ . Երզնկացւոյ) .

ա . Վասն պսակիւ եւ ամուսնութեան : Աւ-
արդ որ այսպէս սրբութեամբ սնանին եւ լի-
նին կարիճ թե . տարու . . . :

բ . Յատկութիւն խոստովանութեան այս-
քան է :

գ . Յաղաղս շնութեան եւ պոսնկութեան
րանք :

դ . Դարձեալ գրեմք վառն զօղութեան որ
հակառակ է Աստուծոյ :

է . Վասն կիւրակէի եւ աղօթից : Արդ
պարտ է քրիստոնէի աւուրն երեք անգամ ա-
ղօթել . . . :

Թղ . 588ա—594ա . 32 . Յիշատակարանք
Սիմէոն Լեհացւոյ եւ Աղաբիայի :

Թղ . 594ա—600ա . 33 . Ողբ (տե՛ս վարբ) :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՍԱԿԱՌՈՒՔ ԱՐԱՐԵԱԼ ԱԶԱՐԻԱՅԻ
ԲԱՆԱՍԻՐԻ

Գուժին արարչական խնամոցն Աստուծոյ
եւ անգունողք սեռն եւ յստակ սիրոյ նորա ան-
մեկնելի եւ անորիչ են արարելոցն յիւրմէ
լուսալարժ եւ բարերուդիս ստեղծագործե-
լոցն , յստաջնոց մինչեւ ի հունկ յետին արա-
րածս . . . :

Արդ աւարա տոնելով բանիցս , զի բազ-
մութիւն խօսից տաղտկութիւն է լսելեաց :
Բայց ոչ կամիմ զանց տոնել եւ հարեւանցի
անցանել , այլ կամիմ եւ ձեզ ծանուցանել
զգառնութիւն մամանակիս եւ բազմազան
զանցս ողէտի , որ ես աչօք խմովք տեսի .
զորս ի բազմաց զատկուն պատմեցից փօքր ի
չատէ տաղիս . չափ ոտանաւոր , զի եւ դուք զի-
տիցէք թէ որպիսի նեղութիւն եւ չարչարանք
զաին . եւ յամենայնէ փրկեաց զիս ըստ Պօ-
ղոսի , եթէ Որք կամիցին աստուած պաշտու-
թեամբ կեալ ի Քրիստոս Յիսուս ի հալածանս
կացցեն . եւ Չարչարիլ մարմնով փրկութիւն
է հոգւոյ . եւ թէ Չարչարանք որ վասն Քրիս-
տոսի՝ կեանք են յաւիտենական : Եւ Տէրն
տաէ թէ Յաշխարհիս տաս նեղութիւն ունի-
ցիք . եւ թէ Նեղ եւ անձուկ է ճանապարհն որ
տանի ի կեանսն յաւիտենականս . եւ Վայ ձեզ
որ ծիծաղիքդ . եւ թէ Երանի պաւսրաց եւ
որ քաղցեալ եւ ծարաւի իցեն : Եւ թէպէտ մեք
չարչարեցաք , տանէ եւ ի հայրենեաց զրկե-
ցաք , այլ յոյս ունիմք հոգւով մխիթարել :

Եւ արդ ցանկութիւն եւ փափաք , որ զի

բաղձադիմի է օրինակօք տեսանի . եւ բա-
ժանեալ ի վերայ բնութեանս՝ ուժեմն փա-
ռաց եւ մեծութեան եւ այլ ուժեմն յաղթու-
թեան եւ այլք յայլ իմն հեշտութեան եւ փափ-
կութեան աշխարհիս եւ տիրապէս հասանելոյ
ի կամս սրտի : Իսկ ես նուազս եւ յեափնս
ի ծառայիցն Աստուծոյ , ծառայս մեղապարս
Աղարիայ եւ անարժան եւ տրուպս ի դատս
բանասիրաց , դամենայն ցանկութիւն եւ
դիտրհուրդ մտաց եւ գլօժարութիւն կամաց
երկրորդ եւ յեափն համարեցայ առ այս առ-
տուածային գանձիս ստացումն , եւ զսա ստա-
ցա յիշատակ անջնջելի եւ մեծութիւն անկո-
ղաղակի : Եւ զի տմենայն դարձոյ բարեաց
թափուր եւ ունայն եմ եւ ոչ ունիմ ի մարմնա-
ւորաց յազդս իմ յիշատակ յետամնաց զկնի
մահուան իմոյ եւ ոչ հոգեւոր ըստ մարդա-
րէին , թէ Որ ունիցի զաւակ ի Սիրն եւ ըն-
տանեակ յերուսաղէմ : Եւ իմ վասն այսր յու-
սոյ ըստ ըզձից փափաղման ոգւոյ իմոյ աշ-
խատասիրեալ յերկար ժամանակս բազում
ստուապանօք , այսր եւ անդր շածմամբ յու-
ղէի զբաղձալին իմ եւ ոչ դտանէի ըստ
իմում կամաց , այլ ցիր եւ ցան եւ ոչ համա-
գումար , որպէս տեսանէք աստ ժողովեալ ի
մի տեղ : Այլ որպէս միոյ մարմնոյ մասունս
ի բազումն յօղեալ՝ առ ոմն ձեռք եւ առ ոմն
ոտք անջատեալք ի միմեանց երկօրեաց եւ
եռօրեաց եւ եւս առաւել ճանապարհօք . իսկ
իմ ի բաց եղեալ զտիրութիւնս մարմնոյս ,
զբոլորն լրմամբ խնդրէի , եւ ի յերկրէ երկիր

Եւ դատաւ է ի դատաւ շրջեալ սրահէ ի Եւ հար-
 ցանէ ի Եւ Ելեալ ի հայրենի դատաւ Եւ իմոյ
 ի Սաանոյ Եւ յուրի անկեալ Եկի ի աստուածա-
 սոսմ ժողովարարսն Կոստանդնուպոլիս , զի
 յուր Եթէ դատնի ի պատրիարքն Կոստանդ-
 նուպոլիս Փրիպար Կեաարացի քաջ հակառին
 Եւ անշաղթ փիլիսոփայն , որ էր լցեալ աս-
 տուածաշունչ գրովք , ոչ թէ միայն Հին Եւ
 Նոր Կաակարանօք , այլ Եւ արտաքին գրաց .
 Եւ նա ի բազում գրեանց Եւ ի բազում տե-
 ղեաց ժողովեալ էր ի մի : Չոր Եւ անարժանա
 Եկեալ յարեցայ ի նա . Եւ աշակերտեալ աս-
 նա՝ տեսի գաթեղերալոյս ասաքելոյն Եւ
 դուրս ժողովոյն կանոնա Եւ յայժ ուրախա-
 ցեալ ետաւ դադափարել : Եւ Եւ ջանացի այլ
 Եւ յաւելալ Եւ հարստացուցանել , զի մի
 ինչ պակաս գացի : Եւ էր յայտ գրեանք ի
 Կոստանդնուպոլիս Եւ դատնէր դա՛ Եւ ինդրէր
 որ . Եւ Եւ գաթի դարս ի քահանայս Եւ դարս ի
 աշխարհականա Եւ դարս ի այլապիս . զոր
 ամանք բազում աղաչանօք հաղիս ասոյին ինձ
 փասն նախանձու : Եւ ժողովեցի բազում բանա
 Եւ գանազան կանոնա Եւ ասանձնական Եւ հա-
 սարակ ժողովաց ի մերաց Եւ օտարաւանա մ-
 րանց բազում աշխատութեամբ . հասաքեցի
 իբրեւ ցծապիկ ի պատկա բոյսրեալս , զի լիցի
 պատճառ հաղեար գրօսմաց ամենախակ
 անձին իմոյ Եւ ի սխափանա պատգառ յագոյս ,
 որքան աստուածային կամօք ի մարմնի տա-
 դաարքիմ Եւ զկնի հրաժարման աշխարհէս առ-
 երկնաւորսն լիչատակա բարեաց մնայոյ ինձ

և ծնողաց խմաց, այլ և՛ դարձից, կենդանեաց և՛ ննջեցելոց, զորս ազաչեմ յիշել է Տէր Քրիստոս թողութիւն մեզաց :

Արդ ունի գիրքս այս բուն ու բոլոր կանոնս առաքելոց և՛ հայրապետաց և՛ սուանձնակի ժողովոց սուրբ Վարդապետաց, այլ և՛ զբուն Գառաւոտանապիրան, նաեւ զերիցս երանելի և՛ երկրորդ Լուսաւորչին մերոց զխառնութիւն տեառն տէր Ներսէսի զբուն զԸնդհանրականն և՛ զայլ զեղեցկարան վարդապետութիւնս և՛ պատասխանիս ընդդէմ այլազգեաց : Այլ և՛ զերկուր և՛ պիտանի խրատս սուրբ վարդապետին Գաւթի կանոնատուս, այլ և՛ զանէձս և՛ զօրհնութիւնս Ազթամարոց կաթողիկոսին, այլ և՛ զհերձուածողացն թէ քանի են և՛ որպիսի հերձուածս : Այլ և՛ զթիւ հայրապետացն, թէ որչափ է. այլ և՛ բազում բանս և՛ խրատս և՛ զանազան կանոնս, զոր գացեալ լրիւ է ցանկ մատենիս :

Բայց ժողովեցաւ սա է շար և՛ է զժուարժամանակս, որ Հայոց մեծ թիւ ՌԾԲ. որ մինչ է թիւ ՌԾԸ հազիւ է մի հաւաքեցի. յորում աղղ Բամպէյեան տոին զաշխարհս յաւար և՛ է զերութիւնս առդատակաւ և՛ անխնայ մոչեն է սուր սուսերի զքրիստոնեայս : Նաեւ ժամ նախ քան զգրել տառիս աւերեալ եղեալ աշխարհս մեր է ճելալեաց, յոր և՛ ես նուազաւ և՛ անապեալ նշդեհս տարաշխարհիկ եղեալ է հայրենի տեղոց խմոց և՛ է ժառանգութենէ և՛ շրջելով իմ տեղեաց է տեղ, և՛ փոխելով զաւանդ է զաւանդ և՛ ոչ զափ հանգիստ սովոց

խմաց , այլ իբրեւ զոչխարս մալորեալս եւ կամ
թռչուն մի որ ի բունոյն սասնու եւ յերամէ
հեռանայ , ոչ եւս գտնու գրնկերոն . այսպէս
եւ ես ոչ գտի տեղ խաղաղ , ուր զխցեմ
դղլուի իմ . այլ եւս անկայ ի ձեռս անօրինաց ,
որպէս ձագ յարագայթս սրնոզաց եւ յետ բա-
ղում չարչարանաց եւ գտն կտատանաց՝ մօրէ
մերկ եղեալ՝ հաղիւ մաղապուրծ լիեալ գեր-
ծաց ի ձեռաց նոցա օգործութեամբն Աստու-
ծոյ , որպէս եթէ ի ժանկաց ասիւծաց : Եւ
ով կարէ պատմել կամ ընդ գրով տրկանել
գանհանդուրթելի նեղութիւն ժամանակին ,
որոց եւ լուրն պակուցանէ գլտոզն . ուր եւ
բաղումք , մանաւանդ բնաւքն սննդակիցք իմ
եւ աղղայինք , ի պէսպէս մահս եւ ի գերու-
թիւնս մատնեցան , մեծ թշուառութեամբ ար-
տաքս քարշեալք ի մայրենի գրկաց , ի պանծալի
գաւառէն Սասնայ , մտան ըստ մեղաց մերոց
եւ բաղմաթշուառ բերմանց ժամանակիս , որ
աշխատութեամբ ընուեաք՝ ուստեք օգնութիւն
ոչ ունելով , որպէս արժանն էր ի թաղաւո-
րաց եւ յիշխանաց ի Քրիստոս հաւատացե-
լոց . այլ միայն յԱստուած յուսացաք ըստ
խրատու մարգարէին , որ ասէ թէ Ընկեա ի
Տէր գհողս քս . եւ դարձեալ թէ ս յուսաց ի
Տէր որպէս ի լեռան Սիոն . յորոց օգնու-
թեամբ եւ տուչութեամբն եկի ի Կատանդ-
նուպայիս եւ ետու գրել ըստ իմում կամաց եւ
տխորժանաց զոյս տենչալի Կանոնագիրս լիա-
կատար :

Յաղագս որոց յատ անկեալ սրբոցդ եւ

խմատանոցի, սրտառհեղացի սուրբ մատենիս
 և ոտառաժառուր բուրառաւնիս և օգտե-
 լացի խի ի խաչոյ տշխառութենէ առի
 խմէ, սրաի մաօք արժանի տանէք յիշման ի
 մաքուր աղօթիս ձեր զծնուցան իմ բարեբարոյ՝
 զհայրն իմ Մեղիքսեթ և զմայրն իմ զՆսէֆ,
 զեղբարան իմ զՍահակ և զնոտարն և
 զքոյրն իմ Շահկայն, Մուղայն և զՀեօթի-
 սիմէ և զհօրեղբարան իմ զաէր Ներսէս և
 զկարապետն և զամենայն երախտաւորս :

Արդ ի սոյն բաղձաւորոյով մամանակիս
 կատարեցաւ զիրքս այս ձեռամբ սմեմն
 Լեւոնի Սիմէոնի նոտարի :

Եւ զի այս վերայիշեալ վրէժ խնդրութիւնս
 ի Տեառնէ է յաղագս պէտպէս շար զնուցիցն
 ժերոյ, քանզի մեզաք յամենայն դարձս մեր
 և անօրինեցաք ըստ ամենայն զնուցից մե-
 րոյ, և առ հառարակ ամենեքեան խոտորե-
 ցաք, յանցեաք և տղատամբեցաք և անպի-
 տանապար ըստ մարգարէին. մանաւանդ սրբ
 դատախօսն ունին դատաջնորդականս, օտա-
 րացան միանդամայն ի ճշմարտութենէ և
 եղեալ ծառայք շար սէրանց, մամանայի տեսմ
 և ոյրոցն. սր նմին հետեւին և լեցին լի-
 դուք նոցա ի խրատուէ և յանդիմանութենէ
 և գրեթէ ամենայն բարի հետեւմունք լեցին
 յամենեցունց, սիրելով զչարն և տանելով
 զփառթարն, սր չէ հաճոյ Աստուծոյ :

Արով տալէ մեզ Քրիստոս Աստուած զի-
 տել զնա և զնալ ի ճանապարհս նորա և ոտ-
 նել զկրօմս, զի մի ի սոցա կորիցաւք և ի

դժոխս ներքինս մայուք՝ տանջիլ բնդ գեւոն
ի հարն յաւիտենից . որմէ փրկէ Քրիստոս
Աստուած զամենայն հաւատացեալս . եւ նմա
փառք յաւիտեանս . ամէն :

Կը յաջորդէ Աղարիայի պատմական ստա-
նաւորը , զոր տե՛ս վարը :

Այս Կանոնադրէն ապա օրինակ մը հա-
նած է Յակոբ Էպիսկոպոս Կաւարնայի ,
1611ին ի ձեռն Արսիան գրչի , ի Կ . Պոլիս :
Յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի .

«Տեսի անդ Կանոնս , Կատարեալ զիրս
Կանոնաց , զոր հաւաքեալ էր զԿանոնս Ասա-
քելոց , Վարդապետաց , Հայրապետաց որոց
սուրբ վարդապետն Գէորգ Կիլիկեցին , որ է
Սսցի . եւ անոն տեսալ էր զօրինակն Երիցս
Երանեալ քաջ բարունապետն մեր տէր Գրի-
գոր վարդապետն : Եւ ի նմանէ տեսալ էր
զօրինակն աշակերան նորա տէր Աղարիա
Սասնեցի . զի նա բազում ջանիւ խնդրեալ էր
բազում տեղիք ժողովոց ի մի վայր , ի վերայ
այն Կանոնացն առաւել աւելեաց բազում Կա-
նոնս ի բազում օրինակաց այնպէս փարթամ
եւ հարուստ , որ ոչ գտանէր ազգիս մերում
ի մի տուփ ժողովեալ :

Ձեռ . Կաւարնայի . հմմտ . Ս . Վ . Աղա-
նունի , Բիւղանդիոն , 1897 , Թ . 214 : Յիշա-
տակարանիս օրինակը ուղարկած է ինձ Բար-
դէն Էպիսկոպոս Կիւլէսէրեան :

Հայ Կանոնադրքի պատմութեան համար
կարեւոր են Յակոբ Էպիսկոպոսի այս ստ-

զերը: Ասկէ կը տեսնուի թէ Ազարիայի Կանոնագրոց հիմ ծառայած է՝

1. Գէորգ Լամբրոնացոյ օրինակը, որ հաւանօրէն նոյն էր յէտեղանս Վիեննայի Թ. 810 ձեռագրին հետ:

2. Գրիգոր Կեսարացի դայն ճախացուցած է նոր յաւելումներով, կամ ինչպէս Ազարիա կը վկայէ «նա ի բազում գրեանց եւ ի բազում տեղեաց ժողովեալ էր ի մի» այլ եւ այլ հասումներ եւ դանօնք մտնած Գէորգ Լամբրոնացոյ օրինակին մէջ: Թէ յորում կը կայանային Կեսարացոյ օրինակին առաւելութիւնները, այս մասին տկնարկութիւն չ'ըներ Ազարիա: Ինձ կը թուի թէ Կեսարացոյ յաւելումներն են Բ. 41—44, 49, 51, 62—70 եւ 71—72 յօդումները, ինչպէս նաեւ Ա. 1—2, այն է Միսիթար Գոշի Գառաւորանագիրքն եւ Ասորա—Հոսիմէական Օրինագիրքը իր յաւելումոյ մասերով. իրենն է նաեւ կանաններու ժամանակադրական դատաւորութիւնը: Կեսարացոյ այս խմբագրութիւնը, որ Կանոնագրոց Բ. խումբը կը կազմէ, ժէ. եւ ժԲ. դարերուն յաճախաթիւ օրինակներով բազմացուեցաւ: Այս խումբին կը վերաբերին ի մէջ այլոց՝ Վիեննայի Թ. 256, 579 եւ 581 կանոնագիրքները:

3. Ազարիա Սամեցի կ'օրինակէ Կեսարացոյ խմբագրութիւնն «եւ եւ ջանացի, կ'ըսէ, այլ եւս յաւելուլ եւ հարստացուցանել, զի մի ինչ պակաս դացի»: Ազարիա իր յաւելումներն ամփոփած է Ձեռագրին Գ.

բաժնին մէջ՝ սցսպէս ենթադրել կու տան իր
խօսքերը. «Եւ ժողովեցի բազում քանս եւ
զանազան կանոնս եւ առանձնական եւ հա-
սարակ ժողովոց՝ ի մերոց եւ օտարապետն
ազանց բազում աշխատութեամբ» : Ակնար-
կուած «օտարապետն ազանց» կանոններն են
ստանց տարակուսի Ս. Օգոստինոսի կանոնք
(Գ. 7—8) :

Աղարիացի կանոնադիրքը տարածում
չգտաւ. որչափ ինձ ծանօթ է՝ անկէ օրինակ
մը միայն հանուած է, եւ այն Յակոբ Կու-
տինացի եպիսկոպոսի համար, ինչպէս յիշե-
ցինք վերադոյն :

ԱԶԱՐԻԱՅԻ ՍԱՍՆԵՑԻՈՅ

ՈՂԻ Ի ՎԵՐԱՅ ՀԱՐՈՒԱԾՈՅ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԳԱԽՈՒԱՅՆ
ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՀԱՅՈՅ Ի ՉԵՌԱՅ ՃԵԼԱԼԵԱՆՑ

- Արդ Հայկազնեան մեծ տօմարի
հաղար յիսուհն ութերորդի .
Արքայութեան Տաճկաց աղդի
ԺԴ. ամսս ուսլթան Ահմատի :
5 Ի ժամանակըն վերջացեալ,
երկիրս անթիւ շարեօք լըցեալ .
Տէրուհականն բան կատարեալ,
զսր կանխադոյն մեզ ծանուցեալ :
Աղդ ի վերոց աղդի շարժեալ,
միմեանց երկրի տւեր տծեալ :
Եւ թաղաւորք յոյժ շարացեալ,
միմեանց երզմանց դաշըն սըտեալ :

- Դատք 'ւ իրաւանք նոցմէ բարձեալ,
 ի դատատանն կաշտառ առեալ:
 Զանպարտ դարդարան եղեն խառեալ,
 Եւ զըստահական յառաջ ածեալ:
 Եւ փաշայից սանձախ տրեալ,
 յարմէ խրնդմամբ եղեն դնացեալ:
 Եւ յետ սակառ տուրց անցեալ,
 Կրքկին զայն տեղն այլոց տրեալ:
 Եւ նա զընացեալ զնա հալածեալ,
 Եւ ի թախաւէն քննա հանեալ:
 Իսկ նա եղև յոյժ տատանեալ,
 յամենեցունց անարգ թրեալ:
 Վասն այն եղև տպրատամբեալ,
 յխարմէ մեծէն զբոսիս քարշեալ:
 Զգորս բաղումս տա ինքն կուտեալ,
 Եւ անձնիշխան զինքն տրարեալ:
 Եւ զայն համբաւ արքայն լլբեալ,
 զօրրս բաղումս տա նա յլղեալ:
 Իսկ նա զամէներն կուտարեալ,
 Եւ յարքայէն ոչ երկուցեալ:
 Այլ Եւ յաճախ նա զօրացեալ,
 Եւ իւր հեծեալսն զօրացուցեալ:
 Զաւար պարզեւս նոցա տրեալ,
 Եւ զմեծութեան փառս խոտաացեալ:
 Վասն այն եղեն յոյժ զօրացեալ,
 որ ճէլալիք են անուանեալ:
 Զգիւղ եւ զքաղաքրս աւերեալ,
 զարս եւ զկանայս զերի առեալ:

Խորագիր չունի Զեռագիրը:

20 տպեալ: — 24 թպեալ: — 29 լոպեալ:

- Զորքս եւ զայրիս ոչ խընայեալ,
 զհարուստ, զաղքատ սրոյ անցուցեալ,
 Զծեր եւ զաղայ ոչ ողորմեալ,
 զիւրեանց գրբաստ եւ զինչս առեալ:
 45 Եւ որք այսպէս անողորմ լեալ,
 անաղորոյն սիրտ քարացեալ:
 Նոցա մեծին պատիւ տըւեալ,
 հաղարապետ զնոսա կարգեալ:
 Նաեւ զիւան մեծ արարեալ,
 50 ամենեցուն պատուէր տըւեալ.
 Եղբա՛րք, պա՛րտ է մեզ քաջանալ,
 մինչեւ ի մահ պատերազմեալ:
 Յայնժամ զօրացն ի մի եկեալ,
 առ իւր իշխանս դայս առացեալ.
 55 Մի՛ երկընչիր զըլուի մեր լեալ,
 մեք քո ծառայք հընազանդեալ.
 Զոր ինչ կամիս, եմք պատրաստեալ,
 երթալ ի կռիւս պատերազմ տալ.
 Թէեւ ի մէնջ մին մընացեալ,
 60 զքեզ ի ձեռաց ոչ եմք թողեալ:
 Այսպէս իշխանն հաստատեալ,
 ըզզօրս բազումըս ժողովեալ.
 Հաղարապետ նոցա եղեալ,
 սր Եաղըճի էր յորջորջեալ,
 65 Ի Սեւերակն եղեւ սընեալ,
 այլ եւ անդէն զինաւորեալ:
 Սա ճեւղոյց սկիզբն եղեալ,
 եւ աշխարհի աւերածեալ:

- Անտի յառաջ յՈւրֆա գիծեալ,
քառասուն հազար դօրօք հեծեալ . 70
Եւ րզրադաքին պաշարեալ,
ամիսս երկու շրջապատեալ :
Եւ յետ աւուրց ի նա մրտեալ,
Եւ րզզրդեանին անդէն տեալ :
Զիւր մեծամեծսին գրխատեալ , 75
Եւ ի նոցա տեղին ներստեալ :
Եւ րզրադաքն աւար տեալ,
գամենեւեանին կողոպտեալ :
Նաեւ դօրացին իւր ցրտեալ,
գերկրաւն ամէն չարժ տարածեալ . 80
Զամենեւեանն դո՛ւ Եւ գրտեալ,
ի շարշարանս , ի մահ մասնեալ :
Զբոյսը գերկիրքն աւերեալ,
բնաջինջ գամէնին արարեալ :
Զինչ թաղաւորին ծանուցեալ , 85
յորմէ Եղև յոյժ բարկացեալ .
Յայնժամ գլխողիրքն մեծ հանեալ,
Հասան փաշայ էր անուանեալ :
Անթիւ դօրօք յաղաւորեալ,
մինչեւ յԱմիթ փութով հասեալ . 90
Զօրածպով անդ արարեալ,
բազում իշխանս վերաբերեալ :
Նաեւ դօրացին թիւ ածեալ,
Երկու հարիւր հազար եղեալ :
Մեծամեծ թօփ յԱմթայ հանեալ , 95
հարիւր գամէչ ի նա լծեալ :

95 Համթայ :

- Ելեալ ի դէպ յՈւրֆա դիմեալ,
 Եւ զՆաղըճին ձեռքակալեալ,
 Թօփով զբերդերն ի փուլ առեալ,
 100 Եւ ըզպարխապըն քայքայեալ:
 Պատերազմունս բազումս տըլեալ,
 յերկու կողմանց դիմամարտեալ,
 Բայց ճէլալուն վընաս չեղեալ,
 ոչ ի բերդէն ի դուրս հանեալ:
 105 Սարտարն եղեւ ի յետ դարձեալ,
 Եւ ի յԱմթի ձմեռնացեալ:
 Եւ Նաղըճին անդէն կացեալ,
 Եւ ուր տխտէր՝ անդ աւերեալ:
 Սարտարն յԱմթայ ըզտունն հանեալ,
 110 զկին եւ զխաղնայ եւ զինչ որ լեալ,
 Ի քաղաքն Թոխադ յղեալ,
 Եւ ինքն դարձեալ դօրս ժողովեալ:
 Եւ Նաղըճին դարունն ելեալ,
 Եւ ի Սեւաստ դիմաւորեալ:
 115 Եւ ըզքաղաքն կոխեալ առեալ,
 Բազում աւարըս ժողովեալ:
 Զբոլոր երկիրն գերեցուցեալ
 զինչս եւ զատրանս յափըշտակեալ:
 Վասն այն սաստիկ մեծ սով եղեալ,
 120 Եւ հաց ուրեք չեղեւ գրտեալ:
 Զի լիար մի հաց տասն ոսկի լեալ,
 Եւ զայն ոչ ոք եղեւ գրտեալ:
 Քանզի արտերն ամէն այրեալ,
 Եւ զհասկ նոցա հետ իւր տարեալ:

- Յետոյ Սարտարն յԱմթոյ ելեալ,
 և Եազրճուն վերայ դիմեալ.
 Այսպատանու գաշարն հասեալ,
 անդէն դրանակրն հաստատեալ:
 Եւ Եազրճին անդէն հասեալ,
 դէմ յանդիման ճակատ եղեալ:
 Պատերազմի պատարատ եղեալ,
 և ի յիրեարբս մարտուցեալ:
 Եւ Եազրճին փախուտա առեալ,
 դէպ ի ճանիկ դիմաւորեալ:
 Եւ Սարտարին անդէն ելեալ,
 և ի Թոխաթ ձմեռնացեալ:
 Զօրադրութի մի մեծ հանեալ,
 և Եազրճուն վերայ յըղեալ.
 Իսկ Եազրճին ըզնա կալեալ,
 և գօրսն ամէնրն կոտորեալ:
 Զօրադրութի որ էր կռալեալ,
 Օսման վաչոյ էր անուանեալ,
 Զնա պարզեւօր եղև թողեալ,
 թէ ևս ձենէ չեմ երկուցեալ:
 Բայց յետ երկուց ամսոյ անցեալ,
 պիղծ Եազրճին այն ստատեալ:
 Ունէր եղբայր մի չար յոյժ լեալ,
 որ Հասան պէկ էր կռչեցեալ.
 Նա ի տեղին նորա նրստեալ,
 որում ամէն գօրքն հաւանեալ:
 Իսկ Սարտարին առնն որ ելեալ,
 և ի Թոխաթ դիմաւորեալ,

- Հասան ալէկին զայն խմացեալ ,
 յոյժ խընդալով զառաջն առեալ .
 155 Զկին եւ զխաղնան ձեռքակալեալ ,
 եւ զօրս ամէնըն կոտորեալ .
 Զանթիւ բարխոն աւար առեալ ,
 եւ յայնմանէ փարթամացեալ :
 Զի տասն հազար ջորի բարձեալ ,
 160 անթիւ գրբառա եւ ուղտ լըծեալ .
 Ակն եւ ջուհար անգին եղեալ ,
 որ չէ ոք մարդ այնպէս տեսեալ :
 Եւ զանազան շինուածս գուգեալ ,
 արքայութիւն զը՛ժողք կազմեալ .
 165 Յըստակ ոսկւոյ սրտիկերս հանեալ ,
 զրոշոր տկամբ ընդելուզեալ :
 Իսկ ձէլալոցըն զայն տեսեալ ,
 ուրախութեամբ զըւարճացեալ .
 Բազում մասունքս կոտորատեալ ,
 170 եւ յիւրեանց մէջըն բաժանեալ :
 Զկինն բազում աւուրս պահեալ ,
 պըղծեալ ըզնա եւ անարգեալ .
 Ամօթալի յետ դարձուցեալ ,
 զի այր նորա այնու խոցեալ :
 175 Եւ նա այնպէս խայտառակեալ ,
 տո այրըն իւր Թոխաթ հասեալ :
 Հասան փաշայն իբրեւ տեսեալ ,
 երեսին գոյնն այլափոխեալ :
 Իսկ Հասան ալէկն դարունն ելեալ ,
 180 Հասան փաշին վըրայ եկեալ .
 Ոչ թէ բազում զօրօք դիմեալ ,
 միայն հազար արամբ գնացեալ :

- Յորժամ եղեւ Թոխաթ մերձեալ,
 եւ մեծ Սէրտարըն զայն լըւեալ,
 Անթիւ զօրս նա ժողովեալ, 185
 յիսուն հազար արբս կազմեալ:
 Իսկ Հասան պէկն կեղծաւորեալ,
 եւ ըզՍէրտարն նենդիւ խարեալ.
 Թէ ես չեկի պատերազմել,
 կամիմ հետ քեզ մխարանել: 190
 Եւ նա ի բան նորա պատրեալ,
 եղեւ անհոգ ուրախացեալ:
 Չհեծեալ այսր անդըր թողեալ,
 ըզՀասան պէկն ի միտ չածեալ:
 Յանկարծակի փողըն դռչեալ, 195
 զօրք ճէլալուն պատրաստ զըտեալ.
 Փուլք ի փուլաց ի ներս մըտեալ,
 ըզմեծ Սէրտարըն փախուցեալ:
 Ըստ Սաղմոսին բանըն լըցեալ,
 թէ մին զհազարըն հալածեալ: 200
 Չոր Հասան պէկն ըզհետ մըտեալ,
 Հասան փաշան բերդըն մըտեալ:
 Իսկ ճէլալեաց զորրս զըտեալ,
 զամենեւեան ընդ սուր անցեալ:
 Չտուն եւ զտեղ քաղքին առեալ, 205
 զինչս եւ զբարխսըն ժողովեալ:
 Յաւուր միում Փաշայն ելեալ,
 ընդ պատուհանըն նայեցեալ.
 Իսկ թըշնամեաց ըզնա տեսեալ,
 հարեալ ըզնոյն եւ սատակեալ: 210
 Եւ Հասան պէկն զայն խմացեալ,
 զամէն քաղաքն ի հուր այրեալ.

- Զմարդիկ նորա բընաւ ջընջեալ,
 երիս ամիսս աւերածեալ:
 Ի յԱմառիս անտի դիմեալ,
 215 դրոշմը քաղաք շըրջադառնալ,
 Վաթսուն հազար սակի առեալ,
 ապա զնոցայն դանց արարեալ:
 Եւ Թոխաթու չարիքն որ լեալ,
 220 այլ եւ զայլոցն որ է դործեալ,
 Ոչ թէ այս է որ եմ գըրեալ,
 զի հազարէն մին չեմ յիշեալ:
 Եւ Հասան պէկն անտի ելեալ,
 եւ յԸստամպօլ դիմաւորեալ.
 225 Եւ յինչ երկիր որ պատահեալ,
 քար վրայ քարի չեղեւ թողեալ:
 Զինչ ի Պուռսայ եղեւ հասեալ,
 Թաղաւորին հնազանդեալ:
 Եւ նա սիրով զնա ընկալեալ,
 230 զՏըմըշխու սանճախն տուեալ:
 Եւ յետ երկու տարու անցեալ,
 Թաղաւորին զնա ըստանեալ.
 Եւ զօրք նորա ամէն ցըրուեալ,
 յայս կոյս ծովուն եղեն անցեալ:
 235
 Ի Հայաստան երկիրս լըցեալ:
 Խսկ մեծամեծքն սոցա լեալ,
 հարիւրապետ ինքեանց կարգեալ.
 Տասըն մասունքս բաժանեալ,
 240 որ եւ յատուկ անուանս կոչեալ:

Նախ առաջին թաւաւն եղեալ,
 որ զՆաղրճին եղև անցեալ.
 Այնչափ չարիք նա արարեալ,
 որ ընդ դրոսի չկարեմ ձեզ տալ:

Ապա Ղալանտար Յովին լեալ,
 յԱնկիւրիոյ եղև ելեալ. 245

Նա շատ չարիք երկրի ածեալ,
 բազում գաւառս շրջապատեալ.

Ապա ընդ Պարսս միարանեալ,
 զազդըն Տաճկաց սրբոյ տըւեալ: 250

Մինչև ցայսօր է նա մնացեալ,
 բազումք յաճէ նորա սարսեալ:

Զկնի նորա Սարախաշն լեալ,
 եւ սա բազում չարիս դործեալ.

Ի Մելոինէ յԱմիթ եկեալ,
 Նասրը փաշայն զնա բազանեալ: 255

Ապա Շապանըն պիղծ ելեալ,
 յուր զոգիս նա խողխողեալ.

Ապա յԱմթոյ եղև հալածեալ,
 եւ ի Սարրերդ կործան անկեալ: 260

Հինգերորդին էր Զիլիֆդար,
 անթիւ զօրօք էր նա լրցեալ.

Եւ մինչ զերկիրն աւեր ածեալ,
 ի Սարտարէ մի բազանեալ:

Վեցերորդին Փիլի կոչեալ,
 արիւնաբոս շուն երեւեալ. 265

ԶԱսյսար քաղաք նա՛ աւերեալ,
 բայց ուրանօր նա՛ ստատկեալ:

251 մինչև զՄծրին:

- Եօթներորդն էր Եօլա—սըղմադ,
 270 խիստ անողորմ զինչ զՅուդաա,
 Եւ սա նեղեաց զքրիստոնեայս,
 բայց կորեաւ զինչ զՀերովդիսս :
 Ութներորդին Շէյթան—չաքուջ,
 որ շատ արար զուշում եւ կուճ,
 275 Սա աւերեաց քաղաք եւ պուրճ,
 յետոյ ըսպանաւ ի յառիւծուց :
 Իններորդն էր Եօլա—կիրմադ,
 զինչ չար արար քան ըղԴեւդաա .
 Զբաղմաց արիւնս վաթեց զինչ սադ,
 280 ապա կորեաւ ի նոյն յորսայս :
 Ապա Քափանաք—օղլին լեալ,
 որ թուրքմանէն յառաջ եկեալ .
 Զկեղու երկիրն նա աւերեալ,
 ապա զնորայն զըլուխն հատեալ :
 285 Եւ արտաքոյ քան զսոսա լեալ,
 վեց ճէլալիք այլ եւս յայտնեալ .
 Նախ առաջին էր Ապոււսէֆ,
 որ զԽնուս քանդեց առանց նրսէֆ :
 Այնքան սա խեղճ բաներ արաւ,
 290 մինչ զի ճակատն եղջիւր բուսաւ :
 Եւ յԱրղըրում նա ստատեալ,
 զի յԱստուծոյ էր տաեցեալ :
 Պիղծ անիծած մարմինն ստեալ,
 ի կօտերուն մէջըն ձըղեալ .
 295 Բայց նա ի շան կերպըն մըտեալ,
 եւ ի կօռէն ի դուրս վաղեալ .
 Ի տունս բաղումս նա դընայեալ,
 բաղում վընաս եւ չար դործեալ .

- Քանզի յողուց նա երեւեալ,
որոց տեսեալ եւ հիացեալ։ 300
- Ի գիշերի մենաշրջեալ,
զոր ի բաղձաց եղեւ կալեալ։
- Տարեալ ի սիւն ըղնա կապեալ,
այդուն տեսին դարձեալ մեռեալ։ 305
- Ամէն գիշեր նա շուն եղեալ,
եւ ի տըներն ի շուրջ եկեալ։
- Երբ առաւօտըն լուսացեալ,
նա ի կօտն անյայտ եղեալ։
- Եւ երկրորդին Իսկրիմ պէկ լեալ,
որ ի Ղուրփայ էր նա ելեալ։ 310
- Երեք հազար զարրս կալեալ,
եւ զամբա վեց զՄ ուչ տեւեալ։
- Եւ զայլ երկիրս ապագատակեալ,
ի տատանման գնտա պահեալ։
- Ազգի ազգի չարիս ամեալ,
զինչրս նոցա յափըշտակեալ։ 315
- Զբընակիչսն փախուցեալ,
զապրանք վանացն առ ինքն տուալ։
- Ի չխան տեղւոցն որ էր տիրեալ,
Շարուֆ անուն էր կոչեցեալ։ 320
- Երեք անգամ հեծեալ բերեալ,
եւ ընդ նմա պատերազմեալ։
- Եւ ոչ երբեք գնա փախուցեալ,
այլ նա գիշխանն յաղթահարեալ։
- Եւ յայլ երկիր եղեւ գնացեալ,
մինչ զերեւան թալան տուալ։ 325
- Եւ յաղթութեամբ անտի դարձեալ,
ի Մըշու գաշան եկեալ նըստեալ։

- Զարս անաղորժս ի վանս յգեալ,
 330 Էւ դատաջնորդն առ նա բերեալ.
 Հինգ հազար մամ նորձէ խնդրեալ,
 մեծամեծ ու գեղեցիկ լեալ.
 Իսկ նա կարող չէր դայնրս տալ,
 վասն այն սառաիկ զնա շարհարեալ.
 335 Եւ նա անկեալ երեսս ի վայր,
 զսուրբ Կարապետն յիշէր Էւ լայր.
 Սուրբ Կարապետ վաւթալ հասեալ,
 սրազատանաց նորա լըեալ.
 Նայն գիշերին հրաշս ցուցեալ,
 340 Հանսատակ այն պիղծըն Էղեալ:
 Ասաւօտուն երբ լուսացեալ,
 տեսին զԲարիժըն զըլխատեալ.
 Յայնժամ գորքն յոյժ երկուցեալ,
 Էւ դատաջնորդն ի բաց թաղեալ:
 345 Յարժամ Էղեւ շարլն բարձեալ,
 երկիրն ամէն ուրախացեալ.
 Եւ գորքըն իւր Էղեն ցրբուեալ,
 յիւրաքանչիւր տեղիս երթեալ:
 Եւ երրորդին Միր Մահմատ լեալ,
 350 ի Մերտինաց էր նա Էլեալ.
 Որ Էւ զՄերտին Էւ ըզՄրժըին,
 մինչեւ յԱմիթ նա աւերեալ:
 Յետոյ Էւ զնա են ըմբրոնեալ,
 յԱմիթ քաղաքն ըզնա բերեալ.
 355 Զմորթն յիւրձէ իրր գաիկ հանեալ,
 Էւ զպիղծ մարմինն հըրալ այրեալ:
 Եւ չորրորդն Քօսա Սաֆար:
 ի յԱնթափաւ Էղեւ Էլեալ,

- Քըսան հաղար զօրըս կաղմեալ,
 եւ զամբըս եօթն դերկիրս գերեալ, 360
 Ի յԱնթափու մինչ Արզըրում,
 անթիւ բաղում արար զուլում.
 Յետոյ եղեւ հընադանդեալ,
 զԱրզըրումու սանճախն առեալ:
 Յորժամ Ճըղալ-օղլին եկեալ, 365
 եւ ընդ Շահին պատերաղմեալ,
 Սա ընդ նրմա եղեւ գնացեալ,
 Պարսից զօրացըն սառաղեալ.
 Զօրըս անթիւ նա կոտորեալ,
 եւ այլք դերծեալ ի յետ փախեալ, 370
 Բանաղն ամէն Շահին եղեալ,
 եւ աւարտւ բաղում լըցեալ:
 Ճըղալ-օղլին մաղապուրծ լեալ,
 հաղիւ դերծեալ յԱմիթ անկեալ.
 Անդ ամօթոյն զինքն ըսպանեալ, 375
 փոխան զորդին իւր կացուցեալ:
 Հինգերորդին Միր Աղդին լեալ,
 ի Ճիդիրու երկրէն ելեալ.
 Միր Շարաֆին եղբայր մի լեալ,
 որ յեղբօրէն ապրտտամբեալ, 380
 Անթիւ զօրօք զօրապնդեալ,
 եւ աշխարհի աւեր ամեալ:
 Նախ զՀասնքէֆ նա աւերեալ,
 եւ զՅամեաին յոտն կոխեալ:
 ԶՏօրայ երկիրըն թալանեալ, 385
 մինչեւ Մծրին բընաջինջ լեալ:
 Եւ ըղձիղիւր յոյժ աւերեալ,
 մինչ ի Պօհտան նա խարխարեալ.

- Եւ ի Սըղերթ քաղաք մըտեալ ,
 390 շուրջանակի զնա պաշարեալ .
 Զիշխանս նորա անդէն սպանեալ ,
 եւ լղքաղաքն տուեալ նըստեալ :
 Եւ ըղկուբաղան յոյժ աւերեալ ,
 եւ զՎրաբկան զերի տարեալ .
 395 Եւ ի Քըֆրայ նորա սկըսեալ ,
 մինչ ի Թրկալըն թալանեալ :
 Եւ ըղՄատան նա կողոպտեալ ,
 մինչ ի Շիրվան աւերածեալ .
 Եւ ի Տէրդին շէն չըթողեալ ,
 400 զԱղու քաղաքն ահաղուցեալ :
 Եւ Միր Շարաֆըն զայս լըւեալ ,
 յոյժ տըրտմութեամբ եղև լըցեալ .
 Շատ ընդ նըմա պատերազմեալ ,
 երբեք չեղև ըղնա յաղթեալ :
 405 Ապա ըղնա առ ինքն կոչեալ ,
 եւ ընդ նըմա սէր հաստատեալ .
 Յորժամ եղևն առանձնացեալ ,
 Միր Շարաֆին ըղնա խեխտեալ .
 Նաեւ ըղգօրսըն կոտորեալ ,
 410 որպէս փոշի ասիւն եղեալ :
 Եւ Միր Աղդին այսպէս կորեալ ,
 եւ չար մահուամբ յերկրէ բարձեալ .
 Զառհաւատչեայն աստէն տուեալ ,
 զյաւխտենին անդ է պահեալ .
 415 Եւ որք որմին նըման եղեալ ,
 սոյն սարաւիւ ըընաջնջեալ :
 Իսկ վեցերորդ Քուրա Ալին լեալ ,
 ի Խառանու երկրէն ելեալ .

- Ուր եւ կային ապրտամբեալ,
մեծաւ սիրով առ ինքն կոչեալ: 420
- Այսպէս անթիւ դօրքս կազմեալ,
արիւնարբուք ամէնն լեալ.
- Կրկին անգամ յՈւրֆայ եկեալ,
դամենեանքն կողոպտեալ: 425
- Ի խառանու մինչ ի Մուսուլ,
եւ ըզՇահրազուշ աւերեալ:
- Ամթայ փաշայն դօրս դումարեալ,
եկեալ ընդ նմա պատերազմեալ,
- Եւ յաղթել զնա ոչ կարացեալ,
այլ ինքն նկուճ ի յետ դարձեալ: 430
- Նա դօրացեալ եւ քաջացեալ,
եւ ի Պաղտատն դիմաւորեալ.
- Բազում աւուրս զնա պաշարեալ,
եւ ըզչըրջակայն կողոպտեալ:
- Բայց ըզքաղաքն չեղեւ ատեալ,
զի էր անթիւ դօրօք լըցեալ: 435
- Այլ յետ ի Միջագետս դարձեալ,
եւ զԱսորիս աւեր ամեալ:
- Դեռ եւս ինչ դործ նորա չարեալ,
զի ի միջոյ եղեւ բարձեալ: 440
- Եւ այլ բազում վատ մարդ ելեալ,
եւ աւերիչ աշխարհի լեալ.
- Զի ի միմեանց ելով ուսեալ,
յայսպիսի չար դործս սովորեալ:
- Այս ամենայն չարս որ գըրեալ,
ի մեր մեղացքն դործեցեալ: 445

- Հայաստանու հիմքն քակեալ,
 մինչեւ ի սպառ զնա կործանեալ :
 Հազար քառսուն թուին սկըսեալ
 450 մինչ ի վաթսունըն ժամանեալ .
 Եւս առաւել չարիք ցուցեալ,
 զաշխարհս Հայոց բընաւ ջընջեալ :
 Զայս ամենայն Շահըն լըւեալ,
 ուրախութեամբ բազում լըցեալ .
 455 Վըրէժխընդիր նախնեացն եղեալ,
 եւ Օսմանցուն վերայ շարժեալ :
 Երեքհարիւր հազար դօրօք,
 ի Դաւրիժու վերայ եկեալ,
 Փութանակի զքաղաքն առեալ,
 460 ուստի Ճղալ—օղլին փախեալ :
 Յետոյ եւ զՏեմիր դաբին առեալ,
 որ Աղեքսանդըն էր դուռն եղեալ .
 եւ յետ նորա ըղճամախի,
 յետոյ զԹֆլիս եւ զՏոււմանի :
 465 Այլ եւ զԿէչառի առեալ,
 որ այժմ Կէնճայ է անուանեալ :
 Այլ եւ բազում քաղաքս խլեալ,
 զմարդիկ նմա հնազանդեալ :
 Ութըն ամիս խտար արարեալ,
 470 սովալըլուկ զնոսա նեղեալ :
 Անթիւ հեծեալըս կոտորեալ,
 ապա զքաղաքն իւր առեալ :
 Նաեւ զքաղաքն Վաղարշ առեալ,
 որ Երեւան էր անուանեալ .
 475 Եօթըն ամիս ըղնա սպառեալ,
 ապա եղեւ ի նա մըլտեալ :

Ապա գնախառնած տուալ ,
 և քղՁուղոյ աւեր տձեալ .
 ԶՍալամատ , նաեւ գԱզրակ ,
 մինչեւ ի վան ձերբակալեալ : 480
 Նաեւ ի Ղարս նա էր հասեալ ,
 մինչ յԱրղըրում եղեւ տիրեալ :
 Զայսչափ երկիրս որ Շահն տուալ ,
 ամէնն Հայոց էր երկիր լեալ :
 Բայց գայն չարիքն որ Հայոց լեալ , 485
 որ մի ի գիրքս չեմ յիշեալ .
 Որ ոչ երբեք է այս եղեալ ,
 ի յԱղամայ մինչ մեզ հասեալ :
 Եւ գայս ամէն երկիրս որ առ ,
 գիւր բրնակիչս ամէն գերեալ . 490
 Մինչ յիւր երկիրն գնտառ վարեալ ,
 ապա ազոտ գնտառ թողեալ :
 Զազգրս Հայոց նա մեծարեալ ,
 գիւղս և քաղաքս նոցա տըւեալ .
 Եկեղեցի նոցա չինեալ , 495
 բրնակու թիւն անդ տրարեալ :
 Բայց Հայաստանն այնպէս ջրնջեալ ,
 անչէն բրնաւ ըն մընացեալ .
 ի թամբիժայ մինչ ի Սաամալօլ ,
 քար վրայ քարի ոչ մընացեալ . 500
 Այլ ամենայնրն վախաւցեալ ,
 երկրոց երկիր տաւեալ ցրուեալ .
 Սաամալօլ քաղաքըն յոյժ լըցեալ ,
 անտի մինչ Էւհ Էն տարածեալ :

480 ձերբակալեալ :

- 505 Ապա Խանդարն խորհուրդ տուալ,
 թէ էր երկիրս է տուեալ,
 Ապա սաստիկ հրաման հանեալ,
 իւրաքանչիւր իւր տեղն երթալ:
 Բայց զի տակ՝ այս խեղճ բանի,
 510 դար ևս աշօք խմովք տեսի,
 Որ Հայոց ազգըն Քըշեցին,
 յայս բարեկից երկրէս հանին:
 Զամանս ի տանեացն դարս ձրկէին,
 զայլս ի հերացն քարչ տծէին:
 515 Զկէսն փայտիւ հարկանէին,
 զամանց տպրանսն կապապակէին,
 Հարք ի յարդւոց բաժանէին,
 զմարս ի դասերց դատանէին:
 Զհարսն րդիւսոց ի միմեանց քակէին,
 520 լայով զնստաւարտաքակէին:
 Այս ամենացն մեղքն է տրել,
 սր անօրէնքն ևն մեղ տիրել:
 Մեր թագաւորքն ևն խափանել,
 զմեղ ի յաշխարհս անտէր թողել:
 525 Զի թէ Քրիստոս կամ ի փրկել,
 յանօրինաց մեղ աղաաւել,
 Թէպէտ մարմնաւորս ստուէն տանջել,
 անդէն հողւով մրիսիթարել:
 Արդ ազաշեմ չմեղազրել,
 530 երկարութեան բանիս ներել,
 Յայսքան բանէս համել տունել,
 և զանարժանս քերան մ'յիշել:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

(241—244 տողերուն համար:)

Սրապիտն սարկաւադ Բաբերթայի 1608ին կ'օրինակէ «ի քաղաքն Պոնտոս, որ է Տրապիզոն», ի խնդրոյ Մինաս քաջ բարունաւորի, Գրիգոր Տաթեւայւոյ Յովհաննու Աւետարանին Մեկնութիւնը: Յիշատակարանին մէջ (Էջմ. 1354, թղ. 199բ) խօսելով ժամանակակից քաղաքական անցքերու մասին կը գրէ առկերս, որոնք կը հային Թաւուլի առողատակութիւններուն (տե՛ս էջ 297, տ. 241—244).

«Որ եւ աղղմանէ չարին բնակարանն բանսարկուն մեծ դադանն եւ չար վիշապն շունն կատաղի եւ երկրորդ Ըռաբասկն պիղծն Այի փաշան, Ճան Փօլատին որդին, որ ժողովեաց բազում զօրս ԿՌ հետեւակ սակման, եւ քան զայս աւելի եւ ոչ պակաս զինուորս ձիաւոր եւ տիրեաց բռնութեամբ երկրին Տիրերայ որ Հալապ տսի: Եւ բազում քաղաքաց եւ գիւղօրէից աւեր էաժ, զոր թէ դրէաք մի ըստ միոջէ չէ բաւական տանել թխթոյ: Որ եւ ի սոյն չարէն աղատամբեալն չարն եւ ժանդն տասնադատիկ քան զսա պիղծ Թաւուլն եւ եկեալ ԺՌ հեծելօք ի յերկիրն Կիլիկեցոց եւ առեալ զԱտանայ, զԹարսիս, զՍիս, զՂարս եւ բազում աւեր էաժ եւ ԵՃ արու մասաղ տղայք դերի տարաւ ի Ատանայ: Եւ անդի գիմեալ ի վրայ երկրին Մարաշոյ աւերելով եւ եկեալ հասաւ ի Սեփաստիայ եւ անդի եկեալ ի Եկեղեաց դաւառն եւ բազում աւեր էաժ երկիցս եւ երկցս որ եւ սովորեալ

էր պիղծ արեան արբուն . . . : Եւ այլ բազում
աւեր էած աշխարհի մինչեւ ի մեծ ծովեղերն
Եփեսոս , Իզմոն : Եւ անտի դարձեալ եկն ի
Կոնիոն , ի Գաղատիայ , ի Կապադովոնի , եւ
անտի ի մեծն Պոնտոս Տրապէզս եւ այրեաց
դքազաքս զայս եւ զնաց կրկին ի Երզնկան :
Զոր Տէր Աստուած մեր ոչ կամեցաւ զկո-
րուստ մարդկան , այլ ետուր զօրութիւն ա-
լիւսր Մուրատ փաշային , որ եկեալ բազում
զօրօք էաւ զմեծ զոռոզն զձան Փաւլատի որ-
դին . եւ անխնա կոտորեաց . եւ զինքն փախըս-
տական արար . եւ ամենայն տունն բնաջինջ
արար : Եւ այլ բազում կոտորս արար ի յեր-
կիրն Տիրերայ : Եւ անտի եկեալ զխմեաց ի
վերայ չարին , որ Թաւուլ ասէին . եւ եկեալ
Էհաս ի մեծ դաշտն Տարօնայ եւ կոտորեաց
զնոսա անխնայարար . փախուց զսակաւս
մինչեւ ի Ղզըլպաշն : Եւ ինքն քաջ ծերն որ
Աստուած զօրացուց , նստաւ ի մեծ դաշտն
Բարերդու եւ զօրս արձակեաց այսր եւ անդր .
եւ զբազումս զտեալ ի սպաստամբ պարոնացն
եւ փաշաներուն՝ բերեալ սուր եղ ի վրայ , ես-
պան . եւ զոր գտանէին՝ բերէին եւ սպանա-
նէին : Եւ արար մեծ խաղաղութիւն ի վրայ
երկրի : Եւ դարձաւ խաղաղութեամբ ի Ստամ-
պուլ առ Թաղաւորն իւր . որ զօրացնօղն Քրիս-
տոս երկար ժամանակ տացէ սուլթան Ահմա-
տին եւ իւր մեծ վաղերին Մուրատ փաշային .
ամէն» :

ԻԱ.

ԿԵՐԵՊԵՏ Վ. ԲԵՂԻՇԵՑԻ
(1475—1555)

ԻԱ.

ԿԱՐԱՊԵՏ Վ. ԲԱՂԻՇԵՑԻ

Կարապետ վարդապետ Բաղիշեցի, ինչպէս յորջորջումը ցոյց կու տայ, ծնած է Բաղէշ, իբր 1475ին: Հօր անունն էր Ստեփանոս, եւ մօրը՝ Ալամշահ¹: Կը յիշէ նա ինքնին իւր եղբայրն ոսկերիչ Աստուածատուր, որ «անմեղ նահատակեալ եղեւ ի ձեռն հարամկաց ի յանապատն Մշոյ», եւ եղբօրորդին, նոյնպէս ոսկերիչ՝ Շահղուրաթ²:

1496ին կը պատահինք իրեն առաջին անգամ, երբ իբրեւ արեղայ Մշոյ Առաքելոց վանքին՝ կը կադմէ 1325ին օրինակուած եւ կադմալոյծ եղած Աւետարան մը: Յիշատակարանին մէջ կը գրէ Կարապետ արեղայ. «ի վերջին դարիս եւ յեանում ժամանակիս . . . յորում է թվականութիւն մեր ԶԽԵ. առաջնորդք սուրբ ուխտիս Ղազարու վանացս տէր Եղիայ արհիեպիսկոպոս եւ տէր Թորոս արհիեպիսկոպոս եւ տէր Ղազար վարդապետն տեսին զսուրբ Աւետարանս զի յոյժ հնացեալ էր կտալն եւ էր առանց արծաթոյ եւ անտես

¹ Տե՛ս վարը էջ 313:

² Տե՛ս վարը էջ 313:

Եւ անմայելուչ գոլով արտաքուստ ի տեսու-
ղացն . վասն որոյ ետուն վերստին կազմել զսա-
եւ արծաթապատ զարդարել որպէս եւ տե-
սանէք . . . : Արդ յիշեցէք ի Քրիստոս զհաւա-
տարիմ եւ զհամեստ կանայքս զՉիչաքն եւ
զՍւոռւմ շէն , որ սակաւ ինչ արծաթով աւգնա-
կան եղեն ի զարդ Աւետարանին . . . : Նաեւ . . .
զսուտանուն Կարապետ արեղայս զԲաղիշեցի՝
զվերջին կազմողս յիշեցէք . . . (եւ) զՄար-
գարայ քահանայն (եւ) զԾնողսն իւր»³ :

Կարապետ արեղայ իւր եղբօր հետ Տա-
րօն եկած էր հաւանօրէն քաղաքակոն հորի-
զանի սղտորութեան պատճառաւ . ճիշդ այս
տարի Չաքարիա գրիչ , որ յԱւելսու վանս
յառաջնորդութեան Յակոբ Եպիսկոպոսին
Աւետարան մը կ'օրինակէր , «ի դանութեան
ազգին Նետողաց Ըստոում բէկին» , ժամա-
նակն «գառն եւ չար» կը ներկայացնէր , երբ
«ազգն Նետողաց» , «բռնացեր են ի վերայ
Հայոց ազգիս»⁴ :

1502ին գործով մը կ'իջնայ Կարապետ
արեղայ Միջագետք , Բերդաձոր գիւղը , ուր
կ'օրինակէ Մաշտոց մը : Յիշատակարանին
մէջ կ'արձանագրէ . «Արդ գրեցաւ սուրբ
ղիւրքս որ կոչի Մաշտոց , յերկիրս Միջագե-
տաց ի յառտուածապահ եւ յանուանի զեօղս
որ կոչի Բերդաձոր եւ անուանի Բէքիաջուկ ,
ձեռամբ անարժան եւ անսխիտան մեղաւոր եւ

³ Յիշատակարան «ՂԱԻԾ Աւետարանի» Առաքելոց
վանայ Մշոյ :

⁴ Թորոս Աղբար , Բ . , 426 :

վժռուն զբռնի Կարապետ նուտանուն արեղայի
Բաղիշեցոյ, որ պատահամբ հանդիպեցայ
ասա եւ սկսեալ կատարելի կամաւք եւ աջո-
ղութեամբ ամենակալին Աստուծոյ : . . . Արդ
զրեցաւ սուրբ զիբքս ի թմականիս Հայոց
ՋՅԱ, ի դասն եւ յանրարի ժամանակիս, որ
յամենայն կողմանց նեղիմք յանաւրինաց» :
Կր խնդրէ յիշել «նաեւ զիս դանիմաստ զբիշս
զԿարապետ եւ զճնուգսն իմ զՍտեփաննոս եւ
զԱյամբչոյ, եւ զգովելի եւ զհոշակաւոր եղ-
բայրն իմ գոսկերիչ Աստուածատուրն, որ
անմեղ նահատակեալ եղեւ ի ձեռն հարամկաց
ի յանապատն Մրչոյ եւ թողին սուղ անմխի-
թար : եւ զեղբորորդեակն իմ զՇահգուբաթ
ոսկերիչն ամենայն արեան մերձաւորաւք»⁵ :

Այսին ի Վան Ջաքարիա արեղայ կ'օրի-
նակէ Աւետարան մը : Աւետարանիս սկիզբը
դանումը Մատթէի նկարի տակ կը կարդա-
ցուի արձանագրութիւնս : «զԿարապետ Բա-
ղիշեցի յիշեալ ի Տէր» : յիշատակագրութիւնս
մանրանկարչէն է : Հանդիպած է Կարապետ
Բաղիշեցի այս թուին ի Վան եւ նկարագար-
դած Ջաքարիայի օրինակութիւնը : Բոլորո-
վին տարրեր անձ է Կարապետ արեղայ ի
Վարադ, որմէ է Յիշատակագրութիւնս :
«Ի Զկի թմին (ե ս) Կարապետ սուտա-
նուն արեղայ եւ սիրական եղբայրն մեր տէր
Յոհովանէսն ելաք ի գրանէն Վարադա սուրբ
Նշանին եւ եկայք ի ծառայութիւնն տիեզե-

⁵ Երեւան, Պետ. Թանգարան, Թ. 456 :

բայլոյս վարդապետին Ղուկասի ի սուրբ
 էջմիածին. եւ զԱռաւելաց գիրքս դատ հրա-
 մեաց : Եւ Աստուած զինքն խաղաղութեամբ
 պահէ ընդ երկայն աւուրս. ամէն : Եւ ի հայ-
 րապետութեան տեան Սարգսի որ բաղում
 երախտիս ունի ի վերայ մեր քան զչափն ա-
 ռաւել. արարիչն Աստուած խաղաղական կե-
 նաւք պահէ. ամէն»⁶ : Այս Վարապեցի Կա-
 րապետէն է նաեւ հետեւեալ յիշատակագրու-
 թիւնս. «Ի թվականիս Հայոց ի ԶՀ ես Կա-
 րապետ սպասաւոր սուրբ ուխտիս Վարապայ
 եկի ի Բաղէշ քաղաք եւ տեսայ զգիրքս քա-
 ղուածու երգոյն Սաղմոսի առ խաւճա Մի-
 քայէլին եւ խնդրեցի ի նմանէ» եւն⁷ :

Տարբեր անձ է նաեւ Կարապետ Վ. Զա-
 մալ Վարապեցի, որ ծաղկեցաւ ԺԶ. դարու
 երկրորդ կէսին :

1513ին կ'օրինակէ Կարապետ Բաղիշեցի
 Սաղմոսարան մը Մշոյ արեւմտեան կողմը,
 չորս ժամու հեռաւորութեան վրայ կառու-
 ցուած Եղրդուաի վանքը⁸ եւ կ'աւարտէ նոյն
 տարւոյն Յունիս 30ին⁹ :

1526ին դարձեալ կը դանենք զինքը Տա-
 րօն, Առաքելոց վանքը, ուր Յայսմաւուրք մը
 կ'օրինակէ ի խնդրոյ Սիոն տանուտիրոջ եւ

⁶ Էջմ. 2603, 1ա (Ն. Լամբրոնացոյ Մեկն. Առա-
 վոց) :

⁷ Յ. Թոփճեան, Յուլիոյ Դաղեան Խաչիկ վար-
 դապետի հաւաքման, էջ 62 :

⁸ Սարգիսեան, անդ, էջ 236 :

⁹ Յիշատակարանս պիտի հրատարակեմ վարը ամ-
 րողջութեամբ :

ի վայելուին սպասաւորաց Ս. Առաքելոցն : Այս ձեռագիրը ապա Մարտիրոս արեղաց , «որ եւ եմ ես ի դաւառէն Տարօնոյ վարժեալ ի դռուն Ս. Կարապետին» , կը ծաղկէ եւ կը դրէ յիշատակարանը , ուր կ'ըսուի , թէ գրուած է բնագիրը «ձեռամբ գրչի Կարապետ կրօնաւորի» : Կը խնդրուի «յիշել ի Տէր դաւաջնորդ սուրբ ուխտին զԹաղէսս եպիսկոպոսն եւ զերջանիկ քարունապետն մեր զԹորոս , զոէր Հայրապետն եւ զայլքն ամենայն , որք օժանդակ եղեն ի ծաղկելն եւ ի կապելն» , եւ մասնաւորապէս «զգծող սորա զոէր Կարապետ Բաղիշեցի , որ բազում աշխատութեամբ գրեաց» ¹⁰ :

Տարօնոյ Առաքելոյ վանքի արեղոն եւ զրիչը այս թուականէն ետքը մինչեւ 1540 կը լուէ : Բայց ունինք իրմէ ընդարձակ տաղ մը գրուած 1540 տարւոյն , ուր կը ներկայացնէ ինք զինք «Կարապետ Վարդապետ» : Ասկէ կը տեսնուի թէ Կարապետ արեղան բարձրացած է վարդապետական աստիճանին : Նոյն տարւոյն Աստուածատուր արեղաց կը յայտէ մեզ թէ Կարապետ ձեռնադրուած էր արքեպիսկոպոս եւ կարգուած Առաքելոյ վանքին տւաջնորդ , ի կենդանութեան ծերունի Թաղէոս արքեպիսկոպոսին : Աստուածատուր արեղաց 22թ (1540) թուին կ'օրինակէ Սաղմոսարան մը «ի խնդրոյ բարեմիտ քահանային Գաւթի» (յԱմիդ) : «Գրեցաւ սա ի մեծ եւ

¹⁰ Յստատուութիւն Առաքելոյ վանքի ի Մուշ :

հռչակաւոր եւ յաստուածարնակ սուրբ ուխտս Ղաղարու, ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոցս եւ սուրբ տիրամայր Աստուածածնին եւ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Թադէոս արհեպիսկոպոսին եւ տէր Կարապետին. եւ այլ միաբան եղբարց. . . : Եւ արդ զրեցաւ Բ. Կանոն ի մայրաքաղաքն յԱմիթ ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի : Մեծ եւ արհեպիսկոպոսն Թադէոս. . . զիս երեւ ի վանքս Ղաղարի. ինքն ձեռնարկեաց մեծ զուամբիթին եւ ես նստայ ի զիր Սաղմոսիս. եւ բազում վիշտս կրեաց. ողորմութեամբն Աստուծոյ վերստին նորոգեաց զզուամբիթն սուրբ Առաքելոցն եւ զայլ բազում խախտեալ տեղիս. . . ¹¹» : Այս Թադէոս արքեպիսկոպոս ¹² որդէղրած էր զինքը եւ յետ մահուն իր կաակակատարը կարդած : Կը զրէ Աստուածատուր զրիշ ուրիշ տեղ մը. «զրեցաւ ի խնդրոյ բաղմերջանիկ. . . տէր Թադէոսին (որդւոյ Շարաֆին եւ Մինա խաթունին). . . ի թվին Հայոց ԶՂԶ. . . յաստուածարնակ ուխտս Ղաղարու, ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոցս եւ Տիրամայր սուրբ Աստուածածնին եւ Գրիգոր սուրբ Լուսաւորչին. . . յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս արքեպիսկոպոս-

¹¹ Սաղմոսարտն Տիգրանակերացի Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., 421—422 :

¹² Կը յիշուի արդէն 1521ին իրրեւ առաջնորդ եւ եպիսկոպոս Առաքելոց վանքի. Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 326 :

սայն տեսան Կարապետի Վոր էր սրղեղիր և Կապեղապետար տէր Թաղէսս արքեպիսկոպոսին) և տեսան Սարգսին, տեսան Հայրապետին և տեսան Առաքելին և այլ միտքան եղարարցն»¹³ :

Թէպէտ Աստուածատուր գրիչ չի շեշտեր, թէ Կարապետ արքեպիսկոպոսն և տառջնորդն Բաղիշեցին բլլայ, բայց ամէն օրորայց կը մղէ զմեզ նայնացնելու Կ. Բաղիշեցին Առաքելոց վանքի համանուն տառջնորդին հետ :

Նշնշին կը շինէ Առաքելոց վանքի ժամատունը, որուն տջակադմեան միջին սիւնի վրայ կը կարդացուի արձանագրութիւնս¹⁴ .

Ի ԹՎԿ. Շ. ԹԳ : ՇԵՆԵՅԱԻ ԺԱՐԱՏՈՒՆՈ ՁԵ-
ԹԱՐԵ ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՇԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ՅԷ-
ՇԱՏԱԿ ԻԻՐ ԵՒ ՄՆՈՂԱՅ ԻԻՐՈՅ

Կարապետ Վ. Բաղիշեցի ներկայացաւ մեզի նախ արեղայց գրիչ, որ իւր գործունէութեան ստորալէզն ունէր Մշայ Առաքելոց վանքին մէջ. վանքս մտած էր իբրեւ սրղեղիր Թաղէսս արքեպիսկոպոսի և տառջնորդի. և անոր կենդանութեան ընտրուած փոխանորդ տառջնորդութեան :

Բայի գրչութեան արուեստէ հմուտ էր անիկա մանրանկարչական արուեստի և կազմարարութեան : Իր սլաւամեկան յիշատակա-

¹³ Սողմասարան և ձեռագիրս Տարսնայ :

¹⁴ Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 231—232 :

րանը, գրուած 1513ին, ցոյց կու տայ, թէ անիկա վարժ էր նաեւ հիւսելու չափական գրութիւններ. այս պարագան կը դրդէ զմեզ նոյնացնելու զինքը տաղասաց Բաղիշեցի Կարապետին հետ, եւ իրեն վերագրելու այն ամէն տաղերն ու դանձերը, որոնք հասած են մեզի յանուն Կարապետ Բաղիշեցւոյ: Պէտք է շփոթել սակայն այս Կարապետ Բաղիշեցին այն Կարապետին հետ, որ թէպէտ հայրենեօք Փարխնդցի էր, բայց սովոր էր կոչել ինք զինքը Բաղիշեցի († 1623): Անշուշտ ելած են Բաղէշէն ուրիշ Կարապետներ ալ, բայց խընդրական կը մնայ, թէ օժտուած ըլլան անոնք ալ տաղաչափելու շնորհքով:

Կը թուեմ այս տեղ Կարապետ Բաղիշեցւոյ ինձ ծանօթ դանձերն ու տաղերը, որոնք կ'երեւցնեն շնորհք արտայայտելու մտքեր եւ զգածումներ եւ զրի տոնելու դանոնք հաճելի սճով, զողարիկ շէնքով:

1. Տաղ Արարածոց ասացեալ ի Կարապետէ:

Եկայք Ազամայ որդիք,

արարածք ամէն միաբան,

Օրհնեմք զարարիչն Աստուած

որ ստեղծեաց զէակս ամենայն . . . :

Զեռագիրք՝ էջմ. 33, 131ա (Ժէ): 527, 148բ (1664): 1428, 178ա (1642. սկ. պատկաս): 1677, 52բ: Երեւան, Պետ. Թանգա-

րան, 618, 29բ (1640․ պակասաւոր) : 855, 94ա (ժէ․ պակասաւոր) : Վիեննա, Մխիթ․ Մատ․ 684, 64բ (ժԶ) : 745, 94բ—101բ (ժէ․) : Վենետիկ Մխիթ․ Մատ․ 243, 69բ (ժէ․ Յուսակ՝ 634) : Ուրիշ մը Բաղմալէս, 1897, էջ 425 :

Հրատարակուած՝ Բաղմալէս, 1880, էջ 97—100 (Թ․ 243էն) :

Կարապետ վարդապետ տաղս գրած է Հայոց ԶԶԹ (1540) թուին : Վենետիկի Մխիթ․ Թ․ 243ի ընթերցուածը՝ ՌԺԴ (1565) տառնոց տարակուսի ձեռագրին դրչութեան տարին է¹⁵ : Հեղինակին ծննդավայրը չէ յիշուած․ ինձ կը թուի, սակայն, թէ անիկա այս շրջանէն մեղի ծանօթ Բաղիշեցի Կարապետն է, որ դարձած է Տարօնի Առաքելոց վանքը : Տարօնեցի մը կը մասնէ տաղ 159․

Ո՞ր են տաջին իշխանքն,

Քան Մուշեղ եւ Գաղլին Վահան :

Տաղիս մէջ կը գծէ Երզնէր «աշխարհացոյց» մը, եւ կը պարզէ իւր ունկնդիրներու առջեւ աշխարհի Երեք մասերու մէջ բնակող ազգերն ու անոնց նշանաւոր քաղաքները : Այս բովանդակութիւնը գեղեցիկ կերպով վերհանած է դրչադիր մը, որ այսպէս խորադրած է տաղս․ «ի Կարապետ վարդապետէ արա-

¹⁵ Էջ 332 կը յիշէ Կարապետ Գաղղիոյ «Փրանցա» թաղաւորը, որ Փրանկիսկոս Ա․ է, թաղաւորած 1515—1547 :

ընալ ոտանաւոր ի վերայ ամենայն աշխարհի ,
դոր եւ նոյ յետ ջրհեղեղին արար երեք մա-
սունս եւ բաժանեաց ի վերայ երկոյ սրբւոցն
խւրոց»¹⁶ : Այս խմատով ալ ուրիշներ կո-
չած են «աշխարհացոյց համառօտ բանիւք» :

Ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ գուրս ին-
կած է տաղիս սկզբնաւորութիւնը . այսպիսի
ձեռագրէ ծագած են էջմիածնի Թ. 527 եւ
1677 , ուր կը պակսին առաջին 1—14 տո-
ղերը : Իսկ տող 53—164 իբրեւ առանձին
տաղ , առանց հեղինակի անուան , մուտ դրած
է Տաղարաններու մէջ . այսպէս՝ «Ողբ ի վե-
րայ Հայոց թագաւորաց եւ իշխանաց» խո-
ւարդով եւ սկզբնաւորութեամբս՝

Սուտ եւ անցաւոր աշխարհ ,

ո՞ւր են մեր իշխանքն ամենայն . . .

էջմ . Գէորգեան բաժին , Թ. 281 , թղ .
134ա—բ = Աճառեան , Տաղարան , 131ա , 424 :
Քէչիչեան , Յուց . Չմմառի , 22 , 326ա : Պա-
րիս , Աղղ . Մատ . 283 , թղ . 169ա : Վենե-
աիկ , Մխիթ . Մատ . 1371 : Ասկէ հրատարա-
կած Ա. Չօպանեան , Հայ էջեր , էջ 13 :

Տաղիս 47—88 տողերը , Գաբրիէլ գրչէն
ընդլայնուած , ունինք Վիեննայի Աղղային
Մատենադարանի Թ. 22 հայերէն ձեռագրին
մէջ , ամբողջութեամբ հրատարակուած Հ. Յ.
Տաշեանէ , Յուցակ , էջ 32—33 :

¹⁶ Տեսած է ձեռագիրս Ղ. Վ. Փիրղալէմեան .
Դիւան Հայոց Պատմութեան . դիրք Ժ. , էջ 500 :

Կարապետ փարպապետի այս տաղը
պիտի հրատարակեմ փարբ ամբողջութեամբ :

2. Ողբ ի վերայ արշաւանաց Խաւայէլ
շահին : Գրուած թա իբրեւ յիշատակարան
կցած է Կարապետ Բաղիշեցի իւր 1513ին
օրինակած Սուրբ Գրքի մէջ , գրուած
Եղբորուսի փանքին մէջ : Ձեռագիրը կը գրա-
նուի այժմ յիշկորեայ Վաղարշի : Յիշատա-
կարանիս արտադրութիւնը կը պարտինք
հայտնէմ F. Macletի , որ հրատարակեց զայն
ի թերթին Revue des Etudes Arméniennes,
1 (1920) , 94—101 : Նայնք կ'արտատպենք
ստորեւ , ինչ ինչ ուղղորմեքով :

3. Գանձ Գրիգորի Աստուածաբանին ի
Կարապետ Բաղիշեցւոյ :

Կենդանաբար որդիդ միածին ,
Ասէր մարմին յարգանդի Կուսին ,
Վասն Աղամայ թո նախաստեղծին ,
Որ մերկացաւ զփոստս աստղին . . . :
Վ . Եկեղեցւոյս և ժողովրդեան
Էւր տղնական յաւար նեղութեան :

Տնակապ գրեքք՝ ԿԱՐԱՊԵՏ (Վերջին
տան՝) ԲԱՂԻՇԵՑԻ :

Ձեռագիրք՝ Թարգմ. Թ . 43 , թղ . 122բ—
124բ (ԺԶ : Աճատեան , Յուլիսկ , էջ 36) :
Ասկէ Աճատեան , Գանձարան , թղ . 168 : Վենե-
տիկ , Մխիթ . Մատ . Ա . Գանձարան , էջ 209 :

Ըստ Հ . Մ . Պատարեանի (Բարձրակոյ ,
1907 , էջ 61) թէ Վենետիկի Մխիթ . Մատե-

նադարանի Ա . Գանձարանին եւ թէ 1899ին Պարսկաստանէն ի Ս . Ղաղար հասած ուրիշ Գանձարանի մը գրիչները Կարապետ Բաղիշեցի անունը կը կրեն . վերջնոյս մէջ ի Ս . Պետրոս եւ Պաւղոս առաքեալսն երգուած Գանձին ետեւը գրուած է . «Կարապետ գրչակս յիշեալ ըղբաղիշեցի անմիտս» . իսկ առաջնոյն մէջ Գրիգոր Առաքածարանին նուիրուած գանձին վերջը կ'ըսուի . «Ի դժոգէս այսմ Գանձարանիս յանմիտ Կարապետէ Բաղիշեցւոյ»¹⁷ : Դժբախտաբար երկու ձեռագիրներս ալ անթուական են : Պատուերեան գրէն դատելով երկուքին գրիչն ալ մի եւ նոյն անձը կը համարի : «Մեր Ա . Գանձարանէն գիտեմ , կը գրէ Պատուերեան , որ ինքը Կարապետ Բաղիշեցին տաղասաց է եւ գանձասաց . եւ սա Առաքել Բաղիշեցւոյն բոլոր գանձերը հաւաքած եւ օրինակած ըլլալով կասկած կուտայ անոր աշակերտած ըլլալուն . որով ըստ ինքեան այս գրիչը ԺԶ . դարուն սկիզբը <ապրած> պէտք ենք համարիլ : Ս . Ղաղարու Ա . Գանձարանին մէջ Կարապետ Բաղիշեցի ունի յիշեալ գանձն միայն եւ յաջորդ տաղը :

4 . Տաղ վասն Վարդին :

Պուլսպուլն է հագեր ի յօտըն կօշիկ ,
 Զվարդն կու փնտռէ սիրով անուշիկ .
 Զայն է արձակեր , կու կանչէ վարդ , վարդ ,
 Վարդ , վարդ , դու դուարթ ,
 Ես պուլսպուլ , դու վարդ :

¹⁷ Նոր հայկաղեան Բաղիւրք , ընդ բառիւ Գանձարան :

վ. Կարապետ ծառայ, բնակարան մեղաց,
 Զպուլպուլն ընդ վարդին սակաւ մի գո-
 վեաց :

Ձեռագիրք՝ Վիեննա, Միսիթ . Մատ . 405,
 29ա—30ա : 514, 144բ : Թաւրիզ, Լիլաւա-
 թաղի Մատ . Թ . 3, 34բ (ԺԹ . , Յուլ . 63 =
 Աճառեան, Տաղարան, 258ա) :

Հրատարակուած՝ Գամառ-Քաթիպա, Եր-
 գարան : Քնար Հայկական, 246 : Գիրք Դպրու-
 թեան եւ Տաղարան, 213—214 : Կոստանեանց,
 Նոր Ժողովածու, Բ . , 14—15 (1695ի Տաղա-
 րանէ) : Հայերգ, 72—73 :

Վիեննայի 405 կը կարդայ . «Կարապետ
 դպիր որ ծառայն մեղաց» . Քնար Հայկական
 եւ Հայերգ ունին «Աւետիս տայիր ծառայն իմ
 մեղաց» : Հ . Ղ . Ալիշան, Հայրուսակ, էջ 589
 կը վերագրէ «Բաղիշեցի Կարապետի» :

5. Ողբ ի վերայ մեղաց եւ պաղատանք
 առ Աստուած ի Կարապետ վարդապետէ (Բա-
 ղիշեցւոյ) :

Աստուած իմ Յիսուս Քրիստոս,
 Կենդանի եւ Կենդանարար,
 Ձիս Կենդանացու հոգևով մեռեալ
 իմ մեղօք Հարաշար . . .

վ. Քեզ փառք Աստուծոյ բանին,
 պատիւ տամ քեզ յօժարարար .
 Տուր ինձ բնութիւն բարի,
 զի օրհնեմք դքեղ մեղմարար :

Տունք՝ Ա.—Ք :

Զեռագիրք՝ Երեւան, Պետ. Թանգարան, 359, 445բ (1623) : 361 : 364 : 365 : 385, 40բ (Ժէ) : Էջմ. 282, 4. 68ա (1627. Թերի. Հմմտ. Արարատ, 1895, էջ 124) : Պարիս, Bibl. nat. 283, 102բ : Վիեննա, Մխիթ. Մատ. 63, 16ա (Թերի) : Զեռ. Կերլայի, Թղ. 453ա = Վիեննա, Մխիթ. Մատ. 745, 293ա :

Խորագիրը Պարիսի 283ի Համեմատ է. Վիեննայի Թ. 63 ունի «Ողբ ի վերայ մեղաց եւ նախատինք անձին եւ ապաշաւանք առ Աստուած» . իսկ Էջմ. 282 պարզապէս՝ Տաղ Կարապետ վարդապետի Բաղիչեցոյ :

6. (Խրատ դանձ երգելոյ) ի տէր Կարապետ վարդապետէ Բաղիչեցոյ :

Թէ ձայն ունիս քաղցր եւ բարակ,
Զդանձերս առա դու համարձակ.
Ապա թէ հաստ է եւ խառնակ,
Յայսկից ի դատ կացիր յերակ...

Ընդ ամէնը 13 տուն :

Զեռագիր՝ Էջմ. 282 4., 72ա—73ա (1627) (Հմմտ. Արարատ, էջ 126) : Երեւան, Պետ. Թանգարան 359, 3բ—4ա (1623), անանուն :

Հրատարակեց՝ Ն. Քարամեանց, Արարատ, 1895, էջ 130 :

Ն. Քարամեանց կը գրէ. «Այս ոտանաւորը յայտնապէս երկու մասից է բաղկացած. մի մասը, որ վերաբերում է դանձերն երգելուն եւ աւարտում է վեցերորդ անով, երեւի

սլատկանում է Կարապետ վարդապետին . իսկ վերջին մասը , որ վերաբերում է Գանձարանի գրքի գործածության , հեղինակութուն է Մարտիրոս գրչի : Երևելի Ղուկաս արեղան (գրիչը) այս մասը իւր օրինակում իրրեւ շարունակութիւն է գտել Կարապետ վարդապետի ոտանաւորի ու նրա անունն տակ էլ արտայայտել է» (Արարատ , 1895 , էջ 126) :

1 .

ՏԱՂ ԱՐԱՐԱԹՈՑ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՍԱՅԵԱԼ

Որ գովի բաժինն է Քամայ :

Եկայք Աղամայ օրդիք ,

արարածք ամէն միտքան ,

Օրհնեմք դարարիչն Աստուած ,

որ ստեղծեաց զէտիս ամենայն .

Որ ինքն է անեղ բնութիւնն ,

սուրբ Երրորդութիւն միական ,

ՋԵՌԱԳԻՐՔ՝

A = վիեննայի Մխիթ . Մատենադարանի Թ . 684, քղ . 64բ—74բ :

B = վիեննայի Մխիթ . Մատենադարանի Թ . 745, քղ . 94բ—102ա (արտագրուած Կերլայի Թ . 43 Տաղարանէն) :

Հրատարակութիւն՝ V = Բագմալէպ , 1880 , էջ 97—100 :

ԽՈՐԱԳԻՐ՝ Տաղ Արարածոց A . տաղ արարածոց . < Երդի ի գոյն > Երազ է սուտ , Եզրարք < տաղին > B . Կարապետ վարդապետի (1565) տաղ աշխարհացոյց զեղեցիկ . V :

Ենթախորագիրը ունի միայն B :

Յ որ է ինքն V : բնութիւն BV :

- Զարդարեաց իմաստութեամբ
 զբոլոր բնութիւնս ամենայն ,
 5 Ստեղծեաց զԱղամ նախնին
 թագաւոր՝ եւ եղ. պատուիրան ,
 Թէ յամէն ծառոց զուկեր ,
 ՚ւ ի պլտղոյն շունիս հըրաման :
 Օձն էր կորըստեան պատճառ ,
 բանասրկուն էր առիթ մահուան ,
 Սարեցին ըզձեռագործն
 եւ արին մահու գրաւական :
 Հրաման առին յարարչէն ,
 եւ դրին պատճառ շինութեան ,
 10 Եւթանասուն ուսոր եւ դուսոր
 ծրնան զնահապետքն զամենայն :
 Եւ հրաման ի յարարչէն ,
 բաժանել զլեզուքն ամենայն ,
 Եւ ամէն լեզուաց բաժին
 ի յաշխարհս չորեքանկեան :
 Եւ բաժին Քամոյ ազգին ,
 վիճակաւ գաւառք բազմական ,
 Յայտնի ՚ւ անձանօթ աշխարհք ,
 զոր գիտակ է իմաստութեան :
 15 Նախ բակիդրն առնեմք նորա ,
 որ քաղաքն է հիւսիսական .

5 եւ V. պատգիրան B: — 6 ծառէ B. դու
 չիք V. պաղոյն] միայն V: — 7 զաշտեան A էր
 չիք A: — 9 շինութեանն A: — 10 հ. (= եւթանա-
 սուն) AB չիք V. ուստերս եւ դըստերս V: զնահա-
 պետքն BV. զամենեւեան ABV դրինք զամենայն հա-
 փին համար: — 11 ելեալ V ի չիք V: — 12 լեզուաց A:
 — 14 անձանօթք B զոր] գի B է] եւ իմաստութեանն
 A: — 15 նրմա B:

Բուխար ասեն նըմա ,
 որ ելնէ սամուրք աննըման :
 Եւ այլ ի կարգի նորա ,
 որ անկնի կողմ արեւելեան ,
 Խաթայ ու Խութայ ասեն ,
 որ է թախտ աղգին Լակղըստեան :
 Եւ այլ է ընտիր աշխարհք ,
 մեծամեծ քաղքունեայք որ կան .
 Բալխ ու Բաղաշխան ասեն ,
 զոր բերեն զլաճուարդն ամենայն :
 Ելանք ընդդէմ զըրախտին ,
 զոր մարդիկ անդ զըթար մըտան ,
 Որ Չին ու Մաչին կոչի ,
 որ կաղմեն դեղթափ , չինխտան :
 Եւ այլ ի ներքին կողման ,
 որ ասի Չորով Հընդուստան ,
 Քարուլ , Ղանդահար ասեն ,
 որ տիրեալ աղղըն Հաղարան :
 Ի յայնկոյս ծովուն միջին
 են բնակեալ լեզուք զանազան .

20

25

16 կու. ասեն V սամուրքըն B : — 17 անկանի V իմացիր անկ(ա)նի ի. յարեւելեան A : — 18 խըթայ V. թաղխթ A. լակղըստան B լակղստան V : — 19 այլն V. չիք է V ընդիր B աշխարհք] քաղաք B. քաղքունայք BV : — 20 բաշխ BV պտտաշխ V զլաճուարդըն B լաճուարդ V աննման V : — 21 ելնեմք V ելաք B. ի դէմ B մարդիք B մարդիկք V անդ չիք V մտանեն V : — 22 եւ կաղմեն դեղդափ V չինխտան A : — 23 այք B չորրորդ V չինդխտան B չինդուստան V : — 24 զանտահար V որ չիք V տիրեալ է V աղդ B Հաղարան V : — 25 ծովին B բնակեալք B :

- Թախտ ունին զՊեճանակալն ,
 որ առի խորու Հընդուստան :
 Լալ ու գոհարն անդ լինի ,
 եւ քարինք անդին տատուական .
 Զոր բերեն մարդիկ յաշխարհս ,
 թաղաւորքն ի վերայ խնդան :
 Են աղնիւ նախնեաց նոցին
 վիճակաւ ազն Եթովպական .
 30 Եւ Աստուած պարզեւք նոցա ,
 ըղոսկին աղնիւ բուսական :
 Հաւատովն են քրիստոնեայք ,
 եւ դործովք ուղղափառութեան .
 Ի Փիլիպպոսէ շնորհաց ,
 որ ընտրեալ են ուղղադաւան :
 Եկայք որ մըտնուէք յաշխարհն ,
 որ է կողմն ի հարաւեան .
 Թախտ ունին նոքա զԹոնոզն ,
 ի յաշխարհն Մըղըրիպիստան :
 35 Յառաջն էին ձըկնակերք ,
 եւ անկուշտ մարդադէմ գաղան .
 Այժմ են խիտ քաջ ըռամալք ,
 եւ ազգաւ են մահմետական :

26 Թախթ A զդէճանակալն V հընդուստան B : —
 27 գաֆարն A կոհար B գոհար V տատական B :
 — 28 մարդիկք BV թաղաւորք BV վրան V : —
 29 ազգ V Եթովրական B : — 30 պարզեւ V : — 31 հա-
 ւատով BV քրիստոնեայք A : — 32 Փիլիպպոսէ A Փի-
 լիփոսէ B Փիլիպպոսի V շնորհացն BV : — 33 հա-
 րաւացեան BV : — 34 Թաղխթ A Թաւնոզ BV. աշ-
 խարհաւ են մաղըրիպիստան V : — 36 ըռամալ V :

Ի գլխի նոցին բնակեալ
 Էն Մաշրիպք, որ Էն խոժատան,
 Թախտ ունին թղկրբաւնաւոյ,
 Վիճակաւ Էն Ամաղուհան:
 Կինն է նոցա թաղաւոր,
 զոր ատեաց Մակեդոն արքայն:
 Խարաճ տան Փուռթուկալին,
 որ բնակեալ անդ Լեւիաթան:
 Նաւաժարք խիտ քաջ գիտուն,
 որ ատենն զՀրրմուդ կրդղին այն:
 Հրրաման ատնէ նա ծովուն,
 որ բնակեալ է Լեւիաթան:
 Յայտնեցին դոսկի քաներն,
 Ի սինսօրն Հաղաչրստան:
 Մըտան Ի Փէքրով քաղաք,
 տիրեցին բոլոր Հրնդուստան:
 Ի ներքոյ հըքմի նոցին
 Էն բնակեալ սեւերք անթուական:
 Նաղիք եւ Սիահք ասեն,
 Քաւթաքոյք աշխարհ հեռատան:

40

45

37 Ի գլխի BV մաշրիպք A մաղրիպք B մաշրիպք V. որ է V: — 38 Թախթ A զկրտօնաց V ամաղուհան V: — 39 Կին BV: — 40 Գորթուկալին V. է անդրանդլական V: — 41 BV ունին նախ տղ 42 աղա 41: ն. Էն քաջ V ատին V զհաւրմուդ B կրդղին A: — 42 ատենն այն ծ. V նայ A: — 43 դոսկոյն V սինսան V հաղաչրստան B: — 44 փեքովք B փէքով V քաղաքն V հինախտան B: — 45 հըքմի B հըղմի V բնակեալ Էն V սեւք B անթըական A Էթովդական BV: — 46 քաւթաքոյք V քաւթաղոյ B աշխարհք B:

Վնարեցաւ վիճակն Քամայ: Յայսմհետէ վիճակն է
Սեմայ:

- Անեղ անըսկիդրն Աստուած,
որ միշտ է ինքրն անսահման,
Ետ վիճակ Սեմայ ազդին,
Էւ բաժին ըզՖրանկըստան:
Անդէն բընակեալ լեզուք,
Թաղաւորք արեւմըտական,
50 Անթիւ 'ւ անհամար զօրօք,
ըսկիդրն են արիական:
Արժանաժառանգ ունին
Թաղաւորըն ըՍպանիական,
Արքայից մեծաց Թաղաւոր,
զոր կազմեաց Սողոմոն արքայն:
Այժմ ինփատատաւր է նա,
ինրունիդ աշխարհն ամենայն:
Հնազանդեցան Թաղաւորքն
ի Լատին Էւ մեծ Ալամեան:
55 Հարկատու զնա արարին,
ըզՎընէժ, ըզՃենուայ Էւ զԱնքուներայ:

Ենթախորագիր՝ վիճակեցաւ A քամայ աշխարհն B
պարգապէս վիճակ քամայ V տուր վիճակս ս. A:

47 անեղական AB: — 48 բաժին B Էւ չիք BV
ըզվիճակըն BV ֆրանկըստան BV: — 49 անդ են V
յարեւմըտական B: — 50 են ըսկ. B 'ւ ըսկիդրնէ են
V: — 51 ունի B Թաղաւոր V սըպանիական A: —
53 այժմին փատատուր էին V ինրունէդ B ի բու-
նէդ V: — 54 հնազանդ եղեալ նմա V Թաղաւորք B
ի չիք V ալաման V: — 55 զնա չիք V ճէնէա B ճէ-
նեայ V զանքուներայն V:

Առին ըզՊօլսնիայ ,
 եւ հասին ի մեծըն Միլան :
 ԸզՓարէզ քաղաք թախտ ունին ,
 մեծ կըղզին եւ Յիցիլայն :
 Ինքըն փըրկէ զքրիստոնեայքն ,
 ի յաղգէ այս մահմետական :
 Եւ այլ ի կարգի նոցա
 է բնակեալ աղղ Կատալիայն .
 Թախտ ունին ըզՓըլանտրայ ,
 որ ելնէ խաղինջայ չուխայն :
 Ի կարգի նոցա անկնի
 Սամարգին եւ սղղն Իմզայան ,
 Չոր Փուլիացիք ասեն ,
 որ յայտնի է Պանփիւլայն :
 Գըլուխ քըրիստոնէից ,
 քաղաքաց մայրն ըստուղական ,
 Չոր Հրոմ ասեն նրմա ,
 է աթոռ հայրապետական :
 Անդ են բընակեալ գըլուխք ,
 'ւ առաքեալքն որ վէմ կոչեցան :
 Անթիւ քահանայք բաղումք ,
 սպասաւորք եկեղեցական :

60

65

56 ըզպօլսնիայ A ըզպօլսնեայ այն է Bologna B
 միւլայ B : — 57 թախթ A ունի V եւ զմեծ V ցիցի-
 լան BV : — 58 յաղգէս V : — 59 կատալիան B կա-
 տալեան V : — 60 թախթ A ըզՓըլանտրայ A զՓը-
 լանտրայ BV ելնէ B ելնայ V զարինճայ BV չու-
 խան B : — 61 անգնի A անկանի V Իմըզան B Նից-
 ման V : — 62 փիլիացիք BV պանփուլիան V : —
 63 որ է մայր նա B սըստուղական A : — 64 նմայ A :
 — 65 անդէն A անտ են B գըլուխ BV 'ի չի f BV :
 — 66 բաղում V :

Եւ պապն ի նոցա միջին ,
 որ է գլուխ թագաւորական :
 Եպիսկոպոսունք ընտրեալք ,
 եւ երկոտասան կարտինայն
 կարգաւորք առաքինիք ,
 սուլթանայքն են խորհրդական :
 70 Տիրեն մեծամեծ կըզդեաց ,
 որ Ֆրանքն են նոցա պահապան :
 Ամուր կըզդիք մեծամեծք ,
 Կըրիսէս 'ւ Ակրականդիայն :
 ընօտոս , մեծըդ Կիպրոս ,
 ձեզ գլուխ է Տաւրոնիքայն :
 Ի յԱթենացւոյ աշխարհն ,
 որ տաի Թեսաղոնիկայն ,
 Ֆրլարէնցաւն մեծ ,
 ի քաղաքն Անապոլիսն այն :
 75 Թագաւորէ աշխարհիս
 հըզօր Ֆրրանցայ արքայն .
 է սա ի թոռանց մեծաց ,
 Կոստանդեայ Կոստանդին արքայն :
 Ի մօլտս արեւոս այլ կան
 Ընկիւսդոս Ընկըլթեոս արքայն .

67 թագաւորութեան V : — 68 կարտինայք B :
 — 69 սուլթանայքն B սուլթանայք V : — 70 չիք
 որ ֆրանք B են] է V չիք B : — 71 կըզդինք A
 մեծամեծ B ու B տկրականախան V : — 72 ընօտոս
 B տաւրոնիայն B տաւրոնիքան V : — 73 թեսաղոնիկէ
 B թեսաղոնիկանն V : — 74 ֆրլարէնցաւոսւն A
 ֆրլարէնցաւրն B ֆրարենցօ Աւրոնիան V մեծ քաղաք
 V անապոլիս B : — 75 թագաւոր է V մեծ հըզօր
 ֆրրանցան B ֆրրանցա V արքայն չիք B : — 76 է
 սա չիք V յաւելուն (մեծաց) թագաւոր B թագւոր
 V արքայ B : — 77 անկիւսդոս V :

Բրնակեալ է ի յայն ծովին ,
 որ հանեն լղձրկան աղօայն :
 Ի Բաթանացոյ աշխարհն
 են բնակեալ լեզուք դանաղան .
 Մաճարք եւ Բուրղարք ասեն ,
 Լէհն ու Սէրֆն , Խրրաթն եւ Բուսնայն :
 Ի լախն եւ Ֆրլախն կան
 ի Գրադսիւ աշխարհն ամենայն .
 Զաշխարհքն ունին սեփհական ,
 որ հասնի մինչեւ յԱղբրբման :
 Ի սատամանիք հիւսիս
 է Ըսուդ աղլրն բրնական :
 Աշխարհն է նոցա Մասկով ,
 մինչ ի ծովրն Կադրխական :
 Եւ աղլրն նոցա դերուդ
 է Թաթարրն նեռուդական .
 Լայն 'ւ արձակ անկեալ է նա ,
 որ հասնի մինչեւ ի Կաֆայն :
 Գուրէլն ու Մէկրէլն յայտնին ,
 Աղադայն եւ մեծ Գադխայն :
 Պաշաջուխն ի հետ նոցա ,
 որ ի կողմն է ի Վրաց տան :

80

85

78 է յայն B ծովուն V : — 79 բաթանացոյ A
 բնակեալ՝ անկեալ V : — 80 պուրղարք BV սուէրֆ V
 խրրաթն BV պոսնայն BV : — 81 ի ֆրլախն կոյ A
 ֆլախրնկան V գրադսիւ BV : — 82 զաշխարհն BV սե-
 փական V հասնի A մինչ ի յԱղբրբման V ախրիբ-
 ման B : — 83 սատամանիք B հիւսիսն V սուսուդ B
 սուսուս V : — 84 աշխարհքն V Կասպխական V : —
 85 աղլրն V : — 86 եւ V արձակ B է ա . V չիք է նա
 V նոյ A Կաֆան V : — 87 գուրէլն BV մէկրէլն BV
 յայտնի B աղադայն B աղադան V լաւաղլիւ՝ Աղխա-
 դիւ : ու V մեծ չիք V սատխայն B սատանխան V : —
 88 պաշաջուխն V որ ի կողմէն ի Վրացտան V :

Այս գլուխս բոլորովին ազգ եւ ազինք, լեզուք եւ գաւառք, քաղաւորք եւ իշխանք, զոր յայտնի եղեւ ի Սեմայ անեցեալք. հաւատովք քրիստոնեայք. այսպէս միջին է Թաքար < որ հաւատով > է մահմեդական: Յայսմհետէ ի վերայ Արեքայ վիճակին է այս:

Երկնի եւ երկրի ստեղծող,

մարդասէր Աստուած ինքնական.

90 *Արեթայ շնորհեաց վիճակ,*

զմէջաւրեաց աշխարհս ամենայն:

Ըսկիզբն յԱսիայ առնեմք,

զոր շինեաց Կոստանդին արքայն,

Որ ինքն է օծեալ քաղաք,

եւ տեղիք սրբոց բընակարան:

Այժմ է նա Կոստան եղեալ

այլազգեաց, որ յայտնի մեզ կան.

Զոր անուամբ Օսման կոչեն,

եւ տիրեն մինչեւ ի Մաքայն:

95 *Տիրեն բոլոր աշխարհիս,*

եւ ունին բուռն հըրաման:

Խըրոխտ են եւ քաջ գիտուն,

մինչ լինի ի տըւողէն վախճան:

Ենթախորագիրն՝ *զլուիս Ե աղդին Ե այսպէս]* այսպարս Ե որ հաւատով աւելցուցինք. յօրինակին մէջ ||||| (ջնջուած) է. թաթարխառան մահմեդական Ե: Յայսմհետէ վիճակ է Արեթայ վրայ է այս Ա. օրհնեալ է Աստուած. < ի դոյն > Դաւիթ արքային որդին Ե. իսկ V ունի պարգապէս վճարեցաւ Սեմայ եւ մասնէ Յարեթայ V:

89 ստեղծող AB: — 91 սըկիզբն A առիայ B յասիայ V: — 93 նա չիք A այլազգաց B այլազգայն V որ մեզ չ. կ. V: — 94 մաքան B: — 96 խըրոխտ A ի չիք B վաղճան A վաղճան BV:

Երաժիշտ թաղութացիք,
 դուք յայտնի այս է Ղարաման,
 Եւ ի հետ Գաղտախայ,
 զկիլիկէ եւ րդբերխայն:
 Փխնիկեցիք, Ասսրիք,
 որ աղղաւ էք փաճառական:
 Օրհնեալ է խմառաւթիւնն,
 որ շնորհաց րդթրւականքն:
 Գայիրացիք հրնարադէտք,
 քաղաքաւ Եդիսդատական:
 Գրաւալ էք դուք դայն արուեստն,
 որ կոչի երկրաշափական:
 Ի յԱրարիա մրտաք,
 որ համնի մինչեւ ի Ջիսայն,
 Ունին թախտ զԵդիսդատ,
 զԴամասկոս եւ զԲքանդարխայն:
 Ազգն Երրայեցոց անդ են,
 Նւ Իսրայէլ անուն կոչեցան:
 Արրահամ եւ Իսահակ,
 նահապետքն երկատառան:
 Յայտնեցան ազգի նոցա
 մարդարէքն վրկայական:

100

105

97 թաղութացիք B թրակացիք V այս է] ասնէ B
 այժմ V: — 98 գաղտախայն V րդբերխան B: — 99 եւ
 ասսրիք V են V: — 100 խմառաւթեանն A խմառաւ-
 թիւն B րդայս թվական BV: — 101 զաշիրացիք V
 էք խղատական A ք. են Եդիսդական: — 102 դ. են
 նորա դարուեստն V: — 103 յարարիայ AB մրտնանք
 BV ճիտաւն BV: — 104 թախթ A զթախտ Եդիսդ-
 ատոս V րդչեդիսդատոս B Սկանաւարիան B զկանաւարեայն
 V: — 105 անդէն A անտ B: — 107 ի յազգէ V:

- Կոցանէ Աստուած ծընաւ,
 ազատեաց զհոգիքն ամենայն :
 Ով Բարեւոյիք զիտունք,
 արուեստիւ աստղաբաշխական .
 110 Գրանալ էք զմոլորականքն,
 եւ զընթացըս արեգական :
 Աշխարհաւ էք դուք երաժշտական,
 որ յայտնեաց Թարայ եւ Սառան .
 Արրահամ հայրն առաջին,
 որ ըսկիզբն աստուածաշատութեան :
 Ի Բարեւոյնի կողմանցն
 է Թայուխըն այն մեծ արքայն,
 Ի աշխարհք եւ դաւառք բաղում,
 որ ասնի մինչեւ Ի Քալբալան :
 115 Ի Մըծրին եւ Ի Միջագետն
 աշխարհն է Ասորեստան :
 Եւ այլ Ի կարգի նորա
 զոր յայտնի ասեն Քուրդիստան :
 Մեզ յայտնի է այն քաղաքն
 որ շինեաց զըշխոյն Հեզինեայ .
 Անուամբ կոչի նա Պուստայ .
 որ ինքն է ադնիւ շահրիստան :

108 Ի Կոցանէ V 'ւ (ազատեաց) B: — 109 աստ-
 ղաբաշխական A աստիացրաշխական B: — 111 դուք
 էք BV երաշտական A որ] զոր V: — 112 (ըսկիզբն)
 է B որ է ս. V աստուածաշատութեանն A: — 113 Ի
 բարեւի A բարեւոյնի V է եւ պարս եւ Թայուխ ար-
 քայն V այն մեծ չիք A: — 114 'ւ] եւ A բաղում B
 'ւ այլ տ. V եւ այլ դ. V բաղում չիք ABV քաղա-
 րան BV: — 115 'ւ B Միջագետս V որ աշխարհս V:
 — 116 յ. է նայ B քրդիստան B քրթաստան V: —
 117—118 չունի A 117 որ] զոր V հեզինան V: —
 118 շահրիստան V:

Եւ անտի յառաջ գտլով,
 է Յունաց աշխարհն ամենայն,
 Զոր այժմ Հոռոմք ասեն,
 եւ սինոն է Սերաստիայն:
 Ի յորդանիսադաց աշխարհք,
 որ ասի Շիրւան եւ Գիլան,
 Խըռտուժտան կըղզի միջին,
 աշխարհ է Զանգալըստան:
 Անդ լինի պարզեւք մարդկան,
 պատուական 'ւ անդին մանանայն.
 Զանունն ապրըշուժ ասեն,
 որ դործեն մահմուդ եւ չաթմայն:
 Ըզազգըն Պարսից յայտնեմք,
 իմաստուն եւ քաջ գիտնականք.
 Ճարտար եւ հընարագէտք,
 աշխարհաւ են Հատըրրէջան.
 Ի միջի նոցա շինեալ,
 է դաւառք 'ւ աշխարհք զանազան.
 Անդ լինի պողպատ սուսերք,
 որ ասի Շիրադ եւ Քըրման:
 Արուեստիւ լըցեալ քաղքունեայք,
 որ մըտնին ի քեզ բազըրկան.

120

125

119 եւ] է A: — 120 կոչին B կոչեն V սընոն B
 սինուն V սերաստիան V: — 121 ի չիք V յորդանիս-
 ցաց V աշխարհն B աշխարհքն V շըրվան B շիրվան V
 թիլան BV: — 122 միջինս A աշխարհն B աշխարհքն
 V չարըն (չարին V) դալստեան BV: — 123 պատվա-
 կան B մանայնայն A: — 124 ապրիշում V մախ-
 մուք B դմախմուքն V չաթմայն A զչաթման V: —
 125 ըզյազգըն B գիտնական V: — 126 հնարագէտ
 V են չիք B հատըրրէջան V հատըրէջական B: —
 128 անտ A պողպատ AB շըրադ B քիրման BV: —
 129 շինեալ քաղաք BV մըտնան B մտնան V ի ձեզ BV
 պողիրկեան B պողրկանք V:

- 130 Յանուանէ կոչեալ լինիք,
 դոր յայտնի էք Ղուծ եւ Քաչան:
 Պայծառ եւ ընտիր քաղքունեայք,
 որ կոչիք էդա ու Ասպահան.
 Պարարտ եւ խիստ վայելուչ,
 աշխարհաւ էք երաժըշտական:
 Ազնիւ եւ անդին զուժաշ,
 որ լինի ի ձեզ գովական.
 Զարդարանք եւ սլանճունք
 աշխարհիս մարդկան մեծութեան:
- 135 Արշակունիք գովելիք,
 եւ արեւելեան եւ ընտիրք.
 Պալհաւ Հընդիկք էք կոչեցեալք,
 աշխարհաւ էք դուք Սորատան:
 Տիրել ես քաղուծ քաղաք,
 Թիլան մինչ ի Լարըստան,
 Երկրորդ ես 'ւ ընկերակից,
 Թորդոմայ ազգիս հայկազան:
 Ունիս դու քաղուծ հեծել,
 կըռուարար եւ քաջ փահլաւան.
- 140 Սըմըրդանդ է քո սինօռն,
 որ է գլուխ քաղաք սլատուական:

131 եազդ. BV ասպահանք V: — 132 աշխարհաւք B երաշտական BV: — 133 զուժաշքն V: — 134 եւ դ. A դոր հազնին իշխանք ամենայն V: — 135 դուք մաքուր պայծառ եւ ընդիրք B եւ ընտիր ի արեւելեան V: — 136 սլանճուն B հընդիք A հնդիկ V էք չիք BV կոչեցեալն B կոչեցեալ V դուք էք B ես դու V: — 137 տիրեալ BV ըզթիլան BV մինչեւ Լարիստան B: — 138 Թորդոմ A ազգին V: — 139 կըռվըրար B քաջ] յոյժ V փալհաւան V: — 140 սըմըրդանան է քեզ B սմըրդանդն V սինուռն V գլուխ A սլատական B:

Արչակ է շինեալ ըղբեղ,
 Թաղաւորըն հրապաշտ արքայն,
 Եւ է նա Քեառուրացի,
 զոր յայտնի է ձեզ յանդիման:
 Քըննեացուք զհայկական որդիքն,
 մէջ ամէն ազգի ցիր եւ ցան:
 Ազգաւ մեք Արմէն կոչիմք,
 վիճակաւ եմք Թորգոմական:
 Քաջն Արչակ եւ Վաղարշակ,
 հարազատ եղբարք միական.
 Երկոքեանն սիրուն եղբարք,
 կըռուարար եւ քաջ փառաւան.
 Եւ էին դայեակ որդիք
 արքային այն Մակեդոնեան:
 Դեղաւ զնա մահացուցին,
 եւ առին զառնն արեւելեան:
 Վաղարշակ շինեաց դաւառ,
 որ ասի նա Այրարատեան.

145

141 է չիք A արչակն V Թաղաւոր V: — 142 քե-
 առացի V է մեզ անդիման V: — 143 որդիքն չիք B
 զհայկայ ս. V որ ամէն ազգի են A յամէն ազգէն V
 ազգաց B ցիր ու ցան V: — 144 մեք չիք A արամ B
 որ ազգաւ արմէն կոչեն V են V: — 145 հարազատք A:
 — 146 եղբարք A: Այս տողը չունին BV. իսկ V փո-
 խարէն ունի.

Են Արրահամաւ որդիք,
 ի ծնընդոցըն քեառական:

148 դեղով B զնայ A: Ընդ մէջ 147 եւ 148 սո-
 դերու ունի B.

Բազմացան անթիւ դօրօք
 եւ սփռեցան աշխարհ ամենայն:

149 դաւառն V նայ AB:

- 150 Բաղուժ աշխարհք եւ դաւառք,
 եւ Թաւրէզըն մեծ շահատան,
 Գովելիք եւ անուանիք,
 Ըսկիզբնէ մինչ ի յաւիտեան,
 Ով ոք ձեզ նրման չեղաւ,
 ոչ յառաջն եւ ոչ յապագայն:
 Սուտ եւ անցաւոր աշխարհ,
 ո՛ւր են մեր իշխանքն ամենայն,
 Տրբդատրն հրդօր արքայն,
 սպարոնայքն ընդ քեզ գովական:
 155 Զարթիք եւ տեսէք ձեզ խեղճ,
 եւ ողորմըն կըսկըծական.
 Ամէն ազգ յիւրեանց վիճակն,
 եւ կղեւլ էմք մեք ցիր եւ ցան:
 Գերի էմք ողորմելի,
 եւ ամէն ազգաց էմք կոխան.
 Ոչ ունիմք մեք Թաղաւոր,
 ոչ հրդօր գինուոր զօրական:
 Ո՛ւր են առաջին իշխանքն,
 Քաջ Մուշեղ եւ Գայլըն Վահան,
 160 Պատերազմին մեզ համար,
 ՚ւ աղաաեն զգերեալքն ամենայն:

150 մեծ] ձեր B եւ զԹաւրէզ մեծըն չ: V: —
 151—152 ունի V 154էն վերջը: — 151 ի սկզբանէ V:
 — 152 ով] ոչ V եղտ V ապագայն V: — 153—
 164 իբրեւ առանձին տաղ երաւարակուած է Հայ էջեր
 էջ 13 = T: — 154 հրդօր մեծ Տրբդատ արքայն BT
 ընդ քեզ] հետ խոր V եւ խոր T: — 155 զձեզ B
 զմեզ T զմեր V խեղճն V ողորմ AV կըսկըծացգին A:
 — 156 իւրեանց BT խոր V ցիրուցան T: — 157 ՚ւ
 ողորմելիք V: — 158 Թաղաւորք V գինուոր A գին-
 ւորք BV: — 160 զգերերս V: Ընդ մէջ 160 եւ 161ի T
 չորս տաղ յաւելուած ունի:

Վըկայեալք են հայրապետք,
 եւ ուխտիւք մխիթարական,
 Լինի ձեզ ազատութիւն
 ի յազգէն այն արիական:
 Փառք քեզ թաղաւոր փառաց,
 որ քըննող ես գաղտնեաց մարդկան,
 Տըւեալ ես իմաստութիւն,
 եւ դատեա զազգս որդւոց մարդկան:
 Ի թըւին Հայոց ազգիս,
 Տէր քըննէ մինչեւ յաւիտեան.
 Ինընհարիւր եւ ութսուն
 ինն թիւ այլ ի հետ նորայն:
 Ով ողորմելի Կարապետ
 Վարդապետ եւ խիտ անպիտան.
 Հըսարտ ես եւ անամօթ,
 Բանիս ով ետ քեզ հըրաման:
 Աղաչեմք զձեզ եղբարք,
 որ երգէք կարգաւը զայս բան.
 Յիշեցէք ըզանարժանս,
 ողորմի ձեզ Տէրն յաւիտեան:

165

170

161 վըկայեալք A հայրապետքն BVT մխիթա-
 րութեան V: — 162 թէ լինի V ազատութիւնն A: —
 163—164 T ունի հոս տող մը յաւելուած. իսկ Tի C
 օրինակը՝ տ. 164: — 164 սրգոց A որ քըննեն
 (քննէն V) գէտկս տմենայն BVC: — 165 ազգի V մինչ
 ի V: — 166 եւ չիք A հազար եւ BԴ, ի տպրիլի Ին
 լման V: — 167 ով չիք BV: — 169 աղաչեմ B եղ-
 բարք A դուք զայս V: Հոս կ'ընդհատի A թուղթ ին-
 կած ըլլալով: — 170 Այս տողով կ'աւարտի V:

B կը շարունակէ այսպէս, յայտնապէս փանոս եւ
 Յակոբ գրիչներու յաւելուած.

Գերի 'ւ անպիտան փանոս
 գիպեցայ բանիս պատվական.
 Գրեցի ի քարտի իմում,
 թէ լինի ինձ աւուրն յիշման:

Եղանակեցէք զայս բան ,
 Կարգաւ է եւ յոյժ պատուական .
 Տունըս համարով նըսուն ,
 Եւ է սա բան խմատութեան :

2 .

ՈՂԲ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՐՇԱԽԱՆԱՅ ՇԱՀ ԻՍՄԱՅԷԼԻ

Փառք անեղին աստուածութեան ,
 որ անսկիզբն եւ անվաղճան ,
 էր միշտ եւ է ասանց թուական ,
 շունի սպասումքն կատարման :
 Զգեաց զերկինս որպէս վրբան ,
 եւ հաստատեաց ասանց հիման ,
 եւ զլուսաւորսն բազմադան ,
 ասանց ուրուք միշտ ընթանան :
 5 Զհրեշտակս յերկինս եղ. փառարան ,
 զմարդիկ յերկիրս դործական .
 Պատճառ լինին աստ շինութեան ,
 մինչեւ մահուամբ ի հող դառնան :
 Յորոց եւ մինն եւ անսխտան ,
 Բաղիշեցիս տեղեաւ բնական ,
 եւ կարապետ կոչն իմ անուան ,
 ի սուրբ դործոց զիրկ եւ տնայն :

Եւ ես անարժան Յակոբս ,
 ցանկացայ տաղիս գովական .
 եւ կըծաղրեցի թոսայ ,
 թէ տսեն ինձ թղհայր մեղան .
 Կարգացողք լրատողք սորայ ,
 դուք արհնեալ աջոյն հայրական .
 Աստուած սգորմի հայցեմք ,
 մեզ համար ասէք միաբան :

ԽՈՐԱԳԻՐԸ մեղմէ է :

Քանզի զործովս եմ անարժան ,
 եւ զձեւն ունիմ արեղութեան .
 Գարձաց մեղաց ըշտեմարան ,
 Աստուծոյ ի՞նչ տամ պատասխան :
 Զերգըս Դաւթի յոյժ գովական ,
 որ եւ կոչի Սաղմոսարան ,
 Զհանուրց մանկանց սա վարժարան ,
 յաստուածոյին բանս դիտութեան :
 Այլ եւ զաղաւթրս խորհրդեան ,
 փրկչին մերոյ մարմնոյ 'ւ արեան ,
 Պատարագին մեր փրկութեան ,
 որ ի խաչին ըզմեղս հաղան :
 Եւ զաղաւթիցն հանրական ,
 եւ գրարոյից ժամադրական ,
 Զոր հայրապետք մեր սրբապան
 վասն աղաւթից եղին սահման :
 Եղեւ սա զիծ իմում մատան ,
 եւ անարեատ դուլ զըրջութեան .
 Հրոշակաւոր վանս գովական ,
 որ Եղբրդուս կոչն իւր անւան :
 Որ ի սահմանս է Տարաւեան ,
 զԵփրատ ունի իւր յանդիման .
 Դիմահայեաց արեւելեան ,
 եւ յահեկէ ըղձուշն աւան :
 Ի ժիժ թիւն յորելեան ,
 եւ աւելորդն երկոտաւան .
 Յունիս ամսոյն ի յաւարաման ,
 եղեւ զրրաւրս զըրջական :
 Ի ժամանակըս չարութեան ,
 որպէս պատմէ Աւետարան ,

10

15

20

- Քանզի բազում անձրն մարդկան ,
 որ մեռելոցրն ցանկանան :
- 25 Քանզի բաժակրն բարկութեան ,
 Բարեխոյոյ ժանդին նըման ,
 Նա մին ազգին Խորայելեան ,
 սա բնդհանուր սեռից մարդկան :
- Շահ Բամայիլ այժմոյս իշխան ,
 յԱրտաւելու քաղքէն ելան .
 Եւ տիրեցին Երկրի լըման ,
 Միջագետաց Էւ Խորասան :
- Որ Էւ յայտնի Էդ իւր նըշան ,
 գիտցրին կարմիր , սուր Էւ երկայն ,
- 30 Եւ թարկս ունի երկոտտան ,
 Էւ Ղրղըլպաշ կոչի ազգն այն :
- Որք բնդ յառնելն ի մարտ մըտան ,
 զԱլւանդն արին փախորտաւան .
- Չօրքն ամենայն անդ ջրնջեցան ,
 Ալւանդն յԱմիթ տա ըզմաղճան :
- Երբ յաղթեցին Էւ դաւրացան ,
 Էւ բրտնութեամբ զթաղթրն կալան ,
 Եւ արձակեալ յայժ յայնացան ,
 Էւ բարձրացան լերանց նըման :
- 35 Եւ արեւելքք Խուժաստան ,
 ազգրն Պարսից Էւ Քրդաստան ,
 Սեռք Էւ ծընունդ քրն Թորդամեան ,
 միահամուռ մահճեւտաւան :
- Որք որ կամայ Էւ յակամայ ,
 զօրէնսն իւրեանց զհինն սրացան .

Եւ նորագոյն աւրէնս սւտան ,
 Իսմայելին հնազանդեցան :
 Եւ յամենայն կողմանսն որ կան ,
 որք ի մաւա 'ւ ի հեռատեան ,
 Առին զնորայն եղեալ նըշան ,
 Էւ ի յանձինս իւրեանց զգեցան :
 Եւ այս էն ամք երկոտաւան ,
 որ միջոցիս այս տիրացան .
 Եւ կարգ առեալ ըզհետ զընան ,
 ջրնջեն զներհակսն Էւ տիրանան :
 Եւ որք ներհակ կացին Էւ կան ,
 յիշխանական փառացն անկան .
 Բազումք ի սուրբս մաշեցան ,
 Էւ այլք անդիւտ վրտարեցան :
 Ոչ խընայեն յազգըս մարդկան ,
 Էւ ոչ ներեն Էւ թուլանան .
 Ոչ սղորմին տրդայ մանկան ,
 Էւ ոչ յալիս ծերոց զըթան :
 Այլ էն բնութեամբ սրպէս դադան ,
 Էւ ծարաւիք գոյով արեան .
 Զբաւոր աշխարհքս զամենայն ,
 առին յաւար Էւ ի թալան :
 Եւ այժմ իջին ի Քրդաստան ,
 պատեալ զԲաղէշ բերին յառման .
 Եւ զայլ զըղեակսն որ ի շուրջ կան ,
 յիսմայելի դաւրացն առան :
 Նախ քան ըզգալ զաւրաց շահին՝
 ազգըն Մարաց ամբարտաւան ,

- Զերկիրս բոլոր հըրդեհեցին ,
 ոչ չէն թողին եւ ոչ աւան :
 Եւ զկողոպուտ երկրիս առին ,
 զառ եւ զաւար եւ ըզթալան ,
 Զչորքոտանիս ժողովեցին ,
 զիւզ եւ ըզմեղր եւ ըղցորեան :
 55 Լըցին զամբոցս իւրեանց ի լի ,
 ամբարեցին որպէս մատան .
 Ի ի դալ զաւրացըն թըշնամեաց՝
 ելեալ ի բերդքն եւ ամբրացան :
 Ոչ նայելով զկամսն Աստուծոյ՝
 զործոց իւրեանց եղեն հաւան .
 Զբանըն Դաւթի մարդարէին
 առ ի յոչինչ համարեցան .
 Որ նախառէ միշտ դայնօլիսին
 եւ համարի որպէս դանբան .
 60 Եթէ ոչ Տէր պահէ զքաղաք ,
 մատնին պահողքն ի դատաստան :
 Եւ յորժամ եկ զօրքըն շահին ,
 եւ ժամանակն էր ձմբրոտն ,
 Կրկին պատիժ էհաս Հայոց ,
 բազումք ի ձիւնըն մըսեցան :
 Ես ոչ կարեմ զըրեւ ի գիրս ,
 ըղպատուհասս որ դիպեցան ,
 Զի ամենայն անձրն խընդրէր
 մահու տապան եւ դերեղման :
 65 Պիտէր այժմոյս Երեմիայ ,
 շատ ողբասացք եւ լալալան ,

Զի սղբային զազգըս Հայոց ,
 որ յայսպիսի դրրունս հասան :
 Զդեցին զերկիրս ի պահանջման ,
 եւ հարկս առնուն առանց սահման .
 Երկիրս եղեւ որպէս խոտան ,
 եւ ամենայն անձն ի դողման :
 Այսպէս եւ մեք եմք ի տանջման ,
 ընդ ազգիս Հայոց թըշուառական .
 Զի յամէն աւր որ լուսանան ,
 միշտ պահանջողքն կան եւ դան :
 Ոմանք առեալ յետս ընթանան ,
 ամանք նըստեալ առնուն յաման .
 Եւ ոմանք նոր բերեն նըշան ,
 խնդրեն ցոքեան եւ դահեկան :
 Աշխարհս եղեւ յոյժ ցիր եւ ցան ,
 ի ստացուածոց աղքատացան .
 Ինչք քաղմաց դընաց թալան ,
 եւ են քաղումք որ դերեցան :
 Ի յայսմ ամի թըշուառութեան
 կամք որպէս նաւ ի յէրերման .
 Բընաւ չունիմք հանգըստարան ,
 այլ հողմահար եմք ի դողման :
 Կամք իբր ալի ծովու շարժման ,
 տարաբերիմք անկայական .
 Իբրեւ ըղջուր գետոց հոսման ,
 որ վըտարեալ յետս ոչ դառնան :
 Համբաւ շահին տարածեցան ,
 ի չորս անկիւնս երկրի հասան ,
 Ի յարեւմուտս ի փռանդըստան ,
 եւ յարեւելս ի Հընդուստան :

70

75

80

- Եւ թագաւորք երկրի գողան ,
 Կան ի յերկիւղ եւ ի սասան .
 Ընծայարերք լինին եւ գան ,
 զի աղատման արժանանան :
 Ոմանք պատիւ առեալ դառնան ,
 'ւ օր ըստ օրէ յոյժ մեծանան .
 Ոմանք յերկաթ 'ւ ի բանտս եղան ,
 Կան ի կապան եւ ի զընդան :
 85 Բաղմաց գըլուխն յանձանց բարձան ,
 տունքն ի հիմանց տապալեցան .
 Եւ ըստացուածքն մարմնական ,
 ի թըշնամեաց զօրացն առան :
 Աղէկսանդրու եղեւ նրման ,
 բախտի ծընունդ յաջողարան ,
 Զոր իմաստունն եգիպտացի
 գիտեաց ըզժամըն ծընընդեան :
 Եւ ես ըզսա նոյնպէս կարծեմ ,
 բարի ժամու գոլ ի ծնընդեան .
 90 Որով յաղթէ միշտ թըշնամեացն ,
 եւ զհակառակսն առնէ խափան :
 Զոր տնաւրինիչն ամենայնի ,
 ստեղծաւղ գոյիցս Աստուածըն բան ,
 Զինչ որ կամի այնպէս առնէ ,
 եւ մեք լինիմք ի հիացման :
 Կամ ըստ մեղաց մերոց յարոյց ,
 որով դատէ զամենեւեան ,
 Սերմանողին պարտ է հընձեւ ,
 զոր սերմանեացն առնուլ զփոխան :
 95 Որպէս ի հնունմ Իսրայէլի
 դատէր զաշխարհըն Հրէաստան ,

Երբ յաւրինաց ելանէին ,
 մատնէր ի սուր 'ւ ի դերութեան :
 Նոյնպէս եւ այս մեզ հանդիպեցաւ ,
 վասըն գործոց մեր չարութեան ,
 Որով ունիմք եւ ոչ պահեմք ,
 վասն այն եւ մեզ պատահեցան :
 Զի քրիստոնեայ եմք անուանեալ ,
 'ւ յայլ վեհագոյն դերաստիճան ,
 Ի աշխարհական գործով չըրջիմք ,
 որպէս զՍայէն եղբայրասպան :
 Այս յիրաւի մեզ պատահի .
 արդար է Տէր ի դատաստան ,
 Որ մերձակայն է իմանայ ,
 մրտօքն իւրովք լինի հաւան :
 Զի որ ի մէնջ է ի ծածուկ ,
 նըմա յայտնի է եւ այեան .
 Տայ ըզպատիժ պատուհասին ,
 առ հասարակ որդւոց մարդկան :
 Ոչ որոշէ զչարսն ի բարեաց ,
 'ւ յանցաւորացըն տայ միայն .
 Ամենեցուն արբուցանէ
 մեզ ըզրաժակըն բարկութեան :
 Որպէս զանձրեւ եւ ըզգարեւ ,
 առ հասարակ ծագէ մարդկան ,
 եւ պիտանի բոյսք եւ անպէտք ,
 արբցեն ըզջուրըն յառողման :
 Կամ որպէս խանձ դիցեն մայրեաց ,
 հըրդեհ ի շամբըս եղեգան .

100

105

- 110 Չորք եւ դարարք ի միասին
 վառին ի հուր մինչ ի վաղձան :
 Այժմիկ աւարտ առնեմ բանիս ,
 դի ընթերցողքն ոչ նեղանան ,
 Կամ անպատեհ բանըս խօսին
 խոժոռ սրբալիւ եւ ձանձրանան :
 Յինչն հարիւր Հայոց թվական ,
 վաթսուն երկու թիւն յաւելեան ,
 Աստ գրբեցի սակաւ դայս բան ,
 ապագայիցըդ ծանուցման :
 115 Ես Կարապետ աճն անարժան ,
 ոտից ձեր հող եմ եւ կոխան .
 Որք ընթեոնուք եւ որք լըսէք ,
 ըզմեզ յիշման առնէք արժան .
 Եւ դուք գրբւիք ի դիրն անջինջ ,
 'ւ արժան լինիք արքայութեան .
 Եւ մեք ընդ ձեզ մասն ընկալցուք ,
 յորժամ դայ Տէրն ի դատաստան :

Ի Բ .

Գ Ե Ի Ի Թ Ե Բ Է Ց Ս Ե Լ Ե Զ Ո Բ Ե Ց Ի
Տ Ե Դ Ե Ս Ե Ց

ԻԲ.

Գ Ը Խ Ի Թ Ե Ր Է Յ Ս Ը Լ Ը Չ Թ Ր Ե Յ Ի
Տ Ա Ղ Ա Ս Ա Ց

Դաւիթ Սալաձորեցի ժէ. դարու հայ
շնորհալի տաղասացներէն է : Անիկա Հայաս-
տանի ծաղիկներու երգիչն է :

1. Կեանքը : Իւր Մաղկանց գովասանքի
մէջ կը գրէ Դաւիթ¹.

Երկիրըս Արզրում կ'ասեն,
Սալաձոր գեղս իմ օթեւան :

Մնած է ուրեմն Կարնոյ շրջակայքի Սա-
լաձոր գիւղին մէջ, ուսկից առեալ կ'անուանէ
ինք գինքը Սալաձորեցի :

Սալաձոր կ'իյնայ Նորշէնի արեւմտա-
կողմը. «սոյն գիւղ ասեն լինել ի նախնուն
բազմամարդ, զորմէ վկայեն դերբուկք աւե-
րակաց», կը գրէ Յովհաննէս Վաղարշա-
կերացի² : Իւր օրով կային այս գիւղը Տ հայ
եւ 30 տաճիկ տուն. իսկ 1883ին, ըստ Միրա-
խորեանի³, Տ հայ եւ 28 տաճիկ տուն :

¹ Բանասէր, 1901, էջ 97 :

² Ճանապարհ, 17 :

³ Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ
գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի : Մտն Գ. Կ. Պա-
լիս 1885, էջ 169 :

Ժամանակը, երբ ծաղկած է Դաւիթ,
Հ. Ղ. Ալիշան կը համարի «հաւանօրէն
ժէ. դար»⁴. Իսկ Նորայր Բիւղանդացի⁵ կը
գրէ, «Թուի թէ ապրած է յժէ. կամ յԺԸ.
դարու»:

Դաւիթի ծնողաց անունները ծանօթ չեն
մեզի: Կ'երեւայ թէ մանուկ հասակին կորսըն-
ցուց զանոնք. անիկա իր տաղերու մէջ կը
ներկայանայ «որբիկ»: Իր խնամակալները կը
յանձնեն զինքը տեղւոյն քահանայի խնամքին,
որպէս զի ծանօթանայ դրադիտութեան եւ
պատրաստուի քահանայութեան: Իր «Հայր
արարիչ» տաղին վերջը կը գրէ Դաւիթ.

Սալաձորի որբիկ Դաւիթ...

դու կարդացող քահանայու:

Իսկ «Քեզ համարով օր էր տրված» տա-
ղին մէջ կը կարդանք.

Ես Դաւիթն եմ իբրցացու

ըստեղծող Տէր, զիս կարդացու:

Դարձեալ «Պարծանք դասուց» տաղին մէջ
խօսքը Աստուածածնի ուղղելով կը գրէ.

Որբիկ Դաւիթ Սալաձորցի,

տըւիր ուրար, զիրս կարդցի:

Ստանալով ուրար նա եղած էր սարկաւադ.
այսպէս Ծաղկանց գովասանքի մէջ (տող 127)
կը գրէ.

⁴ Յուշիկք հայրենեաց, Բ., 126:

⁵ Բանասէր, 1901, էջ 87:

Մօ՛, Սալաձորցի սարկաւազ,
դաստան արիւր ծաղկընկերուն:

Թէ հասա՞ւ Երիցութեան, չունինք իր
Երգերու մէջ որ եւ է ակնարկութիւն: Բայց
գիտենք որ անիկա ամուսնացած էր եւ ունէր
դստրիկ մը, որ տարածամ մահուամբ վախ-
ճանա՞ծ է, թողլով իւր հայրը սուգի մէջ:
Կ'երեւայ թէ կինն ալ վախճանած էր վաղա-
մեռիկ: Իր կսկիծը դստեր մահուան պատ-
ճառաւ արտայայտած է Դաւիթ «Փառք քեզ
թագաւոր փառաց» տաղին մէջ, որ նուր-
բուած է դստեր յիշատակին. կը գրէ.

Ես խիստ բարձրամիտ էի,
նա ումեկ դըրի Նոանայն.

Այնոր բարկացաւ Տէր ինձ
ու ձեռացս առաւ իմ տղան.

Ա՛յ իմ Նոանայ դստրիկ
Նոանայ սուրաթդ աննըման.

Աւախ քո կանանչ արեւդ,
որ մըտաւ ի հողն ի զնտան...

Քեզ անձարն ճար անի,
մէկ ու ճար դուստր իմ Նոանայ,

Դու գիտ բընաւերք արիւր,
գինչ պայղուչքն աւերքըն կենան: ...

Կ'երեւայ թէ Դաւիթ իւր ամուսնոյն եւ
դստեր մահէն ետքը վարդապետ եղած է:
«Փառք քեզ թագաւոր փառաց» տաղին խո-
րագրին մէջ կ'ըսուի. «Տաղս այս... Դաւիթ
վարդապետի է, գեղջիւ Սալաձորեցի»:

Անշուշտ միշտ Սալաձորը գիւղին մէջ չմնաց Դաւիթ : Թերեւս ինքն է այն Դաւիթ երէցն , որ Կարնոյ մէջ կատարած է օրինակութիւններ 1681 թուին : Իրմէ ծանօթ են ինձ հետեւեալ յիշատակարանները .

Երեւանի Պետ . Թանգարանի Յայտմաւորքը (Թ . 29 Բ) կ'ըսուի թէ «գրեցաւ . . . յատուածապահ եւ ի գեղեցկաշէն մայրաքաղաքս Արղրում , ի դուռն Միարան սուրբ Աստուածածնի , ի թուին ՌՃԼ . եւ ի յամսեանն յունիսի Ժ . ի խնդրոյ . . . Շիսնոյի Ալեքսանոսին . . . յիշեալիք . . . նաեւ դանարժան Դաւիթ դրիշս եւ զծնողսն իմ՝ զհայրն իմ զԵրրիանոսն եւ զմայրն իմ զԱննայն» :

Դարձեալ Վիեննայի Միթիթարեան Մատենադարանի Թ . 587 Պատարագամատոյցն «գրեցաւ . . . ձեռամբ Դաւիթ իրիցի ի մայրաքաղաքս Արղրում ի թուին ՌՃԼ , յունիսի ԺԲ» :

Եթէ հաստատուի Դաւիթ երէցիս նոյնութիւնը Դաւիթ Սալաձորեցւոյ հետ , ոչ միայն կուտան մը կ'ունենանք ժամանակի մասին , այլ եւ ծանօթացած կ'ըլլան Դաւթի ծնողաց անունները :

Դաւիթ Սալաձորեցի երգած է տաղեր : Անոնց մեծագոյն մասը ստեղծագործութիւնն է իր սլատնեկութեան տարիներու , երբ տաղաւին դպիր կամ սարկաւազ էր : Ունինք Սալաձորեցւոյ քնարէն հետեւեալ տաղերը .

1 . Անխորադիր . տող մը հայերէն եւ տող մը տաճկերէն .

Հայր արարիչ, Տէր կենդանի,
 Հարտէ մէմուռ սին վարդարա . . .
 Վերջ՝ Սալաձորցի որբիկ Դաւիթ
 յուզի դարայ սէն կռնահար,
 Դու կարդացող քահանայու,
 տայիմ չաղը, դանի սաթար . . . :
 Ձեռագիր՝ Վիեննա, Միսիթ. Մատեն.,
 Թ. 369, Թղ. Նա—Շա :

2. Երգ Աստուածածնայ :

Պարծանք դասուցըն վերնական
 Կոյս Մարիամ Աստուածածին,
 Դու յԱննայէ ընծայեցար,
 արժանացար Հոգւոյն շնորհաց . . .
 Վերջ՝ Որբիկ Դաւիթ Սալաձորցի,
 տըւիր ուրար՝ գիրս կարդացի,
 Փոքր ի շատէ զքեզ գովեցի,
 Կոյս Մարիամ Աստուածածին . . . :
 Ձեռագիր՝ Վիեննա, Միսիթ. Մատեն.,
 Թ. 369, Թղ. Ծա—11բ :

3. Տաղս այս համեղագոյն է ի երերումն
 Դաւիթ վարդապետի է, գեղջիւ Սալաձորցի
 (ի մահն դստեր իւրոյ) :

Փառք քեզ թագաւոր փառաց,
 քեզ փառք տան աշխարհս ամենայն .
 Ձեռագիր՝ Վիեննա, Միսիթ. Մատեն.,
 Թ. 156, Թղ. 54բ—56բ : Պարիս, Աղգային
 Մատ., Թ. 290, Թղ. 202բ—203բ (ա^o յս) :
 Հրատարակուած վարը՝ էջ 359—362 :

4. Անխորագիր (տաղ ի վերայ մահուան) :

Քեզի համբով օր էր տըված ,
Կարմիր ու սեւ գիր էր դըրած .
Աշխարհս քեզի մուլք չէր տըւած ,
Փուճ աստնվորիս ի՛նչ կու դատիս . . .

Վերջ՝ Ես Դաւիթն եմ իրիցացու ,
Ըստեղծող Տէր , գիտ կարգացու . . . :

Ձեռագիր՝ Վիեննա , Մխիթ . Մատեն . ,
Թ . 369 , Թղ . 22ա—23բ :

5. Գովասանք ծաղկանց :

Օրհնեալ ես դու , Հայր երկնաւոր ,
անքննելի աստուածութիւն ,
Կամ իմ գովել սակաւ մի բան ,
միտքըս տըկար , խելքս է ի քուն . . .

Վերջ՝ Խեւ Դաւիթն եմ , շատ դատեցայ ,
դըլուին ատնում ծաղկընկերուն .
Սակաւ ծաղկունքն ես եմ գովել ,
բազում մընաց վարպետներուն .
Երկիրըս Արդըրում կ'ասեն ,
Սալաձոր գեղս իմ օթեւան . . . :

Ձեռագիր՝ Վենետիկ , Մխիթ . Մատեն .⁶ :
Ասկէ օրինակութիւն մը առ Նորայր Բիւզանդացւոյ :

Հրատարակուած՝ 1. Մեղու Հայաստանի ,
1858 , էջ 21—23 : — 2. Սրումնձտեանց՝
Արեւելեան Մամուլ , 1884 , էջ 137—139 ,

⁶ Կը սկսի Նորայր տողէն՝ «Անքակտելի սիրելիք են . . .» :

177—179⁷ : — 3. Սրուանձտեանց՝ Համով
Հոտով, էջ 278—285⁷ : — 4. Կոստանեանց՝
Նոր Ժողովածու, Բ., էջ 66—75 : — 5. Նո-
րայր Բիւղանդացի, Բանասէր, 1901, էջ 87—
129 (էջ 89—97 բնագիր, էջ 97—129 մեկ-
նութիւն ծաղիկներու անուաններու) : 6. Հմմտ.
Զիթունի, Ծաղիկներու չարական. Պայքար
Հանդէս, 1930, էջ 73—80 :

ԴԱԽԻԹ ՍԱԼԱԶՈՐԵՅԻՈՅ ՈՂԲ Ի ՄԱՀՆ ԴՍՏԵՐ
ԻՒՐՈՅ

Տաղս այս համեղագոյն է ի յերերումն
Դաւիթ վարդապետի է, գեղջիւ Սալաճորցի :

Փառք քեզ թագաւոր փառաց,
քեզ փառք տան յաշխարհս ամենայն .

Ես եմ մեղաւոր անդարձ,
փառք չասի ես օր մ'ի մեղաց :

Ես խիստ չար հպարտ էի,
որ չափ չըկար իմ հպարտութեանս ,

Ոչ հացըմ աղքատի տվի,
ոչ գնացի ի ժամատեղի :

Ես խիստ բարձրամիտ էի,
նայ ումեկ դըրի Նսանայն ,

Այնոր բարկացաւ Տէր ինձ,
ու ձեռացս առաւ իմ տըղան :

ԽՈՐԱԳԻՐ՝ համեղացոյն է ի երերումն :

6 « չափ չըքար : — 7 ախքատի : — 8 ժամայ-
տեղի :

⁷ Կը սկսի 18րորդ տաղէն՝ «Հսւր սրտաց, քա-
մին հնչեաց . . .» :

- Գոչեմ հառաչեմ լալով ,
 պաղատիմ փառք քեզ տիրական .
- 15 Սիրով քաղցրացիր նորա ,
 մի ձրգեր զիս ոտից կտխան :
 Ա՛յ իմ Նոանայ դատրիկ ,
 Նոանայ սուրաթդ աննման .
- 20 Աւա՛ղ քս կանանչ արեւդ ,
 որ մըտաւ ի հողն ի զընտան :
 Վախեմ , իմ մեղաց մեռար , Նոանայ ,
 կամ սրբբունաքն ինձ բարկացան :
 Ուր էր , Աստուծով լինէր ,
 քեզ դասէր ի յաջակողման :
 25 Քեզ անճատն ճար արի
 մէկ ու ճար դուստր իմ Նոանայ .
 Դու զիս բընաւերք արիր ,
 զինչ պայդուշքն աւերքըն կենան :
 Թէ ի տանէն դուրս յէլնեմ , Նոանայ ,
 30 դուսըն լոյս , աչերս է մըթան .
 Սեւ լաթ դօլպանտով սրբեմ ,
 արտասունքս առեր , լոյս չըկայ :
 Դառնամ դուռն ի ներս մտնում , Նոանայ ,
 տունըն սուգ առեր կու տըքայ .
 35 Մարդըկին շիվան առեր ,
 դերըննին ամէն փոշիման :
 Գնացեր տանըտ շնորհքն , Նոանայ ,
 թունտ առեր , տունն է աւեր խան .
 Աւերդ ալ աւաղ կ'ատէ ,
 40 թէ բերէք իմ նոր բուրաստան :

15 նորայ : — 16 մի մի ձրգեր : — 19 աւախ քոյ :
 — 25 անճարն : — 32 չըքայ : — 37 շնորհն : —
 38 տունէ : — 39 աւախ : — 40 բէրէք :

- Թէ յէլնեմ ի քունճդ էրդամ, Նռանայ,
 քունճրդ խոր գերդ մութն ու զընտան,
 Դատնամ եւ սրնտուկդ հայիմ,
 գունն փակ կողպանքն ի վրայ:
 Թէ յէլնեմ թախտդ գնամ, Նռանայ, 45
 փոշտուել սարքն վար կու գայ.
 Դատնամ ի ծալքն հայիմ,
 ծալքն ծալ, գաւազն ի վրան:
 Թէ յէլնեմ մտտանդ գնամ, Նռանայ,
 կարանիդ ամէն ի շուրջ կան, 50
 Աւաղ եւ բորբոք կ'ասեն,
 քունճ պուճախն ինձի կու տան:
 Թէ յէլնեմ ի գոմն զընամ, Նռանայ,
 անասունքն ամէն ի սուգ կան.
 Կովերն ալ կըթող կ'ուզեն, 55
 Թէ բերէք մեր նոր թուրվանդան:
 Թէ յէլնեմ ի դուրս էրդամ, Նռանայ,
 նայ քարերն ինձի վայ կու տան.
 Կ'ասեն. Մօ անդութ ծընող,
 դու կարօտ թողիր քո տըղան: 60
 Թէ յէլնեմ յաղբիւրն գնամ, Նռանայ,
 ջուրն գնացքն առնէ մանէման.
 Կանգնի ու վըտակ դընէ,
 Թէ ե՞րբ գայ իմ խտսխտրան:
 Թէ յէլնեմ հանդաստան գնամ, Նռանայ, 65
 բոյս առեր գետնէն վեր կու գան.

41 էրդամ: — 44 կողպանքն: — 46 գու գայ: —
 51 աւախ: — 54 ի սուգ: — 55 կովերն ալ կըթող
 գուզեն: — 56 բէրէք: — 57 էրդամ: — 59 անդոյթ
 ծնող: — 60 քոյ: — 61 յախբիւրն: — 63 կանքնի: —
 66 բուս... գու գան:

- Բոյսեր սեւ հողին միջին ,
 դոյնըդդոյն ծաղկունքն կու ցընծան :
 Արտասունքս ծով էր , Նռանայ ,
 70 տատանիմ դինչ նաւն ի ծովայն .
 Ես եմ դարդ էդեր ի մէջ ,
 որպէս նաւ յալեաց երերման :
 Քաղվել ճրովընոյս սլորն , Նռանայ ,
 չարժ ընկել զօղվածս թնդընդման .
 75 Հառաչանք ի սըրտիս միջին ,
 դինչ ծովու ալիք կու հեծան :
 Բաղկունքըս անդօր դարձեր , Նռանայ ,
 եւ մատունքս ամէն կու դողան :
 Քաղուել է դոյն երեսիս ,
 80 սիրտս ճըմլեալ , աչերըս կու լան :
 Թէ յէլնեմ ձորերն էրդամ , Նռանայ ,
 յորդահոս ջրեր կու բըխան ,
 Վայրիքնին երամ կապեր ,
 արեքնուն տակն կու կենան :
 85 Ամէն կենդանիքս որ կան ,
 տեսանեմ ձաղով շուրջ կու դան ,
 Իմ ձաղն արծըվին տըվի ,
 ես աւեր բունըն կու կենամ :
 Ես եմ քո տեսուտ կարօտ ,
 90 մէկ ու ճար դուստր իմ սիրտկան :
 Վիեննա , Միսիթ . Մատ . , Թ . 156 , Թդ .
 54բ—56բ :

67 բուսեր : — 68 դու նըսգուն : — 71 ի մէջ : —
 75 հառաչան : — 76 յալիք : — 80 ճմեալ . . . դու լան :
 — 81 երդամ :

ՅԱԽԵԼԻՓ ԵՒ ՈՒՂՂԵԼԻՓ

էջ 27, տ. 10՝ Յ. Ոսկերեքանի Եսայեայ Մեկնութեան Ը.—ԿԴ. գլուխներու հարադասութեան հարցին նուիրուած է L. Dieu, Le commentaire arménien de S. Jean Chrysostome sur Isaïe (ch. VIII—LXIV) est-il authentique? և թերթին Revue d'Histoire ecclesiastique, 17 (1921), 7—30. Հեղինակը կ'ազատուցանէ, թէ այս գլուխները Յովհաննէս Ոսկերեքանի հարադատ գրչէն են։ — Յառաջասացութիւնը ամբողջութեամբ տուաւ Յ ու ս ի կ ա բ դ. Աւետիսեան, Յովհաննէս Ոսկերեքանի Եսայեայ Մեկնութեան հայ թարգմանութեան նորագիւտ մասը (Հառաջասացութիւնն եւ ԳԼ. Ա. —Բ. 2) եւ բաղդասութիւնը ընդ յոյն բնագրի։ Սիրոն 9 (1935) 21—24։ Շարունակութիւնը խոյս չտեսաւ ցայսօր։

Էջ 111, տ. 9. Այս հաստատված Պիտեյից Գրքի մէջ (էջ 341) այսպէս ներկայացուած է. «Պիթագորաս օրհամի իցէ կենցաղոյս չափ՝ հարցեալ յաւմեմէ, սուղ ինչ երեւեալ ծածկեցաւ»:

Էջ 116, տ. 6. Երեւանէն կը հաղորդեն ինձ, թէ Ռուսույ չապեալ Յակոբ Մանանդեան ձեռնարկած է Թէո-
նէի Նախակրթութեանց հայերէն թարգմանութեան
քննական հրատարակութիւն մը պատրաստել:

Էջ 126, տ. 1—2. «Ներսէս հայրապետ» պէտք է լմանաւ 'Ներսէս կաթողիկոս Էջմիածնի, մին Սարգիս Երզնկացւոյ՝ Էջմիածնի կաթողիկոսի աթոռակիցներէն, որ կը յիշուի ինձ ծանօթ 1501—1504 տարիներէն:

բուն գրուած յիշատակարաններու մէջ. Առաքել Գաւ-
րիթեցի կը գեանդէ զՆերսէս 1506—1507 տարիներու
մէջ: Այս մասին ընդարձակ պիտի խօսիմ էջմիածնի
կաթողիկոսներու Գաւազանագրքին մէջ, զոր կը պատ-
րաստեմ:

էջ 144, ծ. 2. Տե՛ս նաեւ Արատաղդ արքեպ.
Սիւրմէեան, Յուլիակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի,
հատոր Բ., էջ 87, սւր կը յիշուի, թէ Թ. 28, թղ. 399
կը պարունակէ «Պատմութիւն Նուշրուան թագաւո-
րին»:

Նուշիրվան թագաւորի այս խրատները լոյս տե-
սած են բանիցս «Գիրք պատմութեան որ կոչի Պղնձէ
բաղաք եւ այլ բանք. խրատականք եւ օգտակարք Խի-
կարաց իմաստնոյ եւ այլ բանք պիտանիք» հաւաքման
մէջ, տպուած Կ. Պոլիս 1708, 1731, 1749 եւն տարիներ-
բուն: Աչքի առաջ աւնիմ 1731 (էջ 107—116) եւ 1749
(էջ 77—89) տարիներու հրատարակութիւնները, որ
խորագիր կը կրեն «Խրատք եւ Նասիհէթք օգտակարք,
արարեալ զարմանալան թագաւորին որ Նուշրուան
տսեն»:

Բովանդակութիւնը նոյն է յէականս մեր հրատա-
րուած բնագրին հետ: Հրատարակիչները խրատները
ժողովրդեան դիւրընկալ ընծայելու համար տեղ տեղ
պարզած են լեզուն, նաեւ դուրս ձգած խրատներ եւ
փոխարէն ուրիշներ մուծած: Մուտքն ունին այսպէս.

«Սա տսեն թագ մի ունէր, սակի եւ պատուական
տկներով. եւ շինած էր Իբ անկիւնով. եւ ամէն ան-
կիւն՝ այս նասիհէթներս զրած էր: Եւ յորժամ ելնէր
ի դուրս՝ կարդայր առաջի զօրացն եւ ասէր թէ՝ ի
միտ տռէ՛ք, եւ ասդս զնէր ի գլուխն: Եւ թագն էր
եախուիթ եւ զմբուխտ ականմբ եւ ալմաստով եւ լաճի-
վարդ քարով յօրինեալ»:

Մուծուած բնագրական փոփոխութիւններու եւ
յաւելուածներու մասին փոքրիկ գաղափար մը տալու
համար յառաջ կը բերեմ հատուածներս.

Դ. 8. Ձոտներս քան
զձեր չափն մի մեկնէք :

Ե. 1. Ձկներն միջակ ա-
րարէք :

Կը պակսի :

Ե. 2. Ձրաներն համ-
բերութեամբ արարէք :

Ե. 3. Ձծախն . . . :

Ը. 2. Արլահ մարդուն
եւ խումարին ու հարբա-
ծին խրատ մի տայ :

Ը. 7. Ձեր հնազանդե-
լոցն ուժ մի տանէք :

Չունի :

Չունի :

Թ. 3. Ի տղայոց թըղ-
րիւր մի առնուք :

Ջձեր սան քան զձեր
անկողինն աւելի մի մեկ-
նէք :

Կու. թէ հանդիպի Ի
ձեր մէջն, միջակ արա-
րէք. բայց շուտ հաշտե-
ցարուք :

Ի սրտներդ նախանձ մի
պահէք :

Չամէն քան համբերե-
լով արարէք :

Կը պակսի :

Անշահ մարդոյն եւ խե-
լաւին հարբածին խրատ
մի տայք :

Ձեր հնազանդելոցն՝ կիւճ
մի տանէք :

Չձեզ սիրօղն՝ մի տաէք :

Ով որ Ի ձեր հետ սէր
ունի՝ զնա անտես մի առ-
նէք :

Տղայոց եւ հասիլից հետ՝
թէպար Եւ մուշավերէ
մի տանէք :

ԻԲ. Թարկէն սանի միայն 1, 4, 6, 7, 11 :

Աննպատակ է յառաջ աանիւ համեմատութիւն-
ները :

Էջ 279. Սիմէոն զպրի Յիշատակարանը ամբող-
ջութեամբ հրատարակած եմ անոր Ուղեգրութեան
կից, տե՛ս Սիմէոն զպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն,
ստրեղգրութիւն եւ յիշատակարանը, Վիեննա 1936,
էջ 387—391 :

Էջ 299, տ. 320 կարդա՛ Շարաֆ :

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

- Աբառ Ա. շահ Պարսից 301, 304 :
- Աբեթ (Հարեթ) 334 :
- Աբրահամ հասարակա 335, 336 :
- Ադամ հախահայր 325, 326 :
- Ադարիա Ջուղայեցի 263 :
- Վ. Սասնեցի 241—320 :
- Ադու ք. 302 :
- Աթենացւոյ աշխարհ 332 :
- Աթոս 53, 54, 59, 63—66, 69, 75, 76 :
- Աժդահակ 211, աե'ս Բիւրաստի — :
- Ալաման ժողովուրդ 330 :
- Ալամշայ մայր Կարապետ Բաղիւշեցւոյ 311, 313 :
- Ալեքսանդր զաւա 83 :
- Ալեքսիանոս Շինացի 356 :
- Ալի փաշա, սրդի ճան Փօլատի 307 :
- Ալիծ դուստր Ռուբէնի 87—88 :
- Ալպատտանու զաւա 293 :
- Ալւանդ թաղաւոր Թաւրիդի 126, 344 :
- Ակրականդիա ք. 332 :
- Ահարոն փոփա 8, 10, 17 :
- Աճեա Ա. սուրան 256, 288, 308 :
- Ադրակ դուսա 305 :
- Աղեքսանդր Խակեղոնացի 109, 113, 304, 329, 339, 348 :
- Աղթամար Կղզի 275 :
- Աղուն դուստր Ղազարի 125 :
- Աղսանք 126 :
- Աղբրման ք. 333 :
- Ամադոհան (Ամադոնք) 329 :
- Ամասիա ք. 296 :

- Աժիթ ք. 291—293, 297, 300, 303, 316:
 Աժիբան զիւցազն 205:
 Աժուկ բերդ 84:
 Այնթափ ք. 300—301:
 Այրարատեան գաւառ 339:
 Անապոլիս ք. 332:
 Անդրէաս Կաֆացի, հայր Սասուէկի 174, 177, 178:
 Անի ք. 65:
 Անկիւրիս ք. 297:
 Աննա ժայր Դաւիթ երէցի 356:
 Անուշըրուան (Նուշիրւան) թագաւոր 143 չ.:
 Անտիոք ք. 249:
 Անտիսթենէս Ատաիկեցի 114:
 Անտան քհ. 245, 258:
 Անքունիս ք. 330:
 Աշոտ որդի Գրիգորիկի, աէր Տարօնոյ 77—79, 82:
 Աշունից վանք (Օշք) 56:
 Աշուշոյ տե՛ս Արշուշոյ:
 Ատաղա (Արխաղք) 333:
 Ատուհերթ Յովհաննէս 61:
 Ատուհարոյ Ա. եղբ. Չորասանէլի Ա. 60:
 — Բ. որդի Չորասանէլի Ա. 60:
 Ատուղամբ եղբ. Գրիգորիկի 77—80:
 Ատուսէֆ ճէլալի 298:
 Ատաքեւ Անեցի 149:
 — Վ. ի Մուշ 316:
 Ասօն Կատապան 73:
 Ասիս 334:
 Ասլան զրիշ 286:
 Ասողիկ Ստեփ. 63, 65, 67, 71, 78:
 Ասպահան ք. 338:
 Ասոյ զիւղ 128:
 Ասորեստան 336:
 Ասորիք 303, 335:
 Աստուածատուր Արծկեցի 122:
 — Բաղիշեցի 311, 313:

- Աստուածասուր զբիշ 316:
 — քհ. Ասոյ զեղջ 128:
 Ասանա ք. 307:
 Ասրպատական 127. տե՛ս Հասրպէջան:
 Արարիտ 335:
 Արդանուջ ք. 52:
 Արգրուժ ք. 298, 301, 305, 356:
 Արիստակէս Բ. Կաթ. 123:
 — Կաֆայի 184:
 Արիստակէլ Սասղիբայի 258:
 Արծկէ ք. 120—124, 127—128, 131—132:
 Արճէշ ք. 127:
 Արժէն (Հայք) 339:
 Արշակ թագաւոր արշակունի 339:
 Արշակունիք 338:
 Արշաշայ Ա. եղբ. Չորասանէլի Ա. 60:
 — Բ. սրբի Չորասանէլի Ա. 60, 71:
 Արսն քերդ 81:
 Արտատպղ Մամիկոնեան, ս. Հմայեկի 51—52:
 Արտատպղ թղ. 205, 210:
 Արտուէլ ք. 344:
 Արքայիկ 77, 79:
 Աւեթու վանք 312:
 Աւետիք Հայր Սաշատուրի 170:
 Ափթնիստ ճարտարախօս 101, 106, 110:

 Բարեխայիք 336, 344:
 Բարեխն ք. 336:
 Բարեքղ ք. 308:
 Բադասիճ ք. 67:
 Բադարատ Բադրատունի տէր Տարօնի 50, 80:
 — ս. Աշատի 78:
 — ս. Գրիգորիկի 77, 78:
 — Ա. ս. Չորասանէլի Ա. 60:
 — Բ. ս. Թսնկայ Բ. 65:
 — Գ. Թսնիկեան, պատրիկ 71:

Բաղաշխան *ք.* 327:

Բալիս *ք.* 327:

Բալու *ք.* Բալուայ երկիր 242:

Բաղէշ *ք.* 311, 314, 345:

Բերդաճոբ *դ.* 312:

Բերիա *ք.* 335:

Բէկդամժուբ իշխան 86:

Բէրիաջուկ *ք.* 312:

Բիան իմաստակ 112:

Բիւրասպի 211—213. — Աթղաճակ 201—238:

Բոզդան իշխան 10:

Բիւթանացւոց աշխարհ 333:

Բուլղարք 333:

Բախարա *ք.* 327:

Բաւանիա (Բոանիա) ազդ 333:

Բրութ գետ 8:

Գալուստ օրկ. 174, 176:

Գաղատիա *ք.* 308, 335:

Գայիրացիք (Գաճիրեցիք) 335:

Գայլ Վահան 340:

Գարարդ *դ.* 62:

Գէորդ դորափար զկոյ 133:

— Կիլիկեցի (Ակեւոացի) 38, 286, 287:

— երէց 174:

— որ եւ Վարազփաշէ 69:

Գիլան աշխարհ 337:

Գորդ որ եւ Չարաուանէլ 67:

Գուլչատ Խաթուն 122:

Գուրէլ ազդ 333:

Գրադով *ք.* 333:

Գրիգոր Աստուածաբան 320:

— արքեպ. Կաֆացի 177:

— ս. Արամու 35:

— Տաթեւացի 275:

— Կեոարացի պատրիարք 244—248, 252—253, 266—
268, 282, 286, 287:

Գրիգոր Դարանազցի 241, 244—247, 254, 267:

— արեղայ գրիչ 126:

— երէց ի Տրապիզոն 277:

— քհ. 177:

— Մաղխատրոս 49, 53, 83, 102:

— Ապուհամդա 73, 80:

— ս. Աշոտի, Մաղխատրոս 78:

— ս. Վիգենի 85:

— հայր Շահնշահի 86:

— մահտեսի 175:

Գրիգորիկ աէր Տարօնի 76, 77, 80:

Գրիգորիս Կաթ. Վկայասէր 82:

— Ա. Կաթ. Ազթամարցի 135:

Դադիա ազգ 333:

Դալասանոս մաղխատրոս 71:

Դահակ (Չահակ) 207:

Դամասկոս ք. 335:

Դամսիւ մանկավարժ 113:

Դարման Նեարարենց 124:

Դաւրէժ ք. 304, 305:

Դաւիթ մարդարէ 343, 346:

— Վ. Քորայրեցի 34:

— Ալաւկայ օրդի 276:

— երէց, գրիչ 356:

— — Սալաձօրեցի 353—362:

— Կիւրապադատ 61, 63—65:

— Թոսնիկեան 71:

Դեղայ գաւառ 86:

Դեմաւենդ, Դըմբաւընդ Լ. 205—214:

Դեւդատ 298:

Դիոգենէս իմաստակ 106, 109, 110, 12, 14:

Դովլաթ Նեարարենց 121, 124:

Եազըճի հաղարապետ 290, 292:

Եաղութքայ կին Յակօբ Թաթաթեցւոյ 6:

Եաշ ք. 3, 8, 9, 14—17:

- Երբիանսս հայր Դաւիթ երէցի 356 :
 Երբայեցիք 335 :
 Եղերք (Աջարա) 51—52 :
 Եղիպտոսս 335 :
 Եղնիկ Կողբացի 41 :
 Եթովպիա 328 :
 Եկեղեաց դաւառ 307 :
 Եղիա արքեպ. Առաքելոց վանքի 311 :
 Եղրդուտ գիւղ 314, 343 :
 Եսայի Նէեցի 277 :
 Երեմիա մարգարէ 346 :
 — վայվառ 11—12, 19—20 :
 Երեւան ք. 299, 304 :
 Երզնկա ք. 126, 7, 308 :
 Երուսաղէմ ք. 6—7 :
 Եւդովիա ք. 6 :
 Եւթիմիոս, սուրբ 61 :
 Եփեսոս ք. 308 :
 Եփրատ գետ 343 :
 Եօլա-Կիրմաղ ճէլալի 298 :
 Եօլա-Սըղմաղ ճէլալի 298 :

 Զաինո սրկ. գրիչ 4—5 :
 Զամսոցա ք. 3—5 :
 Զարդա գ. 63 :
 Զաքարիա Նեաքարեանց 121, 123—125 :
 — գրիչ յԱւետու վանս 312 :
 — արեղայի վան 267, 313 :
 Զիլիֆգար ճէլալի 297 :
 Զիկմունդ թղ. Լեհաց 6, 11 :
 Զոհակ 205 :
 Զրադաշտ 226 :

 Էդա ք. 338 :
 Էսան-պէյ դատաւոր 4—5 :
 Էջմիածին 254 :

- Ընկելթեռ, Ընկելուղ (Անդղիտ) 332:
 Ըսուղ (Ռուս) 333:
 Ըստուժ բէկ 312:
 Ըրըվան վայվատ 10—12, 17—20:

 Թաղէսս եպ. Տարօնայ 315—316:
 — երէց 249:
 Թաթար աղղ 333—334:
 Թայուխ արքայ 336:
 Թառձեան բերդ 86:
 Թարա 336:
 Թարսիս ք. 307:
 Թաւրիղ ք. 126, 7, 340. տ. Դաւրէժ:
 Թաւուլ ճէլալի 297, 307—308:
 Թեապոսնիկէ ք. 332:
 Թէանով պիւթադորեան 107:
 Թէճմուրաղ Թղ. ի զրոյցս 206:
 Թէսն Աղեքսանդրացի 91 չ., 363:
 Թէոփանէ կայսրուհի 64:
 Թէոփիստէ 83:
 Թիլան ք. 338:
 Թիֆլիս ք. 304:
 Թսխաղ ք. 6, 21, 292—296:
 Թոնոզ (Թուհուզ) ք. 328:
 Թովմաս Արծրունի 50, 80:
 Թոսնիկ Ա. 59:
 — Բ. Յովհաննէս ո. Չորտուանէլի Ա. 60, 62:
 — Գ. Լեւոն 70:
 — Դ. 73:
 —այ սրղի 50:
 — ո. Աղուղամբի 77—81:
 — Անդրոնիկոս 75:
 — Անդրոնիկոս Կոմնենոս 74:
 — Աննա 75:
 — Գորդ 74:
 — Դեմետրիոս 74:
 — Դեմետրիոս Կոմնենոս 74:

Թոռնիկ Դեմեաբիսս Պինկերնէս 75:

— Եւթիմիոս 74:

— Իրենէ 75:

— Կոստանդին 74:

— Մարիամ 75:

— Միքայէլ գունդատար 75:

— Յովհաննէս Կանաակաւորենոս 75:

— Ա. Ի Սասուն 49, 82:

— Բ. Թոռնիկեան 53, 67, 68:

— Գ. ո. Չորտուանէլի Բ. 85—87:

Թոռնիկեանք 49 չ.:

Թորգոմ 338, 344:

Թորթում 62:

Թորոս եպ. յԱռաքելոց վանս 315:

Թուրքք 13—18:

Թըրկալ ք. 302:

Թօլոմէ (Պաղոմէոս) աշխարհադիր 266:

Ժան Պօտիզ պատրիկ 67:

Իբլիս դեւ 207, 220:

Իբն ալ-Ֆաքիհ աշխարհադիր 209:

Իզմիտ ք. 308:

Իլաի ազդ. 333:

Իլով ք. 4:

Իմզացան ազդ. 331:

Իշխանիկ Բաղրատունի 50:

Իպրահիմ սուլտան 177:

Իպրիմ պէկ ճէլալի 299—300:

Իսմայիլ շահ 344—345:

Իսահակ 335:

Իսահրատէս իմաստակ 106, 112:

Իսրաէլ 335, 348:

Լակդրստեան ազդ. 327:

Լարբատան 338:

Լեւոն Ա. թզ. 87—88:

Լեւոն Թոսնիկ 70 :

Լէհք 305, 333 :

Լիբանոս ճարտարան 114 :

Լիւարիա 73 :

Լոյստա հեթման 8, 13 :

Խաթա ք. 327 :

Խաթուն—Մելիք Նեարարենց 120, 122 :

Խանուժ մայր Խասպէկի 174, 178 :

Խաչատուր Խասպէկ երէց Կաֆայի 173—189 :

Խաչատուր ս. Աւետիքի 179 :

Խաչատուր քհ. 4—5 :

Խառան ք. 302—303 :

Խառան նահապետ 336 :

Խասպէկ տե՛ս Խաչատուր :

Խարախաչ զօրավար 297 :

Խարբերդ ք. 83, 297 :

Խեղենիկ տէր Աժկոյ 84 :

Խլաթ ք. 65 :

Խնուս ք. 298 :

Խորով Ա. Անուշրուտան 143 չ., 231 չ. :

Խորով եղ. Անձեւացի 277 :

Խորանաչատ վանք 39 :

Խորասան 338, 344 :

Խաթա ք. 327 :

Խուժաստան 329, 344 :

Խատումատան կղզի 337 :

Խրուաթ աղդ 333 :

Կաղրիական ծով 333 :

Կալալիա ժողովուրդ 331 :

Կալիսթենէս (Սուս —) 110 :

Կամեն կատարան 73, 86 :

Կամենից ք. 20 :

Կոյէն 349 :

Կապուտոս, բերդ 73 :

Կաստամժնի ք. 308 :

- Կառաւ զուսար Զորատուանէլի 86:
 Կառաւկալոս ո. Կամենի 86:
 Կարապետ Բաղիշեցի 311—350:
 — Նեաբարենց 124:
 — Զամալ 314:
 — Զուգայեցի 254:
 — Սասնեցի 242, 285:
 — Վարապեցի 313—314:
 — Փարխնդեցի 318:
 Կարին ք. 58, 62, 63. տե՛ս Արղրուժ:
 Կաւառ թղ. 228:
 Կաւէ Սպահանցի 208:
 Կաֆա ք. 175, 178, 193, 255, 333:
 Կեղի ք. 298:
 Կենաւարոս Պիւրեատոս 218—220:
 Կեսարիա ք. 245—247:
 Կէնճէ ք. 304:
 Կէչառի ք. 304:
 Կիլիկիա 307, 335:
 Կիպրոս կղզի 332:
 Կիրակոս կաթ. 275:
 Կոնիոն (Խկոնիոն) ք. 308:
 Կոսրար վաճառական 129:
 Կոստանդին թղ. 332, 334:
 — թ. Մոնոմախ 70:
 — Միքանածին 76—79:
 — Դիոդենէս 68:
 — Բ. Կաթողիկոս 277:
 — Էրզնկացի 135, 137, 139:
 Կոստանդնուպոլիս 175, 179, 243—244:
 Կուժայրի ք. 51:
 Կուռլայու լ. 248:
 Կուրալա ք. 302:
 Կրաւնատա (Granada) ք. 329:
 Կրենիտէս Մամիկոնեան 79—80:
 Կրիտէս կղզի 332:

- Հազարան տղղ (Խաղիւրք^օ) 327 :
 Հալէսք ք. 246, 307 :
 Համշէն ք. 254 :
 Հայաստան 304 :
 Հայրապետ Վ. յԱռաքելոց վանս 315—316 :
 Հայք 346, 7 :
 Հապաշտան 329 :
 Հասան սէկ 293—296 :
 Հասան-Ալի Միրզա 123 :
 Հասնքէֆ ք. 301 :
 Հատրքէջան 337 :
 Հեթում սրդի Չորասուանէլի 87 :
 Հեղինէ գէթոյ 336 :
 Հմայեակ իշխ. Մոկայ 84 :
 Հնդուստան 329, 346. Խորու — 328 :
 —, Չորով — 327 :
 Հոսումք 337 :
 Հոխսիմէ քոյր Ազարիայի 242, 285 :
 Հոսմ 331 :
 Հրէաստան 348 :
 Հրմուզ կղզի 329 :
 Հրուդէն 205, 208, 9, 213 :

 Ղազախք 13—15 :
 Ղազար Վ. ի Մուշ 311 :
 — ես. Թոխաթեցի 5 :
 — քհ. Նեարարենց 120—124, 135 :
 — թոռն Խասպէկի 174 ծ. :
 — ու վանք ի Տարօն 83 (տե՛ս Մուշ) :
 Ղալանտար օղլի ճէլալի 297 :
 Ղակեղեմոնացիք 111 :
 Ղակեղեմոնիա 114 :
 Ղակոնացի 111 :
 Ղայսար ք. 297 :
 Ղանդաւար ք. 327 :
 Ղարաման 335 :
 Ղարաուս ք. 175, 176 :

Ղարս ք. 305, 307 :

Ղեւոնդ պատմադիր 51 :

Ղղլպաշ 308, 344 :

Ղուլճի գիւղ 62 :

Ղուլփ ք. 299 :

Ղուկաս Վ. յէջմիածին 314 :

— արեղայ գրիչ 324 :

— Կաֆայի 184 :

Ղուժ ք. 338 :

Ճան-Փօլտա ճէլալի 307—308 :

Ճանիկ 293 :

Ճենուտ ք. 330 :

Ճէղիրու երկիր 301 :

Ճէլալիք 289 չ. :

Ճղալ օղլի վէղիր 301, 4 :

Մադրիդ ք. 321 :

Մազդակ համայնավար 201—238 :

Մակէէր Թ. 321 :

Մահմէտ Քարա, թաթարխան 176 :

Մահմուժ գուսար Ղազարի 125 :

Մահարք 17, 333 :

Մամիկոնեանք 49 : — Ի Տայս 52 :

Մաշրիպք 329 :

Մասուդի 218—219 :

Մատան ք. 302 :

Մատթէոս Ուրհայեցի 67 :

Մարաշ ք. 307 :

Մարայ աղղ 345 :

Մարդարայ քահանայ 312 :

Մարիամ գուսար Սասպէկի 174 :

— կին Չորասուանեկի 60 :

Մարտիրոս Էսդ. Ղրիմեցի 179 :

— արեղայ 315 :

Մարխոս վաճառական 129—130 :

Մաքս ք. 334 :

- Մեքտինէ ք. 297 :
 Մեւքիսէթ կաթ. 6 :
 — Սասնեցի 285 :
 Մեհրուբան կին Յակոբ Նեաքարենցի 121 :
 Մեօրոպ Կաֆայի 246 :
 Մերդաս թղ. 207 :
 Մեքտին ք. 300 :
 Մէլէքսէթ թաղուհի 84 :
 Մէկրէլ (Մինդրէլ) աղղ 333 :
 Միլան ք. 330 :
 Մինա խաթուն 316 :
 Մինաս եղ. Արծկէի 122 :
 — բարունապետ 307 :
 Միր-Ազդին ճէլալի 301—302 :
 Միր-Մահմատ ճէլալի 300 :
 Միր-Շարաֆ ճէլալի 301—302 :
 Միքայէլ Ասորի 85 :
 — գրիչ 59, 69 :
 — խոճա 314 :
 — Մսղրիկէի 57 :
 — վոյվոս 10—11 :
 Մծրին ք. 300, 301, 336 :
 Մկրտիչ Վ. Խարրերդցի 244—245, 254 :
 — վանից հայր. 125 :
 — քհ. Կաֆայի 174 :
 Մհերի գրոյց 205 :
 Մղբիպիստան 328 :
 Մոլտուխ 7—12 :
 Մոսկով (Մոսկուս) ք. 333 :
 Մովսէս Արծկեցի, գրիչ 124, 133 :
 — Նրզնկացի 277 :
 — Խորենացի 112, 201—238 :
 — Կաղանկատուացի 202 :
 — Տաթևացի, կաթողիկոս 246, 254 :
 Մուղալ քոյր Ազարիայի 242, 285 :
 Մուչ ք. 299, 311, 313, 343 :

Մուշեղ հայր թոռնիկի 68, 81:

— Մամիկոնեան *ս.* Հրահատայ 51:

Մուսուլ *ք.* 303:

Մուստաֆա փաշա 18:

Մուրաա փաշա 308:

Մսիս *ք.* 87:

Յակոբ *եպ.* Բաղիշեցի 312:

— *եպ.* Կուարնացի 286:

— *եպ.* Նեաբարենց 119—139:

— թախաթեցի 3—21:

— Վ. Ղրիմեցի 279:

— *քհ.* Արծկեցի գրիչ 124:

— *քհ.* 179:

— գրիչ 342:

— Ջահընկալ 193, 196:

Յամետ *ք.* (°) 301:

Յարութիւն վաճառական 193:

Յոսուէ Սիւնսկեայ 229:

Յովհաննէս Խուլ պատրիարք 267:

— Ոսկերերան, Մեկն. Եսայեայ 25—46:

— *եպ.* Կաֆացի 3, 8—9, 15, 21:

— Վ. Սարկաւադ 39:

— Վ. Որոտնեցի 254:

— Թլկուբանցի 138:

— *քհ.* Կաֆացի 174—177, 187—189:

— Նեաբարենց 124:

— Ջուղայեցի 263—264:

— Աղուլհերիթ 61, 64:

— Թոռնիկ *Բ. ս.* Չորասուանեկի 62:

— Վարադվաշէ Ա. *ս.* Չորասուանեկի 65—66:

— Հաղիորիտ 63:

— Ջամոսկի 4, 6, 11:

Յովնան *ս.* Թոռնկան 50—51:

Յովսէփ Վ. Կեոարացի 179:

Յունայ աշխարհ 337:

Նախշուան ք. 305:

Նապիք 329:

Նասր փաշա 297:

Նատար Սասնեցի 242, 285:

Ներքովթ 217—218:

Ներսէս կաթ. էջմիածնի 126—128, 363:

— քհ. Նեաբարենց 120, 2, 4:

— քհ. Սասնեցի 242, 285:

Նիզամ-էլ-մուլք 235:

Նիկիա ք. 247:

Նիկողայոս Միւսացի 96, 106, 107, 111:

Նիկոմարքոս խմաստաւէր 258:

Նիկոմեդիա ք. 247:

Նորչէն դ. Կարնոյ 353:

Նուշրիվան թգ. 143 չ., 364:

Նուրպիքէ թոռն Խասպէկի 174:

Նսանա դուտար Դաւիթ Սալաձորեցւոյ 355, 359—362:

Նսէֆ ժայր Աղարիայի 242, 285:

Նփրկերա ք. 63:

Շահ-Աբմէն ամիրայ Խլաթայ 84:

Շահինշահ ո. Գրիգորի 86:

— ո. Չորտուանեկի 85—88:

Շահկուլ քոյր Աղարիայի 242, 285:

Շահդուրաթ Բաղիշեցի 311, 313:

Շահմեկիք ո. Գրիգորի 86:

Շահրադուչ ք. 303:

Շամախի 126, 304:

Շապան ճէլալի 297:

Շարաֆ ճէլալի 299:

— հոյր Թադէոս եպ.ի 316:

Շէյթան-չաքուջ ճէլալի 298:

Շիդար 205:

Շիրադ ք. 337:

Շիրւան աշխարհ 126, 302, 337:

Շինոյ գիւղ 356:

Ողնուտ դ. 78, 80:

Ոսկան Ջուղայեցի Պառնսուդ 254:

Ուղուն Հասան 123:

Ուսումձէ կին 312:

Ուրֆա ք. 291—292, 303:

Չանդալտան 337:

Չին ու Մաչին աշխարհ 327:

Չիչաք կին 312:

Չորասունեւ Ա. 60:

— Բ. Թոռն Ապուհարալի 60—61:

— Դ. ո. Վարադլաշէի, մաթիւսրոս 66, 82:

— Դ. պատրիկ 71:

— Ե. 73:

— Ա. ո. Թոռնիկի ի Սասուն 83:

— Բ. ո. Վիդենի 85:

Պահլաւ Հընդիկք 338:

Պաղտատ ք. 127, 303:

Պանտար բերդ 17:

Պանփիւլիա ք. 331:

Պաշաշուխ աղդ 333:

Պարսիկք 337, 344:

Պեճանակալ ք. 328:

Պետրոս քհ. ո. Աստուածատուրի 128:

Պիթագորաս իմաստասէր 111, 363:

Պիտակոս իմաստակ 115:

Պոլսնիա (Bologna) ք. 331:

Պատուրեան Հ. Մ. 321—322:

Պաւսա ք. 247, 296, 336:

Պրսկոպիոս պատմիչ 229:

Պրսմեթէոս 205:

Պօհտան 301:

Պօղոս Տարօնեցի 83, 278:

— զբիչ 247:

Ջամատայ թղ. 230:

Ջեմշուդ. ո. թէ՛ հմտւորաղի 206, 208:

Ջիտա (Ջիտաա) ք. յԱրարիա 335:

Ջհանչաւ թղ. 123:

Ջոջիկ իշխանաց իշխան 63:

Ջուղա ք. 305:

Ռիթա մայր Լեւոնի 87:

Ռոդոս կղզի 332:

Սարբա արքայ 56:

Սարաձոր 353, 8:

Սարմատ 305:

Սահակ Մոսա Տայեցի 202:

— Սասնեցի 242, 285:

Սաղուկ ամբոց 86:

Սամարղին ք. 331:

Սամուէլ ցար Բուլղարաց 79:

Սասուն 49, 68, 80—88, 241, 284:

Սարգիս կաթ. 314, 363:

— Վ. Կունդ 39:

— Նահատակ 184:

Սերաստիա ք. 245, 258, 292, 307, 337:

Սերիոս սլամփիչ 107:

Սելեւկիա ք. 87:

Սեմ Նահապետ 330, 4:

Սեչով ք. 11, 19, 20:

Սերոշ հրէշտակ 209:

Սեւաոտ (Սերաստիա) ք. 292:

Սեւերակ ք. 290:

Սէրֆ (Սերբիա) 333:

Սիահք (Սեւամօրթ Հնդիկք) 329:

Սիմէոն զպիր Լեհացի 245, 6, 256, 9, 279, 285, 365:

— Խրլմպէյի սրգի 175, 185—186, 193—198:

Սիոն տանուակէր 314:

Սիւ ք. 307:

Սղերթ ք. 302:

Սմբղանդ ք. 338:

Սոցոմոն արքայ 330:

— որդի Բաղարատ Բաղրատունւոյ 80:

Սպանիա 330:

Ստարատ 112:

Ստամպոլ ք. 305:

Ստեփանոս կաթ. Աղթամարայ 123:

— քհ. Յուսկան որդի 128:

— Հայր Կարապետ Բաղիշեցւոյ 313:

— որդի Մովսէսի 123:

— երէց զրիշ 56, 59:

Սրտախոն սրկ. Բարերթացի 307:

— ոմն 193, 197:

Սքանդարիա (Աղեքսանդրիա) 335:

Սօֆիք 126:

Վաղարշակ թղ. Հայոց 339:

Վաղարշատատ ք. 304:

Վան ք. 305:

Վանդիր վանք 85—86:

Վանինէ կին Չորտուանեւի 85:

Վասակ Բաղրատունի 52:

— Պահլաւունի 67:

— Թոռնիկեան 83:

Վասիլ Բ. կայսր 61:

— եղբ. Գրիգորիս կաթ.ի 85:

— ո. Չորտուանեւի Բ. 85—87:

Վարադ վանք 313:

Վարադվաշէ Ա. ո. Չորտուանեւի Ա. 60, 65:

— Բ. 68:

Վարդ Սկեւեռոս 62—63, 67, 78:

Վարդան Արեւելցի 278:

— Մամիկոնեան 84:

— փեսայ Ստոպէկի 174:

Վելիցիսթա դ. 75:

Վնէժ ք. 330:

Վիզէն ո. Չորասունեւի 84, 86:

Վրաց տուն 333:

Վրական ք. 302:

Տայք 52:

Տարօն 51—52, 76—77, 242, 308, 315, 343:

Տէճիբ—Ղափի (Դերբենդ) 304:

Տէրդին ք. 302:

Տիբերիա (Բերիա) 307, 8:

Տիմիաթ ք. 249:

Տճշի (Դամասկոս) 296:

Տումանի ք. 304:

Տրապիզոն ք. 307—308:

Տրապոլիս ք. 249:

Տրդատ թղ. 340:

Տօպրսնիքա 332:

Տօրա երկիր 301:

Յիցիլիա կղզի 331:

Յոցոսա գետ 8, 13—14, 19:

Փանոս գրիչ 341:

Փարէզ ք. (Paris) 331:

Փերիզուն (Հրուդէն) 208:

Փէքրով ք. 329:

Փիլատոսս զօրավար 68, 82:

Փիլի ճէլալի 297:

Փիլիպպինէ նշանած Շահնշահի 87—88:

Փիլիպպոս տաքեալ 328:

Փիլոն Երբայեցի 115:

Փիւնիկեցիք 335:

Փուլիացիք (Apulia^e) 331:

Փուսթուկալ (Պորաուկալ) 329:

Քարուլ ք. 327:

Քալբալան 336:

Քամ նահապետ 326:

Վաշան ք. 338:

Վաթթաքոյք աշխարհ 329:

Վաթանաթ օղլի ճէլալի 298:

Վատուրացի 339:

ՔըՓը ք. 302:

Վուրա-Ալի ճէլալի 302:

Վուրդիկ ո. Թոռնկան 51:

Վուրդիստան 336, 344—345:

Քըման ք. 337:

Քօսա Սաֆար ճէլալի 300:

Օղսէնա խօճայ 180:

Օղսատինոս Հիպպոնի եպ. 276:

Օլախայ երկիր (Վալախիա) 13:

Օճախ գ. Շիրակայ 123:

Օչք գ. 54, 62, 65:

Օսման ազգ 334:

— փաշա 293:

Ֆիրդուսի 205, 226 շ.:

Ֆըլախ (Վալախ) ազգ 333:

Ֆլանտրա ք. 331:

Ֆլորենցա (Florenz) ք. 332:

Ֆոանդստան 330, 347:

Ֆրանցա (Franz) թղ. Գաղղիայ (1515—1547) 332:

Anhang:
UNTERSUCHUNGEN
ZUR GESCHICHTE DER ARMENISCHEN
LITERATUR

VON
P. NERSES AKINIAN.

BAND IV.

ZUSAMMENFASSUNG DES ARMENISCHEN TEXTES.

11. Des Jakob von Tokat Klagelied über das
Moldauer Land.

(S. 3—21.)

Der Verfasser hatte in H a n d e s A m-
s o r y a 1921, S. 273—285, 374—385, 472—
485, Jakobs Biographie und Schriften aus-
führlich behandelt. Anläßlich des von ihm
in der Lemberger Universitäts-Bibliothek,
Cod. arm. 63, neu entdeckten Klageliedes
gibt er zunächst neue Materialien zu des
Dichters Biographie und Schriften als Zu-
satz zu seiner oben erwähnten Abhandlung.

Im hohen Alter von ungefähr 107 Jah-
ren (1573 bis 1680) starb Jakob als Prie-
ster der armenischen Gemeinde in Zamość
(Polen), wo er sich um 1602 angesiedelt
hatte. Geboren zu Tokat, mußte er schon in
zartem Alter die Heimat verlassen. Im Jahre

1593 (bis 1595) befand er sich in Jassy, wo ihm der dortige Bischof Johann aus Kaffa die niederen Weihen verlieh. Wahrscheinlich kurz darauf bekam er von demselben Bischof auch die Priesterweihe. Um 1635 machte er eine Wallfahrt nach Jerusalem.

Das Klagelied dichtete er auf Geheiß des Bischofs Johann in Jassy um 1595. Der historische Inhalt des Klageliedes ist folgender:

Der Woiwod von Moldau, namens Aharon, vereinbart mit dem Kosakenführer Lopota, gemeinsam gegen die Türken zu ziehen (1593 = Arm. Ära 1043, lese 1042!). Die Kosaken geben ihre Zustimmung, und zeigen sich unter Führung ihres Hetmans im Dorfe Coçora (am Pruth). Der Woiwod aber verzichtet auf seinen Plan, zieht gegen die Kosaken vor, um ihren Übergang zu verhindern. Nach einer langen Auseinandersetzung gehen die beiden Parteien zu Feindseligkeiten über. Die Moldauer, ohnmächtig, die Kosaken zurückzudrängen, laufen in wilder Flucht davon, in Mooren und Wäldern Zuflucht suchend (24. Okt. 1593, Mittwoch). Die Kosaken rücken ungehindert gegen Jassy vor. Die Stadt war entvölkert. Die (armenischen) Kaufleute hatten ihre Waren in der armenischen Kirche angehäuft, „bis zum Dach war die Kirche überfüllt“, die eiserne Tür in- und auswendig fest ge-

schlossen, und flüchteten dann. Die Kosaken drangen plündernd und mordend in die Stadt ein, zerschlugen die Tür der armenischen Kirche, raubten und zogen fort. Nach dem Rückzug der Kosaken kam der Bischof der Armenier in die Kirche. Die heiligen Öle und Kirchenbücher, die unter den Altarstufen verborgen und unentdeckt blieben, nahm er heraus und legte sie auf den Altar. Da erschien eine neue Kolonne der Kosaken in der Stadt; plündernd erreichte sie die Kirche. Sie beraubte den Bischof sowie die Priester ihrer Kleider, nahm die heiligen Öle und die Bücher mit, steckte dann die Stadt in Brand und entfernte sich.

Nach einer Woche kam der Woiwod Aharon nach Jassy zurück. Er erinnerte sich seines früheren Planes, rief wiederum die Kosaken herbei, er wolle die Türken angreifen. Sie rückten gegen die Festung Bandar vor; zwei Monate lang kämpften sie vor der Festung, aber unverrichteter Sache kamen sie nach Jassy zurück.

Hier wurde auf Rzwans Anregung Aharon von den Soldaten in Eisen gefesselt und nach Ungarn verbannt. Darauf ließ Rzwan sich zum Woiwod ausrufen (am 24. April 1595). „Von Ostern bis zur Mariae Himmelfahrt wurde er der Herr des Olachenvolkes; im ganzen Lande hat er viel Übles getan, Greuel, die vor ihm nie geschehen

waren und auch nach ihm nicht geschehen werden; das ganze Land bebte vor Furcht vor dem ungläubigen Tartar, gleich einem Schiffe auf dem Meere, das von den Wogen geschaukelt wird.“

Als dies alles Polens König vernahm, befahl er seinem Kanzler, sich sogleich ins Unglücksland zu begeben, um dort Ordnung zu schaffen. An der Spitze von 10.000 Reitern überschritt der Kanzler die Grenze. Vergebens bat Rzwan um seine Gunst. In seiner Verlegenheit verließ er das Land und ergriff die Flucht nach Ungarn. Der Kanzler rückte darauf bis zu Coçora vor und ernannte den Eremias zum Woiwod des Landes zu Suczava.

Nach einem Monat erschien an der Grenze der Tartarenchan und schlug sein Lager dem Kanzler gegenüber auf. Da schrieb ihm der Kanzler von seinen friedlichen Absichten und beruhigte ihn.

Es waren kaum zwei Monate vergangen, als sich Rzwan, der Usurpator, an der Spitze vieler Reiter auf der Ebene von Suczava zeigte, um Eremias die Herrschaft streitig zu machen. Dieser von Kamenec aus unterstützt, liefert ihm an der Stelle eine Schlacht. Am Dienstag, den 2. Dezember, wurde von frühmorgens bis um 3 Uhr heiß gekämpft. Um 4 Uhr war die Schlacht zugunsten Eremias' entschieden. Der Usurpator wurde bei der

Flucht gefangen genommen, dem Sieger überliefert und sofort gepfählt.

Eremias' Wahl zum Woiwod wurde darauf von Polen, Tartaren und Türken anerkannt.

12. Des hl. Johannes Chrysostomus Kommentar zu Isaias in der armenischen Literatur.

(S. 25—46.)

Im Jahre 1880, als die Mechitharisten die armenische Übersetzung des Kommentars herausgaben, diente zur Vorlage eine einzige Handschrift vom 12./13. Jahrhundert; sie war am Anfang, in der Mitte und am Ende verstümmelt. Das Vorhandensein einer zweiten Handschrift in Kalkutta hatte zwar A r š a l o y s A r a r a t i a n im Jahre 1868 verkündigt, sie blieb jedoch den Herausgebern unzugänglich.

Wie uns jetzt S i o n, 1933, S. 330—337 [und 1935, S. 21—24], berichtet, befindet sich die erwähnte Handschrift im Jakobuskloster zu Jerusalem, und zwar als Bruchstücke der Mechitharisten-Handschrift. Es sind darin erhalten: Der Eingang, Kap. I—II, 1 und XXI, 2—XXVI, 20. Somit wird der Kommentar in armenischer Übersetzung folgendermaßen ergänzt: Eingang, Kap. I—XXVI, 20 und XXX, 6—LXIV, 7. Es fehlen: 26, 20—30, 5 und 64, 8—66, 24.

Im folgenden zählt der Verf. die Fragmente auf, die in diversen Sammelhandschriften erhalten sind. Anschließend werden jene Exegeten erwähnt, die den Kommentar in ihren Schriften über Isaias reichlich benützt haben.

Die armenische Übersetzung des Kommentars fällt in die erste Hälfte des 5. Jahrhunderts, ausgeführt durch jene Hand, die den Matthäuskommentar und die Homilie Severians ins Armenische übertragen hat, in der Eleganz der klassischen Sprache.

13. Die Genealogie der Thornikier.

(S. 49–88.)

In der byzantinischen, armenischen und georgischen Geschichte des 9. bis 11. Jahrhunderts ist öfters von den Thornikiern die Rede. Der Verf. versucht die bekannten Mitglieder dieser Familie nach ihrer Genealogie zusammenzustellen. Dies ist jetzt um so leichter, als P. P e e t e r s und R. B l a k e zwei georgische Kolophone bekannt machten, welche direkt von den Thornikiern selbst verfaßt worden sind und einem Zeitalter angehören, das in bezug auf die Thornikier ganz besonders wichtig ist. Das zweite Kolophon ist eine Abschrift des im Jahre 981 geschriebenen Originals, gefertigt im Jahre 991.

Der Verf. unterscheidet zwei Hauptlinien: die der Thornikier von Taik', d. h. welche im Gebiete des Kuropalaten David saßen, und die der Tarauniden, welche im Gebirgslande von Sassun zu Hause waren. Beide Linien haben ihren Ursprung im Stammhause der Mamikonier; das steht wenigstens betreffs der zweiten Linie fest, dafür haben wir in Gregor Magistros, der mit den Thornikiern von Sassun verwandt war, einen glaubwürdigen Zeugen. Sassun sowie Taik' waren um diese Zeit unter der byzantinischen Herrschaft. Die Thornikier bekannten sich zu der orthodoxen Kirche, dort in Sassun der byzantinischen, hier in Taik' der georgischen Einflußsphäre ausgesetzt. Die letzteren eigneten sich sogar die georgische Sprache an, obwohl sie sich zugleich der armenischen Sprache bedienten.

Die älteste Spur dieser Familienmitglieder findet der Verf. bei Thomas Arcruni, wonach „der Sohn des Thorniks“ mit seinen Streitkräften dem Bagarat, Fürsten der Fürsten, um 850 gegen Muse zu Hilfe eilt. Die Stelle ist leider verstümmelt. Anfangs des 10. Jahrhunderts nennt Konst. Porphyrr. zwei Thornikier, Nikolaus und Leo. Wahrscheinlich war einer von diesen der Vater des *Ζουρβανέλης*, der ebenfalls vom kaiserlichen Schriftsteller genannt wird. Mit ihm scheint Č o r t w a n e l I. identisch zu sein.

Č o r t w a n e l I. hatte zwei Brüder:

A p u h a r p I. und A (r) š u s a I. Asolik erwähnt Apuharps Enkel, Č o r t w a n e l II., der um 1000 im Kriege fiel.

Č o r t w a n e l I. und seiner Gemahlin M a r i a entsprossen fünf Kinder: T h o r n i k II., V a r a z w a č e I., B a g a r a t I., A š u š a II. und A p u h a r p II.

J o h a n n e s T h o r n i k II. zog schon um 976 im Kloster Uški das Mönchskleid an. Im folgenden Jahre zog er als Feldherr gegen den Empörer Vard Skleros. Nach dem Siege trat er in Ivron auf Athos ein, wo er um 984 starb. In der Nähe von Erzerum entdeckte N. Sargissian einen von Joh. Thornik errichteten Kreuzstein mit armenischer Inschrift. Er hinterließ einen Sohn, den B a g a r a t II., der die Magistroswürde innehatte; er fiel um 998 bei Khlat.

Von Johannes Varazwače I. ist in Ani ein mit armenischer Schrift versehener Kreuzstein erhalten. Es wurden ihm drei Söhne geboren: Č o r t w a n e l III., M i c h a e l und T h o r n i k III. der Kleine. Č o r t w a n e l III., Magistros, war an dem von Vard Skleros geschürten Aufstand beteiligt; er fiel um 990. Wahrscheinlich waren seine Söhne: *Γεώργιος καὶ ὁ Βαρασβατζέ II.* und L e o T o r n i k e s, der Gegenkaiser.

Es werden weiter zwei Neffen von Johannes Thornik II. erwähnt: Č o r t w a-

nel IV. und Bagarat III., ohne Patronymika. Wahrscheinlich sind sie die Söhne des Ašuša II. und Apuharp II. Nach der Vermutung des Verf. ist Čortwanel mit dem gleichnamigen Feldherrn identisch, der um 988 bei Antiocheia fiel.

Čortwanel V., der nach Mattheos Edessaçi um 1049 bei der Festung Kaputru fiel, ist leider nicht nach dem Patronymikon genannt.

Die byzantinische Literatur führt noch mehrere Namen von Thornikiern an, die im 12. bis 14. Jahrhundert höhere Würden bekleideten. Es ist jedoch unmöglich, ihnen den richtigen Platz an dem Stammbaum anzuweisen, der ihnen zukommt.

Die Thornikier in Sassun kommen erst im 10. Jahrhundert auf. Sie stehen aller Wahrscheinlichkeit nach mit den Mamikoniern Grigorik und Apoganem in Blutsverwandtschaft, zumal der Sohn von Apoganem Thornik hieß. Der Stammvater der bekannten Linie ist Mušel, dessen Patronymikon nicht genannt wird. Seine Sprößlinge sind: 1. Thornik I. († um 1072), 2. Čortwanel I. und Wasak, 3. Wigen, 4. Čortwanel II., 5. Wasil, Šahnšah und Thornik II. Diese letzten suchten ihre Zuflucht in Kilikien.

14. Die Progymnasmen des Theon von Alexandrien in armenischer Übersetzung.

(S. 91—116.)

Als im Jahre 1925 der Verf. die armenischen Hss. des Staatsmuseums zu Erivan studierte, ist ihm in der Nummer 870 ein Handbuch der Rhetorik untergekommen, das in der Überschrift einem gewissen Tonakan zugeschrieben war. Es war im vorhinein nicht schwer festzustellen, daß die Schrift ein Fremdgut war, es fehlten dem Verf. nur die Zeit und die nötigen Quellen, die Identität der erwähnten Schrift mit irgendeiner griechischen zu konstatieren. Auf Grund der Auszüge, die er damals gemacht hatte, gelang es ihm unlängst festzustellen, daß hier eine bis jetzt unbekannte Übersetzung der Theonischen Progymnasmen vorliegt.

Da nach G. Reichels Studien bewiesen ist, daß Theons Progymnasmen im erhaltenen griechischen Texte stark umgestaltet, verstümmelt und interpoliert sind, so gewinnt die armenische Übersetzung an Wichtigkeit.

Der Verf. stellt zunächst den Lesern seine Auszüge aus Nummer 870 vor, worin die ursprüngliche Gestalt der Progymnasmen in glänzender Weise zutage tritt. Dem armenischen Texte sind die gleichlautenden griechischen nach Walz's Ausgabe beigegeben.

Die Zergliederung und Folge der Theonischen Progymnasmen gibt die armenische Übersetzung folgendermaßen wieder: Einleitung (I) 1. *περὶ τῆς τῶν νέων ἀγωγῆς* (II), 2. *περὶ χρείας* (V), 3. *περὶ μύθου* (III), 4. *περὶ διηγήματος* (IV), 5. *περὶ τόπου* (VII), 6. *περὶ ἐκφράσεως* (XI), 7. *περὶ προσωποποιίας* (X), 8. *περὶ ἐγχαμίου καὶ λόγου* (VIII), 9. *περὶ συγκρίσεως* (IX), 10. *περὶ θέσεως*, 11. *περὶ νόμου*, 12. *περὶ ἀναγνώσεως καὶ ἀναγνώσματος*, 13. *περὶ ἀχροάσεως*, 14. *περὶ παραφράσεως*, 15. *περὶ ἐξεργασίας*.

Diese Einteilung des Archetypus, die die armenische Übersetzung darstellt, hatte schon Reichel vorausgesetzt. Wie ersichtlich, fehlen die *ἀνάσχευη* und *κατάσχευη* dem armenischen Theon und somit dem Archetypus, was auch Reichel als unecht gebrandmarkt hatte. Die Voraussetzung Reichels, daß Theo auch *ἀντίρρησις* behandelt hatte, ist als hinfällig zu betrachten.

Dem armenischen Texte wird noch ein Aufsatz als 16. Kapitel *περὶ χρείας* angehängt. Dieser ist entweder den Aphthonischen Progymnasmen oder dem armenischen „Buch der Chrie“ entlehnt.

Die Übersetzung stammt aus der um 572 von den armenischen Flüchtlingen in Konstantinopel gegründeten Schule und gehört zu der Übersetzungsgruppe: Dionysii ars gra-

matica, Philos und Irenäus' Werke. Die nach dem griechischen Muster zusammengebildeten technischen Worte werden hier im Übermaß gebraucht.

Das Werk, das wahrscheinlich als Handbuch der Rhetorik unter den Armeniern einen Leserkreis gehabt hatte, ist später, als Moses' „Buch der Chrie“ herauskam, in Vergessenheit geraten. Dasselbe Schicksal war ja auch dem griechischen Texte beschieden. In der armenischen Literatur wird es zum erstenmal bei Gregor Magistros als „Theons *τέχνη ῥητορικὴ*“ erwähnt. A. Baumgartners Behauptung, daß Moses in seinem „Buch der Chrie“ die Theonischen Progymnasmen benützt habe, wird nicht bestätigt. Der Verf. gibt im folgenden 19 Sentenzen, die aus Theons Progymnasmen entlehnt und einer Sentenzensammlung (in Cod. arm. 29 der Wiener Mechitharisten-Bibliothek) beigelegt sind.

Die Wichtigkeit der armenischen Übersetzung zur Rekonstruktion des Theonischen Archetypus wird hiermit klargelegt. Dem Verf. liegt es am Herzen, die Ausgabe des Textes der Gelehrtenwelt selbst vorzulegen, im Falle, daß er eine Abschrift der einzigen Handschrift erreichen könnte.

15. Jakob Netrarenç, Bischof von *Arckē*,
ein armenischer Dichter († 1501).

(S. 119—139.)

Eine öfters erwähnte, aber wenig bekannte Persönlichkeit, unter deren Namen uns verschiedene Gedichte erhalten geblieben sind

Jakob, aus der Familie Netrarenç, war als Sohn des Weltpriesters Nerses und Khat'un Melik in *Arckē* (bei Wansee) geboren. In jugendlichem Alter heiratete er die Mehruban und nachher empfing er die Priesterweihe. Nach dem Tode seiner Frau zog er sich ins Kloster Sk'ančelagorc Sourb Nšan zurück, wo er zum Bischof der Diözese gewählt wurde. Er starb im Jahre 1501.

Jakob entwickelte eine schriftstellerische Tätigkeit. Er schrieb in Versen: 1. Das Leben des Priesters Step'anos, des Hussig-Sohnes. 2. Die Geschichte der Kaufmänner Markhas und Kosbar. 3. Drei Gedichte zum wunderbaren Kreuze von *Arckē*. 4. Zum hl. Georg. 5. Zur Auferstehung. 6. Drei Gedichte zum Frühling. 7. Zum Tode seines Bruders Lazar.

Die erwähnten Gedichte liegen meistens noch handschriftlich vor.

16. Die Sentenzen des Königs Nuširwan in armenischer Übersetzung.

(S. 143 – 169.)

Im Préface des VI. Bandes der französischen Übersetzung von Firdausis Königsbuch schreibt J. Mohl: Il paraît qu'on conserve dans la bibliothèque d'Etschmiadzin, deux traités en arménien, sous le titre de la Sagesse de Nouchirvan, et il est très vraisemblable qu'ils contiennent les traductions de livres pehlevi, tels que Firdousi en avait sous les yeux. Mohl hatte wahrscheinlich Cod. 126 der Etschmiadziner Bibliothek nach Karenians Katalog vor Augen und den dort angegebenen Inhalt: „2. Sentenzen des Königs Nuširwan“ (d. h. zweitens: Auszüge aus den Sentenzen des Königs Nuširwan) als „deux traités“ verstanden.

Die vollständige Sammlung der Nuširwanischen Sentenzen haben wir in Cod. 791, f. 166^v—170^r (s. XVI) der Wiener Mechitharistenbibliothek und in Cod. 263, f. 43^v—49^r (a. 1628) der Mechitharistenbibliothek zu St. Lazaro (vgl. Sargissian, Katalog) [sie wurde dann auch im Druck veröffentlicht; vgl. Addenda, S. 364]. Im 17. Jahrhundert sind davon Auszüge entnommen: Erivan, Staatsmuseum, Cod. 822 (a. 1672), Etschmiadzin, Cod. 126 (s. XVIII), Cod. 195 (s. XVII), Wien, Cod. 988 (a. 1697) und Jerusalem, Jakobus-Kloster, nach dessen

Hss. veröffentlicht in der Monatsschrift *Sion*, 1875, S. 261—263.

Der Königsname wird in den Hss. vielfach als A(no)šruan, Navšravan und Nošrovan wiedergegeben. Der König hat den Beinamen: Yedl, edil, „der Gerechte“. Unter Chosrau I. Anošrovans Namen hat die Pehleviliteratur ein *Andarž* (Testament), das zu unseren Sentenzen in keinem Verhältnis steht. Weitere Sentenzen unter Chosraus Namen führen Firdausi, Maçoudi und Tha'alibî in ihren Schriften an. Auch diese scheinen den armenischen Sentenzen nicht nahe zu stehen.

Nach der Einleitung der armenischen Übersetzung besaß der König Nuširwan der Gerechte eine Krone mit 22 Kanälen (t'ark oder aprah), in denen je zehn Sentenzen in Edelstein eingeschrieben waren. So oft der König das Pferd besteigen wollte, ließ er zuerst diese Sentenzen den Vornehmen vorlesen. Sie waren „Königssentenzen“. Von ursprünglichen $22 \times 10 = 220$ Sentenzen sind in der armenischen Übersetzung nur 192 erhalten. Sie sind aus dem Arabischen ins Vulgärarmenische übertragen. Die arabischen Lehnwörter sind Zeuge dafür. Aller Wahrscheinlichkeit nach war der Übersetzer Arakel aus Ani, ein Mönch, der im Jahre 1222 zu Ani unter Mitarbeit von zwei Kollegen das Traumbuch aus dem Arabischen ins Vulgär-

armenische übersetzt hat. Für die Abfassungszeit ist das Jahr 1310 als terminus ante quem anzunehmen. In diesem Jahre wurde die Homiliensammlung Cod. 791 von Moses Erznkaçi zusammengestellt.

Im folgenden veröffentlicht der Verfasser den armenischen Text nach Cod. 791 der Wiener Mechitharistenbibliothek. In Fußnoten und im Anhang werden die entsprechenden und abweichenden Stellen des Auszuges nach Cod. Mechith. 988, f. 1^r—3^r, wiedergegeben.

Cod. 791 hat am Ende eine Sentenz des Königs Kobad, sie wird beigegeben.

17. Khatschatur Khaspek aus Kafa.

(S. 173—189.)

Khatschatur, mit dem Beinamen Khaspek, wurde im Jahre 1610 in Kafa (in der Krim) als Sohn Andreas' geboren. Geweiht als Priester entwickelte er eine literarische Tätigkeit als Lehrer, Kopist und Dichter. Groß ist die Zahl der Handschriften, die er abschrieb und ausschmückte. Er verfaßte auch Gedichte, von denen uns sieben Stück erhalten sind. Am 26. Oktober 1686 starb er in dem hohen Alter von 76 Jahren. Seinen Nachruf besangen der Priester Johann und Simeon Khrimbey's Sohn.

18. Simeon, Sohn des Krimbey aus Kafa.

(S. 193—198.)

Er war wahrscheinlich ein Schuhmacher von Beruf und war auch in die Literatur eingeweiht. Aus seiner Feder sind uns 15 Volkslieder erhalten, deren einige aus den Jahren 1683—1686 datiert sind. Sein Lobgesang über Khatschatur Khaspek wird S. 185—187 veröffentlicht.

19. Biwraspi Aždahak und der Kommunist Mazdak im armenischen Volksepos nach Moses Chorenaçi.

(S. 201—238)

Der Anhang „Aus den persischen Sagen über Biwraspi Aždahak“, welcher am Ende des ersten Buches der „Geschichte Armeniens“ steht, war ursprünglich dem dritten Buche angehängt. Die Aždahaksage, iranischen Ursprungs, soll schon unter den Arsakiden nach Armenien gekommen sein. Die Überlieferung, die Moses auszugsweise wiedergibt, scheint im Volksmunde zu Moses' Zeit wortgetreu aufbewahrt zu sein: die Eigennamen in ihren alten Formen sowie der Wortschatz in seiner reinen Eigenart setzen die vorklassische Zeit voraus.

In seinem Kommentar zu der Aždahaksage identifiziert Moses den Aždahak mit Mazdak (Maždak), ohne den letzteren namhaft zu machen, und gibt sich Mühe, die

Aždahaksage durch jene von Mazdak aufzuklären. Nach Moses war Aždahak = Maždak 1. ein Volksführer und 2. Astronom. 3. Er predigte die Gemeinsamkeit des Besitzes. 4. Er bestimmte die Lebensweise seiner Anhänger für Tag und Nacht. 5. Er verwickelte sich mit seinen Gegnern in Konflikte, wurde besiegt, festgenommen und in eine Schwefelgrube geworfen. Diese fünf Punkte muß Moses aus Mazdaknamak in irgendeiner Form geschöpft haben. Der Verf. weist analoge Stellen aus Firdausi und Mazdaknamak (nach Siasset Nameh bei A. Christensen, *Le règne du roi Kawadh I. et le communisme mazdakite*, 1925) auf.

20. Azaria Sasnetzi, Astronom und Dichter.

(S. 241—308.)

In Sassun durch die Ausschreitungen der türkischen Aufständischen drangsaliert, sucht Azaria in Konstantinopel Zuflucht (1603). Hier lernt er zu Füßen des armenischen Patriarchen Gregor aus Caesarea die Theologie und erlangt die erste Stufe der Wardapetwürde (um 1609). Als Prediger missioniert er die in Bythanien eingewanderten Armenier. Auf einer Seefahrt nach Ägypten erkrankt, stirbt er im Jahre 1628 im Rufe eines heiligmäßigen und gelehrten Priesters.

Er hinterließ einige Schriftchen: 1. Die Höhe des Himmels und die sieben Atmosphären (1607). 2. Die Quantität der 7200 Zirkel. 3. Die Kreise der Sonne (1607). 4. Die fünf Tage der Schöpfung. 5. Die armenische Ära (1616). 6. Sonnen- und Mondkalender. 7. Die Folge der armenischen Katholikos. 8. Die Verheerungen der türkischen Aufständischen in Syrien, Kleinasien und Armenien, in Versen (herausgegeben S. 288—306). 9. Er übersetzte, wahrscheinlich aus dem Italienischen, die Geographie des Ptolemäus. 10. Er verfaßte eine Sammlung der weltlichen und kirchlichen Gesetzbücher (1609).

21. Karapet Bališeci (1475—1550).

(S. 311—350.)

Im 16. und 17. Jahrhundert wurde in Baleš (Bitlis) eine rege literarische Tätigkeit entwickelt. Der Verf. versucht, die namhaften Persönlichkeiten dieser Periode und ihre literarischen Leistungen klarzustellen. Als erster tritt Karapet Bališeci hervor. Er war in Baleš beheimatet, wirkte aber in der Umgebung von Muš als Mönch des Apostelklosters. Er war Kopist. Es sind uns von ihm einige Handschriften erhalten, die in den Jahren 1496—1513 abgeschrieben sind. Ein Kolophon vom Jahre 1547 repräsentiert ihn als

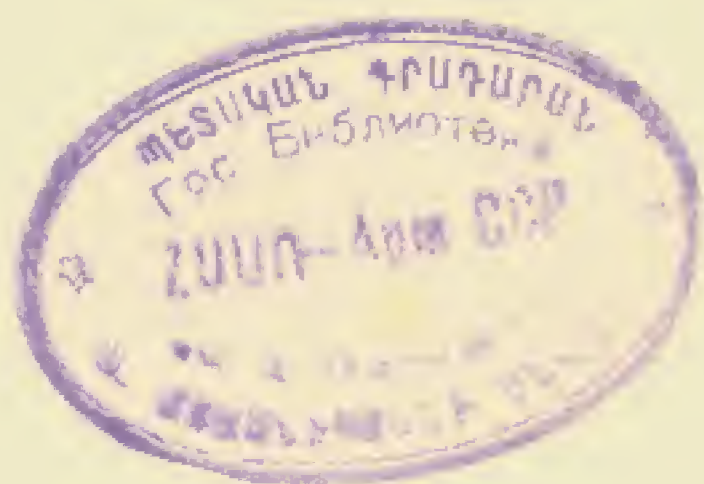
Erzbischof und Vorstand des Apostelklosters zu Muš. Wahrscheinlich starb er um 1555.

Karapet ist Verfasser von einigen Schriften in Versen, darunter auch Hymnen und Dichtungen. Es werden veröffentlicht: 1. Geographie oder Beschreibung der drei Teile der Welt (1540). 2. Ein historisches Kolophon vom Jahre 1513, worin der Aufstand des Schah Ismail beschrieben wird.

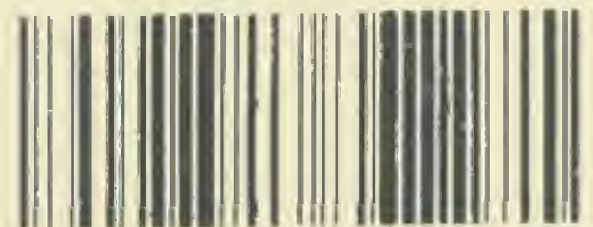
22. David aus Saladzor.

(S. 353—362.)

Er wirkte aller Wahrscheinlichkeit nach Ende des 17. Jahrhunderts in Saladzor, einem Dorfe bei Erzerum, als Weltpriester. Er schrieb in seiner Jugendzeit mehrere Volkslieder, unter denen sich der Lobgesang auf die Blumen seiner Heimat auszeichnet, die er einzeln mit Namen nennt und deren charakteristische Züge er schildert.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0375667

